

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

Médiaelmélet az európai kommunizmus bukása után

A határon túli magyar nyilvánosság

Nyugati magyar diaszpóra

Az elűzetések diskurzusai

A magyarországi szlovák értelmiség etnikai identitása

2004/1

MINERVA

COLIN SPARKS

Médiaelmélet az európai kommunizmus bukása után *Miért nem működőképesek többé a régi keleti és nyugati modellek?**

Bevezetés

A közép- és kelet-európai kommunista rezsimek összeomlása minden kétséget kizáróan kiemelkedő történelmi esemény volt, mind az érintett országok lakossága, mind a tágabb külvilág szempontjából. A politikai, gazdasági és társadalmi következmények kézzel foghatóan és közvetlenül jelentkeztek az emberek millióinak életében, és a berlini fal leomlása után a változások nem hagyták érintetlenül a társadalmi élet egyetlen szegmensét sem. Egyfelől, a régió legtöbb országának lakossága először kapott alkalmat, hogy szabad választásokon vegyen részt. Másfelől viszont az anyagi jólét számos mutatója, mint például az átlagos életszínvonal és a várható élettartam, drámaian lecsökkent. Egyesek számára ez a lehetőségek évtizede volt: a BMW-k, mobiltelefonok, előkelő földközi-tengeri üdülőhelyek évtizede, míg másoknak a munkanélküliség, a szegénység és a növekvő elkeseredettség. Mindazok számára, akik átérték ezeket a változásokat, de még a rendszeresen ide látogató kívülállók számára is nyilvánvaló, hogy a dolgok ma már másképpen mennek, mint 1989 előtt.

Ezek a változások természetesen óriási mértékben érintették a médiát is. A korábban államilag támogatott és ellenőrzött sajtó ma az előfizetőktől és a hirdetőktől függ. Ma jóval több, némely esetben csupán rövid életű kiadvány versenyez az olvasóközönség figyelméért. Egyes országokban a napila-

* Sparks, Colin: Media theory after the fall of European communism. Why the old models from East and West won't do any more. In: Curran, James – Park, Myung-Jin (eds.): *De-Westernizing Media Studies*. Routledge: New York – London, 2000. 35–49.

pok példányszáma erősen csökkent, míg az újonnan indult, a számítástechnikától a pornográfiáig terjedő speciális igények kielégítését célzó magazinok eladási mutatói látványosan felíveltek. Az elektronikus média szintén megváltozott. A legtöbb országban új rádió- és tévéállomások jelentek meg az éterben, amelyek a reklámidő értékesítéséből fedezik tevékenységüket. Egyesek helyi tulajdonban vannak, de gyakoribb, hogy helyi és külföldi cégek közös vállalkozásai. Ronald Lauder cégének képében (ez a *Central European Media*, CME), amelyet a Bahamákon jegyeztek be, tőkéje pedig amerikai, a régióknak megvan a maga saját nemzetközi médiavállalata is.

Ezúttal azt szeretném bemutatni, hogy a kommunizmus bukása alapjaiban kérdőjelezi meg azt, ahogyan a médiáról gondolkodunk. Ezzel kapcsolatban alapvetően nem a médiáról alkotott „kommunista” elképzelés összeomlása érdekel, habár érintőlegesen ezzel is foglalkozom, hanem az, hogy milyen hatással volt ez az uralkodó „nyugati” gondolkodásmódra. Ahogy a későbbiekben bemutatom, a két elképzelés nagyon is hasonlít egymásra, és ebből következően az egyik válsága a másikat is feltételezi. Terjedelmi okok miatt most csupán három fő témával foglalkozom, amelyek – véleményem szerint – maguktól adódnak ezen események elemzése során. Az első a nyugati elemzők által tudatosan vagy öntudatlanul eddig használt médiarendszereknek és ezek fejlődési pályájának elméleti áttekintése. A második és a harmadik közvetlenül következik az elsőben felvetett kérdésekből: itt azokat a módokat vizsgálom, ahogyan a társadalmi hatalom különböző fajtái és a média közötti viszonyról hagyományosan gondolkozunk; végezetül pedig azokat a tanulságokat elemzem, amelyekkel az alternatív és demokratikusabb médiastruktúrák nézőpontja szolgálhat számunkra.

A (még) uralkodó paradigma

A hidegháború megosztotta ugyan az európai kontinentet, azonban mindkét oldal propagandistái számos dologban alapvetően egy véleményen voltak; ezek közül az egyik a kommunista média természetéről alkotott elképzelés volt. A hivatalos kommunista nézetet az olyan gyűjteményes kötetekben találjuk meg, mint amilyen a *Lenin: A sajtóról* címet viselő kiadvány.¹ A majdnem ugyanennyire hivatalosnak nevezhető nyugati nézet egy kitalakú, meglepően nagy és tartós hatású kötet formájában jelent meg; ez Siebert, Petersen

¹ Lenin, V. I.: *About the Press*. International Organization of Journalists: Prague, 1972. (Angol kiadója: The Journeyman Press.)

és Schramm *Four Theories of the Press* című munkája.² Mindkét nézet ugyanazokra a Lenintől és más szovjet vezetőktől származó idézetekre támaszkodik, és egyformán azt állítja, hogy a „kommunista” valóság összhangban van a „leninista” elmélettel. Az egyetlen különbség aközött, amit a *Proszpekt Markesza 20* szám alatt, illetve az *Armory Building*-ben³ gondoltak, csupán az volt, hogy más előjelet tulajdonítottak a szóban forgó rendszernek. A szovjet ideológusok úgy gondolták, hogy az általuk felügyelt médiarendszer igencsak jó dolog, míg az amerikai ideológusok ennek az ellenkezőjéről voltak meggyőződve.

Habár a kommunista verziónak kevés híve akad manapság, az antikommunista variáns továbbra is él és igen népszerű. A *Four Theories of the Press*-t továbbra is vásárolják, és továbbra is híveket toboroz magának. Számos kritikai támadást élt túl, többek között egy, a teljes kiiktatását célzó kísérletet is, amely Schramm Illinois-béli utódainak nevéhez fűződik.⁴ Konceptuális hatása még ma is számottevő, még azokban a tankönyvekben is tetten érhető, amelyek szerzői ma már némileg eltávolodtak korábbi álláspontjuktól, amikor is közvetlen függésben voltak tőle.⁵ Vannak olyan mértékadó kutatók, akik azon dolgoznak – úgy tűnik, végeláthatatlanul –, hogy egy új és jobb alternatívával álljanak elő. Mindeközben az eredeti könyv megy tovább a maga útján: 1998-ban megjelent az első orosz fordítása, amelyhez az előszót Zaszurszkij professzor, a Moszkvai Állami Egyetem Zsurnalisztikai Karának régóta szolgáló dékánja írta. Akár tetszik, akár nem, tény, hogy az a fogalmi keret, amelyet Schramm és eszmetársai még akkor javasoltak, amikor javában dúlt a hidegháború, bekerült a szakma kollektív tudatalattijába, és még számos, legelzántabb kritikusának elméjében is szilárdan tartja magát.

Ez figyelemre méltó teljesítmény, és önkéntelenül is adódik a kérdés: miért és hogyan lehetséges? A média kutatóinak kétszínűsége és korlátoltsága nem lehet megfelelő válasz. Minden komoly válaszkísérletnek abból kell kiindulnia, hogy a híres *Four Theories* kötet tényleges magyarázó erővel rendelkezett, mind pedagógiai, mind tartalmi szempontból. Gyakran felhívják rá a figyelmet, hogy a könyvnek van egy normatív dimenziója (milyennek kell lenniük a médiarendszereknek); ez a dimenzió valóban jelen van: a szerzők

² Siebert, F. – Peterson, T. – Schramm, W.: *Four Theories of the Press*. University of Illinois Press: Urbana and Chicago, 1963. [1956]

³ *Proszpekt Markesza 20: a Moszkvai Állami Egyetem Zsurnalisztikai Karának épülete; Armory Building: a University of Illinois egyik központi épülete.* – a ford.

⁴ Nerone, J.: *Last Rites*. University of Illinois Press: Urbana and Chicago, 1992.

⁵ McQuail, D.: *Mass Communication Theory*. Sage: London, 1993.³

mindenfajta skrupulus nélkül közlik az olvasókkal, hogy az amerikai út a jobb. Ugyanakkor kevésbé szokták észrevenni, hogy a könyv javasolt egy módszertant a médiarendszerek elemzésére (hogyan értsük meg a médiarendszereket), valamint tartalmazta a ténylegesen létező médiarendszerek leírását és elemzését (milyen a média a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban ténylegesen). Míg a normatív dimenzió magyarázatot nyújt a könyv azonnali sikerére, addig hosszú távon a két utóbbi elem gyakorolt mélyebb hatást, és tette ezt a szöveget oly nagyhatásúvá.

Az egyszerű tény az, hogy a két fő rendszer, a „szovjet kommunista” és a „libertáriánus” leírása, amely köré az egész könyv szerveződik, tudományos szempontból nagyszerű. A szabad piac és az állami irányítás szembeállítása nem nélkülözi az eleganciát, a szimmetriát és a teljességet, nincs benne semmi redundáns; mindezek paradigmaticus erőt kölcsönöznek neki. Sőt, ez az ellentétpár valami igaz és fontos dolgot mond el a médiáról: valóban van különbség aközött, ahogyan a piac, és ahogyan az állam alakítja a médiát. Az itt javasolt séma, bármilyen egyéb hiányosságai legyenek is, nem minősíthető egyszerűen hamisnak.

A szóban forgó alaptézisből fakadó következmények beépültek a szakma kollektív tudatalattijába, és még mindig formálják azok gondolkodását, akik egyébként igyekeznek igencsak kritikusan viszonyulni az eredeti szerzők explicit következtetéseihez. A számunkra legfontosabb három következmény ez:

- Az a feltételezés, hogy a média esetében a tulajdonosi szerkezetből eredő gazdasági jellegű hatások alapvetően különböznek az állami és kormányzati struktúrák tevékenységéből származó politikai hatásoktól. A társadalmi hatalom e két fajtája által gyakorolt befolyást minőségileg különbözónak feltételezik.
- Az a gondolat, hogy a médiarendszerek koherens egészt alkotnak, és valamiképpen levezethetők az alapvető értékek rendszeréből, továbbá, fejlődési dinamikájuk visszavezethető az ezen alapértékekben rejlő belső logikára.
- Az a tendencia, hogy „a médiát” elvonatkoztassák a valós társadalmi viszonyoktól, amelyek kitermelik, és az egyes kormányzati rendszerek kiszolgálójának, kiegészítő elemének tekintsék, és nem egy olyan elsődleges mechanizmusnak, amely segítségével a kormányzás egy adott formája megvalósul.

Ez a három elem együttvéve igencsak steril vitát eredményezett a médiába történő állami beavatkozás helyes vagy helytelen voltáról, ami háttérbe szorította annak érdemi vizsgálatát, hogy a média miképpen működik a társadalmi hatalomhoz való viszonyát tekintve.

Amit a kommunista médiáról (nem) tudunk

Amellett kívánok érvelni, hogy a kommunista médiarendszerek összeomlásának, illetve azon küzdelmeknek a fényében, amelyek a helyükbe lépő rendszerek kialakítása körül folytak, a fentebbi nézetek egyike sem tartható fenn. Az első, és nyilvánvalóan a kisebbik probléma a sztálinisták és a schrammisták által javasolt modellel az, hogy „a sajtó leninista elmélete” sohasem létezett. Lenin sok kötetre rúgó írásában számos utalást találhatunk a sajtóra, valamint néhányat más médiafajtákra, például a mozira, de ezek kivétel nélkül csupán taktikai megfontolásokból születtek, az éppen adott, sajátos történelmi helyzetben. Ebben a vonatkozásban természetesen nem nagyon különböznek Lenin munkásságának túlnyomó részétől, amely Lukács ismert megállapítása szerint „a forradalom aktualitása” köré szerveződik.⁶ A sajtóra vonatkozóan különböző álláspontok sorát találjuk nála, amelyek gyakran nyilvánvalóan ellentmondanak egymásnak. Így például Lenin egyszer, az illegalitás körülményei közepette, amellet érvel, hogy a sajtó szorosan kövesse a pártapparátus igényeit, másszor, a népfelkelés körülményei közepette pedig amellet, hogy a sajtó közvetlenül fejezze ki a proletariátus tapasztalatát. A cárizmus üldözései közepette a sajtószabadság mellett érvel, a polgárháború alatt viszont azon lapok betiltása mellett, amelyek a bolsevik kormányzattal szembeni fegyveres ellenállást propagálják. Nem lenne lehetetlen, hogy ezekből az elszórt megjegyzésekből egy koherens médiaelméletet hozzunk létre. Számos szerző próbálkozott azzal, hogy pontosan ugyanígy járjon el Lenin ennél jóval teoretikusabb kijelentéseivel. Azonban, amennyire én tudom, a média speciális területén még nem került sor ilyen próbálkozásra. Lenin médiaelméletének egyes vonatkozásait, amelyek megfelelnek a kapitalista társadalomban működő ellenzék számára, különösen a sajtó, mint pártszervező erő gondolatát, továbbvitték és továbbfejlesztették. Ugyanakkor nem látunk olyan kísérleteket, amelyek igyekeznének ezeket az aspektusokat Lenin későbbi, a proletárhatalom időszakából származó nézeteivel kombinálni.⁷

Ami látunk, mind a schrammista, mind a sztálinista kommentárokból, az nem elmélet, hanem csupán bizonyos szempontok szerint kiválogatott idézetgyűjtemény. Ezzel a módszerrel igazolni lehetett egy szigorúan ellenőrzött és centralizált, teljes mértékben átpolitizált és propagandacélok szolgálatában álló

⁶ Lukács, G.: *Lenin: A Study in the Unity of his Thought*. New Left Books: London, 1970. 2–3. – Lukács György *Lenin. Studie über den Zusammenhang seiner Gedanken* című művének (Bécs, 1924) újabb kiadása (Luchterhand: Neuwied – Berlin, 1967) alapján készült angol fordítás – a szerk.

⁷ Harman, C.: *The Revolutionary Paper*. Socialist Workers' Party: London, 1984.

médiát. A „média szovjet kommunista elmélete” nem szolgált mást, mint annak igazolását, hogy a teljes médiát a párt irányvonalának rendelték alá. Ez így volt ott is, ahol ez még a burzsoá elmélet szerint is teljes mértékben igazolható volt (például azon lapok esetében, amelyek a párt tulajdonában álltak), és ott is, ahol ez nyilvánvalóan nem volt igazolt (például az állam műsorszórás esetében). A *Four Theories of the Press* explicit módszertanának egyenes következménye, hogy minden médiarendszer tényleges állapota visszavezethető annak a társadalomnak az „alapértékeire”, amelyben létezik, és amelynek lényegi kifejeződése. Amennyiben a „média szovjet kommunista elmélete” valóban saját társadalmának alapértékeit fejezte ki, akkor magától értetődően várhatjuk, hogy a médiarendszer teljesen tisztán fogja megtestesíteni azt.

A probléma ezzel a felfogással az, hogy nem felel meg a valóságnak. Lehet, hogy valamikor, mondjuk 1936-ban, Moszkvában, meglehetősen pontosan írta le azt, hogy mi jelent meg a sajtóban és mi hangzott el az éterben, azonban az 1980-as években már egyáltalán nem így festettek a dolgok a közép- és kelet-európai kommunista országokban. Egyfelől, az egyes kommunista országok médiarendszerei meglehetősen különböztek egymástól. A romániai rendszer az 1980-as években, legalábbis a legismertebb nyugati kutatója szerint, legapróbb részleteiben is közvetlen, pontos és hű mása volt a Schramm által leírt rendszernek.⁸ Másfelől viszont, a lengyel rendszer az 1950-es évektől kezdődően számos változáson ment keresztül, hol nyitottabb, hol zártabb volt, és csak ritkán került akár csak közelébe is az elmélet által felállított modellnek – ha egyáltalán valaha is megtörtént ez.⁹ Bár a hadiállapot idején a pártellenőrzést sikerült visszaállítani az állami, hivatalos média felett, az 1980-as évek közepére a hivatalos médiának nemcsak a régóta létező, mérsékelt ellenzéki egyházi médiával kellett megküzdenie, hanem a Szolidaritás által létrehozott virágzó, szélsőségesen ellenzéki, illegális médiával is.¹⁰ A magyar rendszert hosszú liberalizációs folyamat jellemezte, amely a sikertelen 1956-os forradalomig nyúlik vissza.¹¹ Ezek a tények cáfolják azt a mindkét hidegháborús táborban osztott elképzelést, hogy egyetlen, kommunista típusú

⁸ Gross, P.: *Mass Media in Revolution and National Development: The Romanian Laboratory*. Iowa State University Press: Ames, 1996.

⁹ Goban-Klas, T.: *The Orchestration of the Media: The Politics of Mass Communication in Communist Poland and the Aftermath*. Westview: Boulder, CO, 1994.

¹⁰ Jakubowicz, K.: Musical chairs? The three public spheres in Poland. In: Dahlgren, P – Sparks, C. (eds.): *Communication and Citizenship*. Routledge: London, 1991.

¹¹ Kováts, I. – Tölgyesi, J.: The media – a change of model or continuity. Az *International Association for Mass Communication Research* 1990-ben, Bledben (Szlovénia) megtartott konferenciája számára készült előadás.

médiarendszer létezett, amely mindenütt és mindenkor ugyanabban a formában volt jelen.

Másfelől, Közép- és Kelet-Európa médiarendszerei többségükben meglepő módon nyitottak voltak, egyáltalán nem voltak hermetikusan elzárva a gonosz imperialista hatásoktól. Kétségtelen, hogy bizonyos nyugati rádióadásokat egészen a legutolsó időkig zavartak, habár a televíziós adásokat minden bizonnyal soha. Általában elmondható, hogy a közép-európai kommunista országok médiarendszerei nagyon is pragmatikusan közelítették meg a nyugati média és a nyugati programok kérdését. A legextrémebb esetnek a volt NDK bizonyult, ahol a lakosság többsége képes volt a nyugati, és még hozzá nagyon is kapitalista testvér, az NSZK televízióadásainak vételére.¹² Más médiarendszerek nyelvi vagy földrajzi adottságaiknál fogva jobban el voltak szigetelve, habár sok esetben nagyfokú külső behatásról beszélhetünk: Magyarország lakosságának 30 százaléka volt képes az osztrák és jugoszláv csatornák vételére, és ez nem igazán nyugtalanította a kommunista hatóságokat.¹³ Ami a nyugati programok hazai sugárzását illeti, az egyes rezsimek igencsak eltértek egymástól abban, hogy mennyi ilyen jellegű importot tettek lehetővé. Míg például 1986-ban a Magyar Televízió importált programjainak 70 százaléka nyugatról származott, addig Csehszlovákiában ez az arány mindössze 34 százalék volt, és külön csatorna foglalkozott a szovjet műsorok sugárzásával.¹⁴ Még általánosabban azt mondhatjuk, hogy bár ugyanezek a rezsimek minden bizonnyal nem örültek annak a ténynek, hogy az új médiatechnológiák ellenőrizetlen és felforgató anyagok beáramlását tették lehetővé, az 1970-es és az 1980-as években egyáltalán nem folytattak komoly harcot a nyugati műholdas adások és a nyugati videofilmek ellen. Kevés jel mutat arra, hogy ezek a rezsimek bármifajta szisztematikus kísérletet tettek volna a szimbolikus mező ellenőrzésére, amire pedig az uralkodó elmélet szerint törekedniük kellett volna. A szabad piac gyakorlatban az ellenzéki nézetek sokkal hatékonyabb cenzorának bizonyult, mint az állam. Az 1980-as évekre az a helyzet alakult ki, hogy sokkal valószínűbb volt Közép-Európában egy kapitalista

¹² Hanke, H.: Media culture in the GDR: characteristics, processes, problems. *Media, Culture and Society*, 1990, 12(2). 175–194.

¹³ Szekfü, A.: Intruders welcome? The beginnings of satellite television in Hungary. *European Journal of Communication*, 1989, 4(2). 161–171.

¹⁴ *Facts and Figures*. Hungarian Television: Budapest, 1991. 19.; Tesar, I.: Television exchange of programmes and television cooperation between Czechoslovakia and Western Europe: experiences, problems, proposals. In: Becker, J. – Szecskő, T. (eds.): *Europe speaks to Europe*. Pergamon: Oxford, 1989. 138.

tévéprogrammal találkozni főműsoridőben, mint egy szocialista tévéprogrammal ugyanekkor az Egyesült Államokban.

Harmadsorban, a kommunista időszak különféle médiarendszerei történetileg alapvető változásokon mentek keresztül, és nem pusztán a központi elmélet és értékek statikus kifejeződései voltak. A kommunista Európában a változások folyamata elhúzódott, és még ma sem fejeződött be. Nem azon a napon kezdődött, amikor a fal leomlott, és nem ért véget a szabad választásokkal. A régió kommunista rendszereinek külső és belső hanyatlási folyamata már legalább egy évtizeddel a berlini fal leomlása előtt megkezdődött. Ami a médiarendszereket illeti, a bomlás jellege és mértéke országonként különbözött.

A legnagyobb jelentőségű Lengyelország esete volt, ahol a dolgozók rendszerellenes fellépései hosszú múltra tekinthettek vissza. Ezek a Szolidaritás 1980–81-es felfutásával érték el csúcspontjukat. Ez a szakszervezet fénykorában a társadalom nagy részét átfogta, ideértve a médiában dolgozók többségét is. Képesnek bizonyult arra, hogy engedményeket csikarjon ki a kormánytól a sajtó és az elektronikus média működését és tartalmát illetően, és maga is radikális tervezetekkel állt elő a média átszervezésére vonatkozóan, hogy az nyitottabban jeleníthesse meg a lengyel társadalom meglévő különbözőségeit. Az 1981 decemberében bevezetett hadiállapot illegalitásba szorította a Szolidaritást, és újra megteremtette a média feletti pártellenőrzést, azonban az ellenzék nem tudta megtörni. Az 1980-as évek közepére legalábbis a kommunista vezetés egy része számára világossá vált, hogy a Szolidaritással valamifajta tárgyalásos megállapodásra kell jutnia, különben előbb vagy utóbb elkerülhetetlenül szembe kell néznie egy újabb tömegmozgalommal. Tekintve, hogy a gorbacsovi Oroszország egyre kevésbé volt hajlandó Kelet-Európa csendőrének szerepét játszani, egy ilyen felbolydulás eredményét nem lehetett előre megjósolni. Ennek eredményeként a „reformkommunisták” hosszadalmas tárgyalásos folyamatba kezdtek a leginkább mérsékeltnek tartott ellenfelekkel.

A lengyel kommunisták tapasztalatai olyan tanulsággal szolgáltak, amit intelligensebb eszmetársaik egyre inkább komolyan vettek a régióban. A „reformkommunisták” számos országban lázasan keresni kezdték azokat a szóba jöhető ellenzéki személyiségeket, akiktől valamifajta egyezséget remélhettek. Ez azzal a következménnyel járt, hogy az addigi uralkodó eliten belül, amely korábban egységes volt – legalábbis a nyilvánosság előtt –, különböző ellentétek és megosztottságok ütötték fel a fejüket. Ezek az úgynevezett „nomenklatúrán”, vagyis a vezető kommunista rétegen belüli ellentétek nagy-

ban megkönnyítették az újságírók számára, hogy azt mondják, amit gondolnak, és arról számoljanak be, amit fontosnak tartanak. A kommunista rezsim hanyatlási időszaka az újságírói szabadság és függetlenség aranykora volt számos országban.

Jó példa erre az a helyzet, amely a mára független állammá vált Szlovéniában alakult ki. Ez az ország 1990 előtt a szövetségi berendezkedésű Jugoszlávia tagállama volt. Az ország többi részéhez hasonlóan, az 1970-es években itt is erőteljes rendszabályokat vezettek be, amire az úgynevezett „ólomévek” következtek, amikor is mindenfajta független véleménynyilvánítás okot adott az üldözésre. Azonban az 1980-as években feszültség keletkezett az egyes nemzeti egységeket a szövetségi állam keretei között irányító bürokrata között. Így többek között a szlovén vezetés gazdasági és politikai szempontú bírálatával illette a belgrádi kormány tevékenységét. Véleményük szerint a saját, jóval fejlettebb gazdaságuk által létrehozott forrásokat az általuk életképtelennek tartott, Jugoszlávia déli részén megvalósított beruházásokra vonták el; ez utóbbiak egyetlen célja a szövetségi kormány hatalmi bázisának biztosítása volt. Belgrád-ellenes kampányuk részeként engedni, ha nem egyenesen bátorítani kezdték az alulról jövő bírálatot. A legkülönfélébb emberek, ideértve az újságírókat is, ekkor ébredtek tudatára annak az új keletű szabadságnak, hogy szabadon kifejezhetik véleményüket a társadalomról. Különös tekintettel az alkotmány egy sajátos vonására, az emberekben tudatosult, hogy rendelkeznek annak jogával, hogy az újságokat véleményük közlésére kényszeríthetik; ezzel a jogukkal éltek is, és kiszélesítették a társadalomról és a jövőről folytatott vitát. A válság mélységét jól mutatja, hogy a legtöbb független szellemiségű sajtótermék, például a *Mladina* című ifjúsági lap, valójában formálisan a helyi Kommunista Párt tulajdonában volt.¹⁵ Az 1980-as évek végére az újságírók számára Szlovéniában beköszöntött a kifejezés szabadságának aranykora.

Ez a meglehetősen jelentős mértékű szabadság nem mindenütt volt jelen a régióban. Például az akkori Csehszlovákiában az 1968-as orosz invázió azt vonta maga után, hogy az összes potenciális reformkommunista vagy emigrációba kényszerült, vagy valahol vidéken töltött be jelentéktelen posztokat, s az ellenzék nagyon távol volt a hatalomtól, nagyon ellenségesen viszonyult hozzá. Hasonló volt a helyzet Kelet-Németországban is. Romániában és Bulgáriában még nagyobb volt a represszió. Ezekben az országokban az új-

¹⁵ Novak, M: *The transition from a socialist to a market-led media system in Slovenia*. Kézirat, PhD-disszertáció. University of Westminster, London, 1996.

ságírók szabadsága csak az egypártrendszer összeomlásával valósult meg. Ugyanakkor másutt, ellentétben az uralkodó elmélet tételeivel, az újságírók a kommunista rezsimok utolsó éveit a szabadság és a függetlenség oázisaként élték meg.

A tények fentebbi áttekintéséből magától értetődően adódik a következtetés, hogy a kommunista média jellemzése, amelyet Schramm, illetve sztálinista ellenfelei adtak, alapvetően elhibázott. Az elmélet állításaival ellentétben, az egyes országok médiarendszerei lényegüket tekintve tértek el egymástól. Ezek a különbségek egyáltalán nem kapcsolódtak a rendszer alapértékeinek artikulációjához, hanem sokkal inkább az esetleges politikai és gazdasági körülményeknek a kommunista elitre gyakorolt nyomásával magyarázhatók, valamint ezen elitnek – a rendszer mélyülő, végső válságával párhuzamosan növekvő – belső megosztottságával. A média, legalább is néhány országban, egyáltalán nem volt szoros ellenőrzés alatt álló, propagandacélok alapján szerveződő, szimbolikus rendszer, hanem mélyen áthatották a nyugati képzetek, az újságírók számára pedig meglehetősen nagy szabadságot biztosított, hogy tudósítsanak a társadalom dolgairól és eltöprengjenek a jövőjén. Éppen ideje már, hogy a média vizsgálatakor ne a *Four Theories* manicheus világmépből induljunk ki.

Mi jön a kommunizmus után?

Mivel a tények arra kényszerítenek bennünket, hogy elveszük Schramm és szerzőtársai megközelítésmódját, újra át kell gondolnunk, hogy az általuk felállított fogalmi keret milyen hatással volt a gondolkodásunkra. A könyv egyik alapvető ellentétpárja a kormány és az állam politikai szerepét állítja szembe a magántulajdonlás és a piac gazdasági szerepével a média szférájában. Ahogy fentebb már utaltam rá, ez egy fontos meglátás, de okkal gondolhatjuk azt, hogy az eredeti szerzők kissé eltúlozták a jelentőségét, ugyanis a kommunizmus bukása utáni helyzet elemzése egy meglehetősen eltérő interpretációt valószínűsít.

Teljes mértékben igaz, hogy a szocializmust a kapitalizmus váltja fel, azonban az egyes, volt kommunista országokban kialakuló kapitalizmus jellege és formája más és más. Ebből a politika és a gazdaság viszonyának más perspektívája adódik, mintha az 1950-es évek Amerikájának tapasztalatából indulnánk ki. Az egyes országokat vizsgálva egyre több és több érv szól amellett, hogy a tömegmédiát illetően szoros kapcsolat van a politikai és a gazdasági hatalom között.

Ennek illusztrálására az elhúzódo magyarországi „médiaháborút” lehetne felhozni, amely 1990-ben, nem sokkal az első demokratikus választás után tört ki. A két választási forduló idejére a médiára vonatkozóan a politikai pártok, ideértve mind a kommunistákat, mind az ellenfeleiket, megállapodást kötöttek.¹⁶ Abban állapodtak meg, hogy a Magyar Televízió és a Magyar Rádió elnökeit az államfő nevezi ki, de a politikai egyensúly fenntartása érdekében a miniszterelnök javasolja őket.¹⁷ A Magyar Rádió első elnöke az ismert publicista, Gombár Csaba lett, míg a Magyar Televízióé a híres ellenzéki szociológus, Hankiss Elemér, akiről az volt az általános vélemény, hogy közel áll az MDF által jelölt új miniszterelnökhöz, Antall Józsefhez.¹⁸

Ennek ellenére, hamarosan mind a televízió, mind a rádió elnöke éles konfliktusba keveredett az MDF-fel. A fő vádpont az volt, hogy önálló politikát kívántak folytatni, és nem voltak eléggé megértőek az új kormány politikája iránt, különösen az erőteljes nacionalista irányultságot tekintve. A kormány mozgósította híveit, mind a parlamenten belül, mind azon kívül, hogy lemondásra bírja a két elnököt. Az ellenzék nagy része viszont védelmébe vette őket, és hatalmas politikai harc tört ki ebben a kérdésben. Végül is, hosszas csatározások után, a kormányzat győzött, és 1992 végén mindkettőjüket sikerült eltávolítani. Mindennek az lett az eredménye, hogy a televízió és a rádió irányításának kérdése teljességgel átpolitizálódott. Az MDF az újonnan megszerzett ellenőrzést arra próbálta felhasználni, hogy eltávolítson minden politikai szempontból megbízhatatlannak vélt újságírót, és a rádiót és a televíziót megbízható propagandaeszközzé alakítsa át. Ám az eredmény az lett, hogy az MDF, bár ellenőrzést gyakorolt az elektronikus média felett, súlyos vereséget szenvedett az 1994-es választásokon, és a kommunista utódpárt, a Magyar Szocialista Párt irányítása alatt álló kormány lépett a helyére, amelynek élén a korábbi sztálinista, Horn Gyula állt. Ő a közvetlen elődei által létrehozott precedensre támaszkodva rendszeresen beavatkozott a közmédiumok vezetőinek kinevezésébe.¹⁹

¹⁶ Körösnéyi, A.: The Hungarian parliamentary elections of 1990. In: Bozóki, A. – Körösnéyi, A. – Schöpflin, G. (eds.): *Post-Communist Transitions: Emerging Pluralism in Hungary*. Pinter: London, 1992. 76.

¹⁷ Kováts, I. – Tölgyesi, J.: On the background of the Hungarian media changes. In: Splichal, S. – Kováts, I. (eds.): *Media in transition: An East-West Dialogue*. Research Group for Communication Studies, Hungarian Academy of Sciences – ELTE University: Budapest – Ljubljana, 1993. 40–44.

¹⁸ Cunningham, J.: The „media war” in Hungary. *A European Film and Television Studies Conference* (London, 1994. július 3–6.) számára készült előadás, 4.

¹⁹ Oltay, E.: The return of the former communists. In: *Transition: 1994 in Review Part One*. Open Media Research Institute: Prague, 1995.

Ugyan a magyar eset a legismertebb, és a közmédia feletti ellenőrzéséért folytatott leginkább elhúzódnó küzdelemsorozat volt, azonban csupán részét képezi az általánosabb regionális trendnek. Szlovákiában a Mečiar vezette nacionalista kormányok 1991 és 1998 között hosszas küzdelmek árán igyekeztek ellenőrzésük alá vonni a közmédiát.²⁰ A Cseh Köztársaságban a Rádió- és Televízió Tanács és a kormány szembekerült egymással a kereskedelmi rádió- és televízió csatornák, valamint a helyi kábeltársaságok engedélyezésének kérdésében.²¹ Lengyelországban az egymást követő kormányok, valamint Wałęsa elnök szintén beavatkoztak a közmédia vezető posztjaira és a Rádió és Televízió Tanács tagjai sorába történő kinevezésekbe.²² Ezekben az esetekben a kapitalista demokrácia megszilárdulása az újságírók és a médiában dolgozók feletti ellenőrzés visszaállításával járt, és véget ért annak az anarchikus szabadságnak a korszaka, amelyet a régi rendszer utolsó, felbomló időszakában és a rendszerváltási folyamat során élvezhettek.

Mindez azt mutatja, hogy a politikusok, az üzletemberek és a média között szoros kapcsolatok épültek ki, aminek eredményeképpen a posztkommunista országokban megszokott dologgá vált a szóban forgó csoportok közötti kölcsönös átjárás. Ebben a társadalomban nem különül el egyértelműen egymástól a „politikai” és a „gazdasági”, ez a két dolog kibogozhatatlanul egymásba fonódik. A helyzet nem is lehetne más, hiszen az a folyamat, amelynek eredményeképpen a korábbi kollektív uralkodó osztály, a kommunista elit átalakult az ellentétét képező magánkapitalista osztállyá, csak politikai döntések eredményeképpen mehetett végbe. Mivel az a tulajdon, amelytől megakartak szabadulni, az államé volt, csak az állam által hozott döntések révén alakulhatott magántulajdonná. A politikai tőke megjelenése a posztkommunista társadalmak alapvető jellegzetessége, de az a körülmény, hogy ez a jelenség itt extrém formában nyilvánul meg, nem szabad, hogy elhomályosítsa azt a tényt, hogy tágabban szemlélve a dolgot, ez alapvető jelentőségű következménnyel jár a médiaelmélet számára.

²⁰ Vojteck, J.: The media in Slovakia since 1989. *The Global Network/Le Réseau Global*, 1995, 3. 81–84.

²¹ Korte, D.: Speech. In: Polish National Broadcasting Council (ed.): *The Mass Media in Central and Eastern Europe: Democratization and European Integration*. 1994. 61. (Az 1994-ben Jadswinben tartott konferencia anyaga); Šmíd, M.: *Broadcasting law in the Czech Republic*. Kézirat, 1994. december.

²² Jakubowicz, K.: Poland: prospect for public and civic broadcasting. In: Raboy, M. (ed.): *Public broadcasting for the 21st Century*. John Libbey Media: Luton, é. n. (c. 1996); Karpinski, J.: Information and entertainment in Poland. *Transition*, 1995, 1(18). 13–18.

A klasszikus médiaelmélet alapján megalkotott szembeállítás élesen elkülöníti egymástól a politikai és a gazdasági szereplők tevékenységi területét. A politikai tevékenység a társadalom mint egész általános érdekeit tartja szem előtt. A gazdasági szférába való beavatkozása csak akkor tekinthető legitimnek, ha ez az alapvető szabályok rögzítésével, a piaci pozícióval való visszaélés lehetőségének kiküszöbölésével kapcsolatos. Ennek megfelelően a média területén a politikai beavatkozás csak abban az esetben elfogadható, amennyiben a szűkösen rendelkezésre álló frekvenciasávok használatának szabályozására, a monopóliumok kialakulásának megakadályozására irányul, valamint egy olyan fórum létrehozását célozza, amely az egyének jó hírnevének védelmezését szolgálja a rágalmozás ellen. Minden más beavatkozás kóros eltérés a helyes szerepfelfogástól. Másfelől viszont, a gazdasági szféra az egyének magántörekvéseihez, alapvetően az egyéni gazdagodásra való törekvéshez kapcsolódik. Csupán annyiban vesz tudomást a politikai szféráról, amennyiben hatással van ezekre a magánjellegű törekvésekre és tevékenységekre, nevezetesen az adózáson és a gazdaságba történő számtalan beavatkozási kísérleten keresztül. A média területén különösen fontos a kormánytól való lehető legnagyobb távolság tartása, mivel a kormány tevékenységének tüzetes vizsgálata, hiányosságainak feltárása, valamint helytelen cselekedeteinek elítélése jelenti a legfontosabb eszközt a minél nagyobb közönség megszerzéséért folytatott üzleti küzdelemben.

A fentebbi kép természetesen mindig is megmosolyogtatóan idealizált elképzelés volt, még az 1950-es évek Amerikájára vonatkozóan is, és erejét részben a szovjet ellentétpárjával való összehasonlításból merítette. Ez utóbbi esetében a politikai és a gazdasági hatalom teljes egysége számított a normálisnak, amely a kommunista pártelit irányító szerepében testesült meg. A magánérdekek szférája és a kormányzat szférája között nem volt semmilyen különbség, és ez volt az egyik rendezőelv, amely köré a szóban forgó rezsimek „totalitárius” vonásai szerveződtek. Itt jegyezzük meg, hogy az 1980-as években e különbség eltűnése készítette a kommunista rezsimek ellenfeleit, hogy oly nagy lelkesedéssel beszéljenek a totalitárius gyakorlat alternatíváját jelentő civil társadalom megteremtéséről. Mint már említettük, ez a kommunizmus utolsó éveinek közép- és kelet-európai társadalmi realitásairól alkotott mosolyogtatóan idealizált (vagy démonizált) elképzelés volt, ami ugyanakkor jól egybevágott az Egyesült Államokról, mint olyan országról alkotott elképzeléssel, ahol a politika és a gazdaság teljesen elválik egymástól.

A kommunizmus utáni tényleges helyzet ellenben egy harmadik változat, vagyis itt a politika és a gazdaság sem nem azonos egymással, sem nem különül el

teljesen, hanem kölcsönösen áthatják egymást. Az egyes tőkeegységek és az egyes politikai erők összekapcsolódásának legszélsőségesebb példáját a Zaszurszkij által „politikai tőkének” nevezett jelenségben érhetjük tetten a mai Oroszországban. Ezt úgy értelmezhetjük, mint a politikai szféra arra irányuló törekvését, hogy hozzájusson a megfelelő finanszírozási forrásokhoz, illetve, mint a gazdasági szféra törekvését, hogy előnyös pozíciót biztosítson magának a piaci verseny során.²³ Közép- és Kelet-Európában messze nem olyan szélsőséges a helyzet, mint a volt Szovjetunióban. Ám ezzel együtt bizonyos esetekben a politikai és a gazdasági tőke egyértelműen összefonódik, még az olyan országokban is, mint a Cseh Köztársaság, ahol pedig a magánkapitalizmusba való átmenet jóval békésebben és rendezettebben zajlott le.

A Cseh Köztársaság volt az első az egykori kommunista országok közül, amely új törvényi szabályozást fogadott el a rádiózásról és a televíziózásról, és szintén az első volt, amely kereskedelmi társaságnak adott sugárzási engedélyt. Ugyan említettük már, hogy az engedély kiadása kisebbfajta vihart kavart, és alkalmat szolgáltatott arra, hogy politikai alapon avatkozzanak be a cseh Rádió- és Televízió Tanács működésébe, azonban érdemes kissé részletesebben is megvizsgálni, hogyan alakultak az események, és mi lett a következményük. Ezekből világos képet alkothatunk az új helyzetről. Az engedélyt egy olyan csoport kapta meg, amelyet három, nagyon is különböző erő alkotott. Egyfelől ott voltak az egykori ellenzékiek – a legismertebb közülük Vladimir Zelezny –, akik nagyon közel álltak az első szabadon választott kormányhoz. A későbbiekben ez a közelség lett az oka a második, az előzőtől jobbra álló, szabadon választott kormánnyal kirobbant vitának. Ez a csoport, amely a *Central European Television for the 21st century* (CET-21, „Közép-európai Televízió a 21. századért”) meghatározó részvénytulajdonosként birtokolta, kapta meg a sugárzási engedélyt. Másfelől ott volt a Cseh Takarékbank, amely közvetlenül és érintetlenül került át a régi rendszerből. A harmadik partner az Egyesült Államokból irányított *Central European Media Enterprises Group* (CME) volt, amely aktív tevékenységet fejtett ki számos, volt kommunista ország televízió- és rádiópiacán. E két utóbbi alkotta a Cseh Független Televízió (CNTS) elnevezésű céget, amely szerződést kötött az új televízió-társaság, a Nova TV műsorainak gyártására és sugárzására. E három tényező együttese, különösen az amerikai partner pénzügyi háttere és tapasztalata, valamint a helyi erők politikai hitelessége volt az, ami biztosította az engedély elnyerését.

²³ Zassoursky, I.: *From public sphere utopia to public scene reality: the first seven years of the new Russian press*. Kézirat.

A Nova TV a nézettséget tekintve nagyon sikeresnek bizonyult, hamarosan nyereségessé vált. Ezenkívül lépéseket tett annak érdekében, hogy javítsa a viszonyát a kormánnyal, ugyanis a választások előtt egy évvel, hetente egy alkalommal lehetőséget teremtett a miniszterelnök számára, hogy szólhasson a nemzethez. A Nova TV, mivel működése során számos alkalommal megsértette a vonatkozó cseh szabályozást – például alkoholreklámok sugárzásával –, gyakran keveredett konfliktusba a Rádió- és Televízió Tanáccsal, és csupán azért úszhatta meg különösebb következmények nélkül, mert hasznos kapcsolatokat sikerült kiépítenie bizonyos politikusokkal. A Nova TV-nek, ezen a kapcsolatokon keresztül, sikerült elérnie a műsorszórásra vonatkozó jogi szabályozás egyes pontjainak megváltoztatását, ami tovább erősítette piaci pozícióit.²⁴ Egyes helyi megfigyelők szerint 1997-re olyan szoros kapcsolatokat sikerült kiépítenie a politikával, hogy elképzelhetlenné vált sugárzási engedélyének visszavonása, még annak ellenére is, hogy rendkívül bonyolult, és talán vitatható változások mentek végbe a tévétársaságban érintett vállalatok tulajdonosi szerkezetében. Mindezek azt eredményezték, hogy a CME tényleges tulajdonosi jogosultságokat szerzett a teljes cég felett.²⁵

A politikai és gazdasági tényezők összefonódása a televíziózás területén az egész régióban egyértelműen jelen van, és meghatározza a műsorszórási engedélyek kiadását, valamint annak a mértékét, hogy a sikeres pályázóknak mennyire kell betartaniuk az engedélyekben megfogalmazott feltételeket. A CME, mielőtt 1999 márciusában felvásárolta volna a *Scandinavian Broadcasting Systems* (SBS), sikeresen alkalmazta ezt a modellt Szlovéniában, Romániában és Ukrajnában. Ezekben a piacokon előnyös helyzetet sikerült teremtenie, mert képes volt olyan befolyásos helyi politikusokkal szövetségre lépni, akik biztosítani tudták a kereskedelmi műsorszórás területén elsőként a piacra lépőnek járó előnyöket. Lengyelországban és Magyarországon, ahol a CME „rossz” szövetségeket kötött, más csoportok kapták meg az első kereskedelmi engedélyeket. A CME e két piacon nem tudta behozni a kései indulásból fakadó hátrányokat, és mindig is egy igencsak kisebbségben lévő műsorszolgáltató maradt. Eredetileg abban rejlett a legnagyobb erőssége, hogy kiváló politikai kapcsolatokat tudott kiépíteni szerte a régióban, azonban végső kudarának és az SBS általi bekebelezésének egyik legfontosabb oka az

²⁴ Kaplan, F. – Šmid, M.: Czech broadcasting after 1989: overhauling the system and its structures. *Javnost/The Public*, 1995, 2(3). 33–45.

²⁵ Kenety, B.: Nova TV: new democracy or old-fashioned greed? *Prague Post*, 1997, February, 12–18; Nova's success spurs attacks by potential competitors. *Post-Soviet Media Law and Policy Newsletter*, 1996, 27/28. 8–9.

lett, hogy politikai befolyását nem tudta gazdasági előnnyé alakítani a régió két legnagyobb hirdetési piacán.²⁶

A napilapokról, amelyek lényegesen kevésbé szabályozott környezetben működnek, ugyan nem mindenütt mondható el, hogy ugyanúgy szoros kapcsolatot ápolnának a politikusokkal, azonban egyértelmű példát szolgáltatnak a tulajdonlás kérdéseinek átpolitizáltságára vonatkozóan. A legismertebb példák Magyarországról valók. 1989–1990-ben számos napilapnál a szerkesztőségnek sikerült megszereznie a lapot a korábbi tulajdonostól, és saját tulajdonaként kezdte kezelni azt. Így például a Magyar Szocialista Munkáspárt tulajdonában lévő vidéki lapok szerkesztőségei számára lehetővé vált, hogy eladják lapjaikat a Springer médiavállalatnak.²⁷ Később, amikor a korábbi tulajdonosok megtámadták ezt az ügyletet, a Springer cég jelentős összeg fejében peren kívüli egyezséget kötött. A nagy országos napilapok szerkesztőségei más nyugati kiadókkal jutottak egyezsége a kommunista párt távozó vezetésének jóváhagyásával.²⁸

Ne gondoljuk, hogy az a tény, hogy üzletemberek készek belefolyani a politikába, a politikusok pedig baráti kapcsolatokat igyekeznek ápolni bizonyos üzleti csoportokkal, a demokratikus társadalomban még idegenül mozgó politikusok valamifajta „naivságának”, vagy a piac gondolatával még csak barátkozó üzletemberek „tapasztalatlanságának” az eredménye. Az egész régióról elmondható, hogy igen jelentős a külföldi tulajdon aránya mind a sajtóban, mind a műsorszórásban; a külföldi tőke kiemelt szerepet játszott a csehországi műsorszórásban és a magyarországi nyomtatott sajtóban, és e két országban továbbra is meghatározó tényező, különösen a bulvársajtó új piacán.²⁹ Ezek a külföldi tulajdonosok kifinomultan működő vállalatokat jelentenek, néha igencsak nagy méretűeket, és jelentős tapasztalatokkal rendelkeznek a kapitalista demokrácia körülményei között történő működést illetően, mindemellett mélyen belebonyolódtak a helyi erővel kötendő szövetségekbe, és habozás nélkül vágtak bele a politikai tőkével kapcsolatos játszmákba. Az ezen a területen olyannyira jellemző szövetségek alapját pontosan az ké-

²⁶ Sparks, C.: CME and broadcasting in Central and Eastern Europe. *Javnost/The Public*, 1999, 6(2). 25–44.

²⁷ Gálik, M. – Dénes, F.: *From Command Media to Media Market: The Role of Foreign Capital in the Transition of the Hungarian Media*. Budapest University of Economics, Department of Business Economics: Budapest, 1992.

²⁸ Jakab, Z. – Gálik, M.: *Survival, Efficiency and Independence: The Presence of Foreign Capital in the Hungarian Media Market*. European Institute for the Media: Manchester, 1991.

²⁹ Gulyas, A.: Tabloid newspapers in post-communist Hungary. *Javnost/The Public*, 1998, 5(3). 65–77.

pezte, hogy a nyugati cég hozta a műsorszerkesztés és -gyártás terén a szükséges gyakorlatot és ismereteket, valamint egyes esetekben a szükséges pénzügyi forrásokat, míg a helyi cég a sikerhez nélkülözhetetlen politikai kapcsolatokat. Az ilyesfajta szövetségeket mindig feszültségek jellemzik, és gyakran igen törékenyek. Néha, mint például a Nova TV esetében, a külföldi tulajdonosoknak sikerült megszerezniük a teljes ellenőrzést. Máskor, mint például a CME és a lengyel Nemzetközi Kereskedelmi és Befektetési Holding (*International Trading and Investment Holding*) esetében, a helyi partnerhez került a teljes irányítás.³⁰ Amire viszont éppenséggel nincs bizonyíték, az az, hogy a nyugati üzleti körök, akár mint üzlettársak, akár mint egyedüli tulajdonosok, elutasítanák azon társadalmak vonatkozó szabályait, ahol a tőke és a politika szorosan összefonódik egymással.

Az üzletemberek és a politikusok folyamatos viszonyát egymás kölcsönös támogatása jellemzi. Ezt nem tapasztalatlanság vagy tudatlanság magyarázza, hanem az átmenet jellege. A régió politikusai nem csupán barátait segítik hozzá, hogy jó versenyhelyzetbe kerülhessenek az új piacgazdaságban, hanem továbbra is jelentős befolyást gyakorolnak a sajtóra. A média pedig hajlamos arra, hogy támaszkodjon a politikusokra, hogy minél kedvezőbb helyzetbe kerülhessen a piacon a túlélésért és a minél magasabb profitért folytatott verseny során.

Ha jobban végiggondoljuk, akkor beláthatjuk, hogy a politika és a gazdaság szereplői között szövődött szoros kapcsolatok egyáltalán nem jelentenek valamifajta, kizárólagosan a posztkommunista társadalmakra jellemző aberrációt. Éppen ellenkezőleg. Az Egyesült Államokban sokkal inkább ez az általános norma, semmint a társadalmi tényezők állítólagos éles elkülönülése. Önmagában a médiaelmélet egyik verziója – amelyik azt feltételezi, hogy ami normális az Egyesült Államokban, az mindenhol máshol is normális – nem képes számot adni erről a helyzetről.³¹ Silvio Berlusconi neve jut elsőként az ember eszébe, ha a média feletti tulajdonosi ellenőrzés és a politikai befolyás egymásba fonódására keres példákat a magánkapitalizmus világában. Ez a párhuzam olyannyira valóságos, hogy a kommunizmus bukása utáni média egyik elemzője ezt a média „olasz” modelljének nevezi.³² Az üzleti szféra és a politikai érdek igazodása egymáshoz, habár különböző körülmények között, közhelyszámba megy Európa déli részére vonatkozóan. Szintén erőteljesen jelen van Közép- és Dél-Amerikában (például a TV Globo Brazíliában és

³⁰ Dziadul, C. – Drazel, E.: CME pulls out of Poland. *TV East Europe*, 1999, January, 1.

³¹ Downing, J.: *Internationalizing Media Theory*. Sage: London, 1996. 229.

³² Splichal, S: *Media Beyond Socialism*. Westview: Boulder, CO, 1994.

a Televisa Mexikóban), valamint Ázsia nagy részén (például Murdoch kapcsolata a kínai kormánnyal). Sokkal ésszerűbbnek tűnik, ha ezt az állapotot tekintjük normálisnak, és az Egyesült Államok és a Szovjetunió alkotta két szélső pontot aberrációnak. Ebben a megvilágításban a politikai és a gazdasági hatalom csupán a társadalmi uralom, vagy ahogy mi, ortodox marxisták mondanánk, az osztályuralom egységes megnyilvánulásának két aspektusát jelenti csupán.

Ez az álláspont azzal az előnnyel jár, hogy innen nézve a tömegmédiá számos zavarba ejtő jelensége érthetővé válik számunkra. Például, a hagyományos elmélet szerint a piaci alapon működő média bármely társadalomban szükségszerűen jobban jeleníti meg a politikai alternatívákat, mint az állam által ellenőrzött média. Ennek bizonyítására általában az Egyesült Államokat, és mondjuk, Észak-Koreát szokták felhozni. Természetesen, ebben az összehasonlításban a kereskedelmi alapon működő média minden elképzelhető vonatkozásban jobb, mint az állami média. Másfelől viszont, ebből a nézőpontból már sokkal kevésbé tudjuk megmagyarázni azt a tényt, hogy Nagy-Britanniában az állam által működtetett televízió egyértelműen pártatlanabban jeleníti meg a politikai alternatívákat, mint a teljesen üzleti alapon működő, és lényegében nem szabályozott nyomtatott sajtó. Azonban, ha a média és a politika kapcsolatának konkrét eseteit az üzleti szféra és a politikai csoportok változó kapcsolatának fényében vizsgáljuk, mélyebben megérthetjük mindkét helyzetet.

Összegezve, a kommunizmus összeomlásának az az egyik fő tanulsága, hogy az alapvető különbség – amennyiben a tömegmédiá ama szerepéről van szó, hogy egy adott állam polgárait informálja a kormány tevékenységéről – nem a piaci alapon működő és a politikai alapon működő média között van. E két erő viszonya a legkülönfélébb lehet. Bizonyos esetekben konfliktusban állnak egymással, más esetekben nem. Azonban mindkettő olyan logikát követ, amely a hatalom oldalára helyezi őket.

A (jóval érdekesebb) demokrácia kitörése

A kommunizmus összeomlása által szolgáltatott végső tanulság e hatalmi logika korlátozottságát mutatja. A média a kommunizmus bukása előtt nagyméretű, hierarchikusan szervezett, bürokratikus irányított egységekben működött, amelyekben finoman kidolgozott eljárások gondoskodtak az irányító pozícióban lévők akaratának elfogadásáról. Természetesen lényegi különbségek is vannak. Különösen azok a leginkább szembeötlőek, amelyek abból a tényből fakadnak,

hogy most már a hatalomnak több, egymással versengő forrása létezik, amelyek sokkal nyíltabbá teszik a konfliktusokat és a nyilvános vitákat. Nem szabad, hogy ezek a különbségek elhomályosítsák azt a tényt, hogy mindkét esetben a legtöbb médiában dolgozó ember, a hallgatóságot és a vásárlóközönséget alkotó állampolgárokról nem is beszélve, szisztematikusan ki van rekesztve a média által követett irányvonal meghatározásából.

Ez nem következett szükségszerűen és elkerülhetetlenül 1989 eseményeiből, és a legkevésbé sem következett abból, amit a teljes ellenzék kívánt. Ahogy fentebb megjegyeztük, a volt kommunista államokban az ellenzéki erők jó része a „civil társadalom megteremtését” tűzte ki célul. Ez az álom ugyan több különböző verzióban jelent meg, de legtöbbször feltételezte az emberek által a társadalmi létüket meghatározó intézmények felett gyakorolt ellenőrzés kiszélesítését. Ebből a nézőpontból tekintve, a hatalmi struktúrák sokkal radikálisabb revíziója válna szükségessé, ideértve a tömegmédiát is, mint pusztán a kommunista bürokrata felváltása a kapitalista vállalkozóval.

Általánosságban elmondható, hogy ez a harmadik alternatíva soha nem gyakorolt komolyabb hatást a média jövőjéről folytatott vitákra. Az a civil társadalom, amely kialakult, a Hegel által elképzelt klasszikus változat volt, vagyis a magánérdek, a gazdasági érdekkövetés világa. Akadt azonban néhány kivétel is a tárgyalásos hatalomátadás szabályosnak mondható útja alól, amelynek lényege abban állt, hogy a reformkommunistáknak sikerült megegyezésre jutniuk az ellenzék mérsékeltebb részével. A Cseh Köztársaságban és a Német Demokratikus Köztársaságban a reformkommunista szárny gyenge volt, vagy egyáltalán nem létezett. E két országban nem lehetett tárgyalásos úton megegyezni a zökkenőmentes hatalomátadásról, mint Lengyelországban vagy Magyarországon. Ezekben az országokban valóban forradalom ment végbe, még ha „bársonyos” is, abban a szűkebb értelemben, hogy a korábbi rezsimek a tömegmozgalmak hatására voltak kénytelenek átadni a hatalmat.

E felfordulások melléktermékeként a médián belüli hatalmi struktúra rövid időre megbomlott. Csehszlovákiában ez tényleg nagyon rövid időt jelentett. Mivel a televízió régi vezetése elutasította, hogy bármifajta tudósítást adjanak a Prága központjában naponta zajló tüntetésekről, a televízió munkatársai sztrájkbizottságot szerveztek, amely tárgyalni kezdett a régi vezetőséggel, és végül ideiglenesen átvette az irányítást a műsorkészítés és sugárzás felett.³³ A NDK-ban a struktúra megbomlása jóval hosszabb ideig tartott, és sokkal na-

³³ Smíd, M.: *Television after the velvet revolution*. Az 1992. július 14-én *Restructuring Television in East-Central Europe* címmel, a londoni University of Westminster-en megtartott szimpózium számára készült előadás.

gyobb kihívást jelentett a média hierarchikus modellje számára. A Német Szocialista Egységpárt vezetése egészen a végső bukásig úgy vélte, hogy viszonylagos gazdasági sikerei elkerülhetővé teszik a válság legrosszabb következményeit, ezért tömegtüntetések sorozatának kellett kikényszerítenie a demokratizálódást. Ennek egyik következményeként a médiában dolgozókból és polgárokból létrejött bizottságok vették át az újságokat és az elektronikus média egységeit. Az ezt követő évben kísérletek történtek, hogy a média felett gyakorolt ilyen jellegű ellenőrzést jogi formába öntsék, azonban a Nyugat-Németországgal való egyesülést szabályozó egyezmény a nyugati média-modell elfogadását is magában foglalta. A két ország egyesülése után a nyugat-német modell szerint alakultak át a dolgok, és nyugat-német személyzet vette kezébe az ügyeket a volt NDK médiájában, teljességgel megsemmisítve ezáltal a népi ellenőrzés utolsó nyomait is.³⁴

1989 forradalmi, mint a többi nagy forradalmi felfordulás, magukban hordozták egy, a kapitalista országokban meglévőnél mélyebb és népibb demokrácia ígérését. Az 1989-es események korlátait mutatja, hogy az új kapitalista és politikai elit érdekeinek megfelelően a polgárok hatalmának ezen zsenge hajtásait elpusztították. Természetesen Közép- és Kelet-Európa a kommunista múlthoz viszonyítva ma politikailag szabad, Spanyolországhoz és Portugáliához hasonlóan, amelyek ma szabadok, ha fasiszta múltjukkal vetjük őket össze. Azonban ezt a demokráciát az elitszoportok alkujja hozta létre, az elitszoportok javát szolgálja, és az elitszoportok érdekei határozzák meg.

A médiaelmélet számára mindebből az a tanulság adódik, hogy a demokráciáról és a médiáról szóló véleménycsere, bárhogyan fogalmazza is meg a kettő viszonyát, kizárólag a felszínt érintheti, amennyiben csupán az állam és a piac, a bürokrata és a vállalkozó szembeállításával kapcsolatos steril vitára korlátozódik. Ezek persze valóságos különbségek, azonban a szemben álló két tényező a népi önkifejezés és a népi demokrácia ellensége. A média kutatói, akik a média demokratizálásának útjait keresik, helyesebben teszik, ha figyelmüket a média és a média fogyasztóközönségének viszonyára, valamint a média intézményein belüli törésvonalakra irányítják, amelyek az utasítások osztogatói és végrehajtói között húzódnak.

³⁴ Boyle, M.: Building a communicative democracy: the birth and death of citizen politics in East-Germany. *Media, Culture and Society*, 1994, 16(2). 183–215.

Összegzés

Ebben a rövid áttekintésben csupán három tanulságra tértem ki a legfontosabbak közül. Ezek, véleményem szerint, fontos történelmi tapasztalatot tükröznek. Természetesen számos más tanulságot is le lehet szűrni, és más-hol ezekre is részletesebben kitértem.³⁵ Itt az alábbi fő pontokat szeretném kiemelni.

1. Ellentétben az általánosan elterjedt hiedelemmel, nem beszélhetünk egységes, mindenütt egyforma és monolitikus kommunista médiarendszerről. Ami létezett, az nem volt más, mint az állam által vezérelt média alaptípusának különböző változatai, azonban ezek különbözőek voltak az egyes történelmi periódusokban és az egyes államokban. Így többek között a kommunista rendszer bomlását a média politikai irányításának meglazulása kísérte. Számos országban az újságíróknak és a többi médiamunkásnak egy rövid ideig igen nagy szabadság adatott, hogy beszámoljanak arról a társadalomról, amelyben élnek, és elmélkedjenek a jövőjéről. Ez a periódus a viszonylag stabil kapitalista demokráciába való átmenettel véget ért, amikor is az új tulajdonosok és az új bürokráciák visszaállították az ellenőrzést az alkalmazottaik felett.

2. A közép- és kelet-európai tapasztalatok újra csak megerősítik azt a tényt, hogy a világ legnagyobb részén a tőke és a politika szoros kapcsolatban áll egymással, sőt, gyakran kölcsönösen egymásba fonódnak. Az az elképzelés, hogy ez a két tényező viszonya a (kívánatos) teljes elkülönülés és a (nemkívánatos) teljes egybefonódás két, diametrálisan ellentétes állapotának formáját ölti, abban téved, hogy a szélsőséges állapotokat tekinti normának. Azok az emberek, akik a politikát csinálják, és azok, akik a médiát, nem magától értetődően ellenségek, és nem is magától értetődően ugyanazok az emberek, hanem általában sokkal inkább elmondható róluk, hogy ugyanazon uralkodó osztály különböző alkotóelemeiből rekrutálódnak. Vitákba bonyolódhatnak egymással, különböző szövetségekre léphetnek egymással céljaik elérése érdekében, azonban mindannyian az elit uralmi szférájához tartoznak.

3. Helyesebb lenne, ha a demokráciáról és a médiáról folytatott viták nem az állam és a piac viszonylagos hatalmi szerepéről, hanem a média és a néptömegek kapcsolatáról szólnának. A médiát, mind a kommunista, mind a kapitalista kiadásában, olyan emberek irányították és irányítják, akik nagyon

³⁵ Ld. Sparks, C. – Reading, A.: *Communism, Capitalism and the Mass Media*. Sage: London, 1997.

távol vannak a néptömegek életétől, és akik felett a néptömegek semmilyen ellenőrzést nem gyakorolnak. A média demokratizálása azt jelenti, hogy megtörjük ezen elit ellenőrzési monopóliumát azon eszközök felett, amelyek nélkül a kiterjedt társadalmakban nem lehetséges közbeszéd.

A hidegháború véget ért. Eljött az ideje, hogy levonjuk e szomorú korszak tanulságait, és nekifogjuk azon világ problémáinak megoldásához, amelyek nem szükségszerűen aszerint tagolódnak, hogy ki támogatja Washington, és ki Moszkvát. Ez sohasem volt az egyetlen választási lehetőség, és az a tény, hogy ma már egyáltalán nem áll fenn, azt jelenti, hogy másképpen kell gondolkoznunk a médiáról, miként a társadalom egészéről is.

Megjegyzés

A Cseh Köztársaságban a cikk megírása után történt fejlemények drámai adalékkal szolgáltak a tőke „politikai” természetére vonatkozóan a volt kommunista országokban. Vladimir Zelezny az SBS ajánlatát követően, kihasználva aényt, hogy a tényleges sugárzási engedély az ő birtokában van, a Nova TV-ben a CME-től származó adás helyett a sajátját kezdte sugározni. A jelenleg is folyó küzdelem, amely akörül zajlik, vajon Zeleznynek sikerül-e megőriznie e merész húzás eredményeit, a lényegét tekintve politikai. A végeredmény (1999 októberében) még nem ismert.³⁶

Fordította: *Sisák Gábor*

³⁶ A részletekről ld.: Sparks, C.: CME and broadcasting in Central and Eastern Europe, i.m. (26. jegyzet). [Az ügyből per lett, a CME a beperelte a Cseh Köztársaságot, hogy az nem tudta megvédeni a befektetőket. A perben a stockholmi döntőbíróság az amerikai cég javára döntött 2003-ban, a cseh államnak ennek alapján majdnem 11 milliárd cseh koronát kell fizetnie a CME-nek. Zeleznyt végül 2003-ban bocsátották el a TV Novától, amelynek tulajdonjogai az amerikaiak távozása óta homályosak. – A szerkesztők köszönik Zahrán Csabának e kiegészítéssel nyújtott segítségét.]

A HATÁRON TÚLI MAGYAR NYILVÁNOSSÁG

SZERBHORVÁTH GYÖRGY

Sajtóprés. Az *Új Symposion* történetéből*

A jugoszláviai szocialista nyilvánosság kezdetei

Az *Új Symposion* története nemigen érthető meg a jugoszláviai nyilvánosság történetének ismerete nélkül, így, ha nem is a teljesség igényével, de fel kell vázolni, hogyan jött létre és milyen sajátosságokkal rendelkezett e tér. Ez azért is szükséges, mert a jugoszláviai szocialista nyilvánosságnak – akárcsak Jugoszláviának – sok mindenben más jellemzői voltak, mint a többi szocialista országnak, melyekhez képest jóval szabadabbnak bizonyult. Ám úgy tűnik, e szabadságfok nagyságát sokan és sokszor eltúlozzák. A hatalmi szervek gyakran morbidabb módon számoltak le az „ideológiai elhajló” írókkal, újságírókkal, mint sok helyütt a keleti blokkban. Ráadásul a jugoszláviai titkosszolgálatok szerepéről lényegesen kevesebbet tudni, mint például a KGB-éről, a Stasiéről vagy éppen a magyarországi ügynökrendszeréről. A levéltárak mind a mai napig zároltak, semmiféle ügynöktörvényt nem hoztak. Csupán megkockázatni lehet, hogy a jugoszláviai titkosszolgálat a kor egyik legerősebb ilyen jellegű szervezete volt, a hatvanas évek végén megbukott titkosszolgálati vezérnek, a szerb Aleksandar Rankovićnak pedig nem másért kellett távoznia, mint hogy magát az államfőt és pártelnököt, Titót is lehallgatta. Ekkor derült ki az is, hogy Horvátország lakosainak harmadáról aktát vezetett a titkosszolgálat.

Elbeszélésekből azt is tudjuk, hogy konspiráció ide vagy oda, a lapok főszerkesztői igen gyakran tudták, hogy ki az a két vagy akár több ember, aki „súg”. Ez arra is utal, hogy ügynököket mindenhová igyekeztek beépíteni, még ha azok hatékonysága kétséges is volt. De még egyszer jelezzük, hogy az egész

* Részlet a Szerző *Vajdasági lakoma – a(z) Új) Symposion(ok) (...)története* című, közeljövőben megjelenő könyvéből.

témáról igen keveset tudunk, jugoszláviai–szerbiai irodalma nincs e kérdéskörnek, illetve ami van, az inkább nevezhető kémregény-irodalomnak.

A szerbiai/jugoszláviai szocialista nyilvánosságot a kezdetektől fogva meghatározta, hogy a Tito vezette partizánok már a háború alatt kifomálták, s az általuk elfoglalt területeken létre is hozták az új hatalmi intézményeket, struktúrákat, melyeknek egyik centrális elemét éppen az ideológiai propagandamunkával foglalkozó szervek képezték. Ellentétben több szocialista országgal, mely a szovjet párt és hadsereg ernyője alatt jött létre, Jugoszláviában önerőből vetették meg az új diktatúra alapjait, aminek a rendszer jellege és legitimitása szempontjából nagy jelentősége volt (de a közhiedelemmel ellentétben ez éppen nem Szerbiában volt a legnagyobb, sőt). A politikai intézményrendszer nem egy átmeneti időszak után jött létre, hanem már a háború alatt kiásott alapokra épült fel. Az úgynevezett belső ellenséggel már a háború alatt, illetve közvetlenül utána leszámol(hat)tak, azaz a hatalomért folytatott harc nem politikai, hanem katonai jelleget öltött, és ebben a formában nem is húzódtott el.

A titóista Jugoszlávia 1945-ben formálisan még többpártrendszerű volt (szégyenlős jelekkel), és hamar „népfrontosították” a pártéletet a JKP vezetésével. Így többek közt működött Milan Grol Demokrata Pártja – ez év őszén pár hétig megjelent a párt erősen ellenzéki hangvételű *Demokratija* című hetilapja is –, a Jugoszláviai Köztársasági Demokrata Párt *Republika* című lapja pedig több évig is megjelent. Sőt, 1945 november elején Zágrábban megjelent a *Zágrábi Magyar Újság* című hetilap Walter Emil főszerkesztésében, akit akkor a *Magyar Szó* dr. Nagy Iván jobboldali politikus emberének tartott. „Klasszikus módon” egy olvasói levél révén támadják meg a *Magyar Szóban*, egy „noviszádi vasmunkásra”, Dobos Istvánra bízzák a ledorongolást (Dobos három év múlva Goli otokra – magyarul: Kopár sziget, a GULAG vagy Recsk jugoszláviai megfelelője – kerül). A lapot lefasisztázzák, független szenny lapnak tartják, s néhány nap múlva a szabadkai kerületi közbíró elrendeli az elkobzását „népellenes irányzata miatt”, nem sokkal később pedig Walter Emil kímkedés és népellenes uszítás vádjával húsz év kényszermunkára ítélik. A független lapalapítás tehát enyhén szólva is kockázatos vállalkozás volt.¹

A kommunisták által szinte tökéletesen korlátozott nyilvános térben több mint ötven évig oly mértékben tabunak számított ügy a vajdasági magyarok megtizedelése, mint a partizánok, a csetnikek, usztasák népiirtásai, a ki- és betelepítések és egy sor más téma, hogy az emberek erről legfeljebb otthona-

¹ Tomán László: Beléjük fojtották a szót. *Napló*, 1990. június 6. 10.

ikban mertek beszélni, így a háború után született generációk egyre kevesebbet tudhattak a korábbi eseményekről. Az általános represszió közepette gyakran még a rendszerváltás nyertesei is vesztesékké váltak; utaljunk csak azokra a partizánokra és családjaikra, akiket erőszakosan telepítettek át a fejletlen vidékekről a fejlettebbekre. Azaz a rendszert kezdetben nem a jobb jövőbe vetett hit, a hurráoptimizmus alapozta meg és legitímálta, hanem a Balkánon oly bevett pusztá erőszak. Ennek ellenére a mi témánk szempontjából ki kell emelni, hogy a sajtót nem verték szét teljesen a partizánok, hiszen az újságírók és az átfazonírozott lapok egy része a háború után is tovább dolgozhatott, működhetett. Ám a rendszer kétségkívül totalitáriussá vált – elsőként a közép-kelet-európai országok közül –, az államosításra, a kollektivizálásra is itt került sor először.²

A döntőnek tartott fordulatot 1948 hozta, a Sztálinnak mondott *nem* pedig bebizonyította, hogy a sztálini táboron kívül is van szocialista élet. A Tájékoztató Irodával való radikális szakítást itt nincs módunkban külön tárgyalni, de arra utalni kell, hogy a nemet mondás értelemszerűen a valamire való igent mondást is jelentette, még ha kezdetben maguk a jugoszláviai kommunisták sem tudták, mire mondanak igent. Továbbá Titóéknak, illetve Jugoszláviának a továbbiakban saját önmeghatározásához ezek után sokkal inkább fontos volt a Szovjetunió, illetve a sztálinisták mint ellenség, mint a Nyugat. A későbbiekben azt is látni fogjuk, hogy a sztálini személyi kultusszal és egyáltalán a sztálinizmussal való szakítás mennyiben és hogyan erősítette meg a jugoszláviaiak öntudatát – így a symposionistákét is –, ám azt sosem vették észre, hogy a Sztálin egyeduralmára, személyi kultuszára mondott *nem* egyszersem a Tito egyeduralmára, személyi kultuszára mondott *igen* is volt.

Dušan Mojić, Tito kultuszának sajtóbéli megnyilvánulását elemezve pedig azt állapítja meg, hogy 1948-ig Tito kultusza valójában Sztálin kultuszának a visszatükröződése volt, ám a jugoszláv sajtó elemzése révén kiemeli, hogy Sztálin és Tito bizonyos mértékig megosztottnak a „Vezér”-nek járó állandó attribútumokon. Sztálin *zseniális, gondolkodó, államfő, harcos, a munkástömegek által szeretett elvtárs, alkotó, szervező, győztes*, Tito pedig *népeink legkitűnőbb fia, hadvezér és a jugoszláv népek vezetője, néphős és marsall*; ám 1948-tól a Sztálinnak fenntartott jelzők már csak az övéi, Tito is *alkotó, elvtárs, a nép fia, vezető, tanító, hadvezér, államfő, hős, a legjobb, a legszeretettebb, a legnagyobb, zseniális* stb. Tito személyi kultuszának kialakulására, ápolására azért szükséges itt kitérnünk, mert végigkíséri majd az *Új Symposion* történetét is.

² Antonić, Slobodan: *Zarobljena zemlja*. Otkrovenje: Beograd, 2002. 49–50.

Egészen 1952–1953-ig, amíg meg nem alakultak a lapok kiadói tanácsai a sajátos jugoszláv „önigazgatású szocializmus” keretein belül – amelyekben már valamelyest csökkent a kommunisták közvetett hatása, mivel e tanácsban már az adott média dolgozói is jelen voltak –, a párt propagandaszervei ügyeltek a sajtóra. Így Szerbiában is a Szerb Kommunista Párt Központi Bizottságának Agitpropja tiltogatta be az irodalmi műveket, színházi- és film-előadásokat, képkiallításokat, dobálta ki a betördelt újságok hasábjairól a cikkeket, karikatúrákat stb. A háború utáni években a főcenzor szerepében az Agitprop vezetőiként éppen azok – a Đilas-házaspár és Vladimir Dedijer – dolgoztak, akik pár év múlva látványos módon szembefordultak a párttal, annak egyeduralmát bírálva és nagyobb szabadságot követelve.

A lapok közül azonban egy sem tesz szert döntő jelentőségre és centrális pozícióra. A föderalizációval a hat köztársaságnak és a két tartománynak is meglesz a maga központi lapja a Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének (DNSzSz) égisze alatt, a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) közvetlenül csak a *Borbát* (*Harc*) és a *Komunist* (*Kommunista*) című hetilapot tartja a kezében. Természetesen a DNSzSz-en keresztül a párt nagyon is befolyásolni tudta a médiát, mert a szövetség a szakszervezetekből, ifjúsági, egyetemi, női és harcoszövetségekből tevődött össze, a köztársasági pártszervek „vezetésével”. A lapokat a kiadói tanács felügyelte formálisan – ez nevezte ki a lapigazgatót, a főszerkesztőt és a szerkesztőket –, és a tanácsnak csak harmadát adták az adott sajtóorgánumban dolgozók, a többiek mind a DNSzSz (s így a párt) küldöttei voltak. A regionális és lokális lapoknál még rosszabb volt a helyzet, mert ezeket a helyi hatalmi szervek hozták létre, s itt a párt hatása még erősebb volt.

Ám a korábbi ideológiai főkomisszár páfordulása az egész jugoszláv nyilvánosságot felbolygatta. Đilasnak a *Borbát*ban írt cikksorozata 1953-ban, melyben a kommunista pártra mint túlhaladott szervezetre nézett, s a bürokratikus–adminisztratív struktúrákat leplezte le, készületlenül érte a jugoszláviai olvasókat. A cikkek a párt napilapjában jelentek meg, a központi vezetőség egyik legfontosabb figurájának tollából. De még a párt legélesebb, visszavonultan, disszidensként élő alakjai sem gondolhatták, hogy ilyesmit bárki is kimondhat. Igaz, hogy mindez először a párt belső ügyének volt tekinthető, függetlenül attól, hogy egy nagy példányszámú napilapban tette közzé téziseit Đilas. Ám amikor a *Nova misa*óban is megjelent egy bíráló írása, mindenki előtt világhossá válhatott, hogy többről van szó – Đilas majd 1955-ben szakít végleg a párttal. Ennek megfelelően a párt ellentámadása sem várattott magára, s a szerző csakhamar börtönben találta magát, majd időről-időre újra ott,

s olykor annak köszönhetően szabadult, hogyan alakult a Jugoszlávia és a Szovjetunió közti viszony.

A jugoszláviai szocialista nyilvánosság tehát számos ellentmondást hordozott magában, de korlátozása magasfokú volt – 1948-tól kezdődően pár éven keresztül verbális deliktumért is a Goli otokon lévő büntetőtáborban találhatta magát bárki. A többi szocialista nyilvánossággal tehát számtalan strukturális hasonlóság mutatható föl, a leglényegesebb különbség viszont mégis az, hogy már az ötvenes évek legelején elérhetővé váltak a szélesebb tömegek előtt a kulturális fogyasztás bizonyos módozatai, különösen a tömegkultúra termékei. Ez elsősorban a filmre vonatkozik, talán azért, mert maga Tito is, ha csak tehet, minden nap megnézett egy (nyugati) filmet. Így például a *Bál a vízen* című filmet 1951-ben a 14 évesnél idősebb belgrádiak 86%-a nézte meg. Ebben az időszakban több filmet hoztak be, mint Franciaország, „szocialista összehasonlításban” pedig elegendő felidézni például az 1956-os Csehszlovákiát, két behozott külföldi filmmel. A szabadidős tevékenységek körében az ötvenes–hatvanas években az olvasás, a meccsre járás és a táncolás előtt a mozi vezet; természetesen főleg külföldi filmeket vetítettek.³ Egy helyi fölmérés szerint az időszak végén, 1969-ben a 6.500 lakosú Kishegyesen, egy bácskai magyar faluban 146 filmet mutattak be a moziban, ebből 60 amerikai, 22 francia, 19 olasz, 17 angol, 12 magyar, 4 német, 3 spanyol, 2 jugoszláv(!), 2 japán, 1–1 görög, svéd, dán, szovjet és lengyel gyártmányú volt. Leggyakrabban, harmincszor bűnügyi filmet, illetve huszonnyolcszor westernfilmet adtak.⁴ A film tehát nem az ideológiai nevelés eszköze volt, Titóék inkább „ventillátor”-szerepet szántak neki, ahogyan az ötvenes évek elejétől fogva a bulvársajtónak is. Tito tehát már kezdetben is épített a nyilvánosság elaltatására – nem csak a propagandára –, sőt, az előbbi egyre hangsúlyosabbá vált.

De mielőtt még rátérnénk az elaltatásra, nézzük, miképpen ébredtek a vajdasági magyarok a II. világháború után.

A vajdasági magyar nyilvánossága és irodalma; a Híd

A vajdasági magyar nyilvánosság ebben az időszakban – ellentétben a jugoszlávjaival – teljesen egysíkú, propagandisztikus és vitamentes volt. Állami beavatkozásra sem volt szükség, cenzúrázni sem kellett, mert az öncenzúra

³ Belgrádi TV, I. program, 2002. okt. 24-i Iskolaműsor alapján.

⁴ Virág Gábor: A kultúra anyagi alapja és lehetőségei a kishegyesi kommunában. *Új Szimposium*, 66 (1970. október 23.)

mindennél erősebb volt. Pontosabban, a hatalomra került magyarok fogták sokkal szorosabbra a gyepelt.

A II. világháború, s nem mellékesen a bácskai vérbosszú még véget sem ért, amikor 1944. december 24-én a Tartományi Pártbizottság határozata alapján megjelent az első magyar sajtótermék, a *Szabad Vajdaság* című napilap, amely a ma is megjelenő *Magyar Szó* elődje volt. 1945-ben már megjelent az *Ifjúság Szava* is (később *Ifjúság*, ma *Képes Ifjúság* néven jelenik meg), és ez év őszén újra napvilágot látott a *Híd* is, amely a háború előtt a JKP irányítása alatt állt, s 1940-ben még a jugoszláv hatóságok tiltották be – a háború utáni első években a Magyar Kultúrszövetség adta ki (mi több, Steinfeld Sándor főszerkesztő szerint annak „szócöve” volt). 1946-ban indult a *7 Nap* című hetilap, a következő évben a *Pionírújság* (a mai *Jó Pajtás*), s ugyanekkor a *Dolgozók* (ma *Családi Kör*) nevezetű hetilap. A mai napig e lapok képezik a vajdasági magyar nyelvű írott média gerincét. A lap- és könyvkiadás javát az 1947-ben alakult Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalat fogta össze. Összehasonlításképpen: a negyvenes évek végén több magyar nyelvű lap jelent meg, mint ma. Magánlap kiadására senki sem vállalkozott, igaz, 1955-ben Dévavári Zoltán létrehozta a *Visszhangot*, ezt a független irodalmi lapot, amely azonban csak egy számot érhetett meg.

Itt röviden csak a *Híd* bemutatására van lehetőség és szükség, minthogy az *Új Symposion* előtt ez volt a vajdasági magyarok egyedüli kulturális folyóirata. A II. világháborúban a *Híd* vezérkarának (Mayer Ottmár, Simokovics Rókus, Cseh Károly, Swalb Miklós) nagy része odaveszett, ami önmagában is nagy csapás volt a lapra nézve. Ám a vajdasági magyar kultúra összeomlását az 1944–45-ös vérbosszú (minek során 20.000–40.000 magyar, azaz a magyar populáció 5–10 százalékát végezték ki a partizánok, illetve bosszúéhes helybéliek) mellett két másik tényező is meghatározta. Az egyik egy korábbi örökség: a vajdasági magyar elit az újabb világégésig még a trianoni döntés nyomán létrejött veszteségeket sem tudta kiheverni (az értelmiségiek, a tehetősebbek elvándorlását, a magyar földbirtokok jelentős mértékű elkobzását, az iskolarendszer szerbesítését stb.) A másik – amiről viszont a mai napig nem beszélnek –, az az, hogy az abszolút mértékű vajdasági magyar zsidó holokauszt is komoly következményekkel járt, mert a két világháború közötti időszakban nagyban e csoporton (is) állt a kulturális élet (meg annak finanszírozása), s itt most csak utaljunk a lapkiadásra és újságírásra. A vajdasági magyarság mindezek miatt nemcsak – különben sem oly erős – gazdasági, politikai és kulturális elitjének java nélkül állt 1945 elején, de szinte egész „teste” megbénult, és értelemszerűen csak azok kerülhettek előtérbe, akik ideológiailag megfelelőek voltak, tehát

már a háború előtt és alatt is bizonyították baloldaliságukat. S nem arról van szó, hogy a megmaradt, esetleg a KZ-ekből visszatért vajdasági magyar zsidók kerültek helyzetbe – hiszen alig páran voltak, ráadásul zsidó voltuknál sokkal inkább, sőt kizárólagosan kommunista voltuk számíthatott. Inkább arra utalnék, hogy egy újabb magyar nyelvű bázist irtottak ki. Hangsúlyoznám, hogy szintén egy egyáltalán nem kutatott területről van szó, magam sem vállalkozhatom itt e kérdés tisztázására. De tény, hogy a soknemzetiségű Vajdaságban a magyarság – mely gazdaságilag a gyengébbek közé tartozott – mellől két olyan csoport vészett ki, mint a zsidók és a németek, amelyekkel viszonylag jó koegzisztenciában élt a két világháború között. Az újvidéki hideg napokra adott válaszként elkövetett vérbosszúnak pedig végképp egy olyan zárt közösség lett a következménye, amelynek sem önereje, sem lehetősége nemigen volt saját sajtó létrehozására, így aztán egy külső erő hozta létre azt, illetve oktrojálta rá. Kérdés, ha a háború vége és a szocialista diktatúra között lett volna egy átmeneti időszak – mint például Magyarországon –, lett volna-e akár egy olyan tőkeerős magyar is, aki újságkiadásra tudott volna vállalkozni. A válasz, ha nem is egyértelműen: nem.

A Híd (akárcsak a *Szabad Vajdaság*) kezdetben nem is volt más, mint a párt szócsöve, közönséges propagandaeszköz. Küzdenek a reakció ellen, harcosan demokratikusak, építik a népuralmat és a népfrontot, miközben a dolgozó népek fölbonthatatlanul egységbe forrnak, irodalmilag pedig szocialistán realisták. Nomen est omen: hidat vernek, bármi közé. A lassan összegyűlő gárda igen heterogén, nincs szellemi vezérük, irányítójuk sem, legfeljebb az összjugoszláv–sztálinista–titóista hatalmat megtestesítő Párt. Az első magyar nyelvű könyv 1947-ben jelenik meg *Téglák, barázdák* címmel (*Híd* verődött tehát a – téglagyári – munkások és a szántóvető parasztok közé is): a népies, szegényparaszti sorsot megéneklő Csépe Imre, a baloldali újságíró Gál László, a korábban „magyarkodó”, most baloldallivá váló Herceg János, aztán a szocialista írók, mint Lőrinc Péter, Laták István, Thurzó Lajos, Debreczeni József (a volt KZ-fogoly), továbbá Sinkó Ervin is, aki egyébként nem is Vajdaságban él. De megjelennek itt a fiatalok is, Dévavári Zoltán (aki nem sokkal később a Goli otokon kötött ki), a humorista Kopeczky László, a költő Pap József, Zákány Antal.

Bori Imre a negyvenéves *Hídről* írott munkájában úgy vélte, hogy „*A Híd* [...] az 1950-es évek elejéig még mindig mozgalmi szerepet játszik elsősorban. Fő feladata az olvasók szocialista realizmusban összegződött szemléletű nevelése. »Világos, érthető, időszerű és érdekes nevelő írásokra van szükség...« – szögezi le a szerkesztő 1947-ben is a követelményeket.”

1984-ben Bori hogyan másképpen értékelhetett volna, mint hogy „A *Híd* irányváltásához döntő módon a Tájékoztató Iroda ismeretes 1948-as határozata ellen folytatott eszmei harc járult, ez tette lehetővé, hogy a *Híd* szerkesztési politikája megszabaduljon mind dogmatikusabbá váló szemléletétől”.⁵ Mint a *Symposion* kapcsán látni fogjuk, az a szellemiség uralkodott el, amely mindent 1948-ból vezet le: ahogyan Sztálin kiátkozza Titót, ugyanúgy átkoznak ki ők maguk mindenkit, aki Titót és Jugoszláviáját átkozza. Ugyanazzal az „érv”-rendszerrel, fogalomkészlettel dolgoznak, mint a sztálinisták, sőt, oly mértékben eluralkodik ez a nyelvezet, hogy Bori még 1984-ben is a legtermészetesebb módon beszél „eszmei harcról”. A kommunista retorika elemei, amilyen gyorsan, olyan szívósan ragadtak meg a vajdasági „barázdákban”. Ez pedig azért is figyelemre méltó, mert ekkor már a hivatalos párttörténet is kész tényként kezelte az 1948–1950 között elkövetett túlkapásokat, a Goli Otok és Grgur szigeteken fogva tartott 16.312 személy „átnevelésének” anti-humánus voltát, és 1951-ben a vizsgálati módszereket törvénytelennek nyilvánították. Már 1971 és 1976 között rehabilitálták az ún. dachauhi perekben elítélteket, akik ellen az volt a vád, hogy a Gestapo dachauhi és buchenwaldi raboskodásuk alatt kémeknek szervezte be őket (31 személyt ítélték el, s 11-et ki is végeztek).⁶ Ami tehát a hivatalos párttörténetben ekkor – illetve már régóta – „szükségszerű túlkapás”, „alaptalan vád” is volt, azt a vajdasági magyar sajtó még mindig csak „eszmei harcnak” nevezte.

Bori szerint „az 1950. áprilisi szám jelentős fordulatot és eszmei vitákat hozott”, ami szintén korhű csúsztatás. Kétségtelen, az, hogy e számban több mint egytucatnyi fiatal jelentkezett – a ma is számon tartottak közül Németh István, Fehér Ferenc, Major Nándor, Juhász Géza, Tomán László és maga Bori Imre –, vitát eredményezett, de nem eszmeit, s fordulatot végképp nem hozott. Egyikük, Tomán úgy emlékezett vissza („ha jól emlékszem”), hogy az akkori főszerkesztő, Ernyes György azt mondta: „Még az ifjúsági számnak is tükröznie kell a Tájékoztató Iroda elleni harcunkat.”⁷ A hangzatos *Az új nemzedék hangja* című bevezetőjében B. Szabó György leszögezte: „Új hang szólalt meg, mely eddig ismeretlen volt, vagy csak elvétve jelentkezett felszabadulás utáni irodalmi életünkben.” Hogy a tükrözés hogyan sikerült, s hogy mennyiben voltak újak-e hangok, most nem érdekes, az írásokat és a csoportot ért támadások annál inkább. Tomán úgy emlékszik vissza, hogy Bogdánfi Sándor paródiát írt a számról a 7 *Napban*, és „Bogdánfi írása, úgy tetszik, csak jeladás

⁵ Bori Imre: A *Híd* 1934–1984. *Híd*, 1984, 5 (május). 541.

⁶ Lásd: *A Jugoszláv Kommunista Szövetség története*. Forum: Újvidék, 1985. 372–373.

⁷ Tomán László: Harmincnégy év után. *Híd*, 1984, 5 (május). 627.

volt, s megindult az áprilisi Híd – azaz a fiatalok – ellen a roham. Írók, újságírók sortüzet zúdítottak az ifjúsági Híd munkatársaira. [...] Kétségtelen, hogy akik akkor legjobban dörögtek ellenünk, még a zsdanovizmus módszerét alkalmazták, habár már 1950-et írtunk. Ezért történhetett meg, hogy például Gál László a fasizmussal való kacérkodással vádolt meg bennünket.” A tét tehát, ha figyelembe vesszük a korhangulatot, egyáltalán nem volt kicsi, így érthető is, hogy rövid utóvédharcok után „az új nemzedék” többé nem lépett fel egységesen és atomizálódott, mindenki ment a maga útján. Minthogy a frissen megalakult vajdasági magyar intézmények – főképpen a média – akut munkaerőhiánnyal küszködtek, adva volt az egyéni érvényesülés útja. A Sziveri-féle *Új Symposium*-szerkesztőség (1980–1983) tagja, Csorba Béla azonban tovább megy egy, a korszakról írott tanulmányában, s rámutat az áprilisi *Híd*-ban induló csoport és a Sziveri-féle szerkesztőség szétverése közti hasonlóságra: „egy nemzedék megsemmisítésének nem a legcélszerűbb módja a teljes elhallgattatás, hanem a csoport szétzilálása, demoralizálása, majd egyenkénti beemelése az irodalmi életbe, biztosítva az egyéni felemelkedés és karrier útját, ugyanakkor lehetetlenné téve a *csoportos* irodalmi és világnézeti lázadást.”⁸ A „módszert” tehát már 1950-ben alkalmazták, ám kevésbé volt jelentős hatása ekkor, mint 1971–74-ben a Tolnai-féle, majd 1983-ban a Sziveri-féle szerkesztőség szétverésekor. A hasonlóság megállapítása annyiban jogos, hogy nem „eszmei viták” hoztak „jelentős fordulatot”, mivel vita a szó klasszikus értelmében ki sem alakulhatott. A különbség viszont annyi, hogy az utóbbi két esetben szimplán a hatalmi erő döntött.

1950-ben nem a szétverésnek volt központi jelentősége, amennyiben szétverte volna egy kultúra vitális részét, hanem éppen a beemelésnek. Az áprilisi hidasok voltaképp szét se lettek verve, mert az, hogy nemzedékként lettek számontartva, utólagos konstrukció. Sziveri János mondta egy interjúban, hogy „Utána persze kitalálták, hogy jelentkezett már egy nemzedék 1950-ben is a *Híd*-ban: Major és csapata. De ez csak valamikor a hatvanas években jutott nekik hirtelen az eszükbe: hoppá, ha van itt egy *Symposium* első nemzedék, mi is legyünk már valamilyen nemzedék! [...] Viszont Tolnaiék spontánul szerveződtek olyan erős gárdává, hogy aztán tudtak csinálni egy lapot.”⁹ Sziveri egyébként saját generációjának nemzedék-voltát tagadta, s úgy

⁸ Csorba Béla: A vajdasági magyar irodalom a Tito korszakban. *Muratáj*, 1993, 1–2.

⁹ „mi nem a hetvenes évek, hanem a hatvanas évek *Sympóját* szerettük volna folytatni” – Erdélyi Eszter interjúja Sziveri Jánossal (1986. szeptember). In: Szajbély Mihály (szerk.): *Rőzsaszín flastrom – Beszélgetés vajdasági írókkal*. JATE Szláv Filológiai Tanszék: Szeged, 1995. 172–180, itt 173.

vélte, csak arról van szó, hogy egy időben kezdtek el publikálni, no meg barátok is voltak. Sziveri „hoppá”-ja mögött persze egy adag cinizmus is van, hiszen 1972–74-ben – éppen a leszámolások során – pont a nemzedékesdi jegyében, generációváltásra hivatkozva fosztották meg Tolnaiékat az *Új Symposium*tól. A történet hitelessége kedvéért azt sem árt fölidézni, hogy Fehér Ferencék is kilincseltek egy önálló magyar ifjúsági irodalmi lap elindításáért, de a (magyar) illetékesek egyszerűen azzal utasították el őket, hogy „nincs papír”.¹⁰ Ha akadt volna, talán nem utólagos konstrukcióról beszélhetnénk. Bori Imre is elismeri, hogy „Véd- és dacszövetségünkig azonban már nem jutottunk el”, mert 1951 őszén egyszerűen többen bevonultak katonának, s hogy visszatértek, ha találkoztak is „egy-egy nagyobb szellemi vállalkozásban, de nemzedéktudatunk nagyon ritkán adott jelt magáról, még ha nyilván letagadhatatlanul így, együttesen lát is majd bennünket a kritikai utókor.”¹¹

A *Híd* Majtényi Mihály főszerkesztése alatt kezdett irodalmi lappá válni, illetve más művészeti ágakkal is foglalkozni. Fontossá vált a világirodalomra való kitekintés, s az, hogy „testvérnépeink irodalmának gazdagságát” eljuttassák az olvasóhoz. Ezért Majtényi szerint a „vajdasági magyar író szerepe a fordítás, tolmácsolás, propaganda” is. Ezen az úton haladt tovább az újabb főszerkesztő, Herceg János is, aki saját bevállása szerint nem akarta elvállalni ezt a feladatot, de a pártemberek rászóltak: „közölték velem, hogy határozatuk parancs, nem tűr ellentmondást. S hogy mindez még fenyegető is legyen, valamelyikük azt mondta: »Ha a magyar megszállóknak a Kalangyát tudtad szerkeszteni, ezt a megtisztelő megbízatást sem utasíthatod el!«”¹² Herceg 1955-ben programszerűen írta le, hogy „Közelebb jutni a többséghez, nagyobb és közvetlenebb részt vállalni országunk szellemi egységéből, ez minden vajdasági magyar író legszebb álma, s akik helyzetünket kívülről nézve az elszigetelődés veszélyéről beszélnek, nyitott kapukat döngetnek. Csak tenni kellene már valamit, talán intézményesen, hogy a nyelvi különbségekből eredő válaszfalak leomoljanak.” Még explicitebben – és kevésbé patetikusán, emiatt aztán érthetőbben – teszi le az asztalra a korábban mint „áprilisi hidas” az „elátkozottak, fasizmusval vádoltak” közé tartozó Major Nándor a saját

¹⁰ Lásd: Tomán László: Változásaink. In: Ugyanő: *A bűnös irodalompolitikától az irodalom bűnei-ig*. Atlantis: Újvidék, 2001. 50.

¹¹ Bori Imre: Vallomás egy nemzedékről (1971). In: Ugyanő: *Identitáskeresésben*. Forum: Újvidék, 2000. 127–130, itt 129.

¹² A folyóirat az irodalom játéktere. *Magyar Szó*, 1994. május 28. 11.; Jellemző Herceg visszamemlékezésére, hogy a kommunista vezető szavaiból úgy érthető ki, hogy számára mind a *Kalangya*, mind a *Híd* szerkesztése „megtisztelő megbízatás”-nak tűnik. Nyilvánvaló, hogy ez csak Herceg memóriájában olvad össze.

programját, amikor 1957-től átveszi a *Híd* főszerkesztését (azaz csak hét év szükségeltetett ahhoz, hogy „kegyvesztettből” az egyik legbizalmasabb állásba kerüljön). *Tegnap, ma, holnap* című írásában fogalmazza meg, hogy „a szocialista szellemet, őszinte, bátor hangnemet, következetességet” keresi, s hogy „a kultúréletben akkor születik meg a kívánt fellendülés, ha az sokoldalú. És vallhat-e mást e folyóirat, mint hogy bármiféle fellendülés csak akkor képzelhető el, ha fokozatosan kigyomláljuk a parlagiasságot, a provincializmust, az áporodott konzervativizmust, s a vajdasági magyar kultúréletet nem szűk, nemzeti keretbe szorítjuk, hanem mindinkább tágítjuk, s így biztosítjuk helyét a jugoszláv kultúréletben.”¹³

Itt két dologra, mégpedig két, a mindenkori *Új Symposiont*, illetve symposionistákat ért vádra kell kitérniünk. Az egyik, amely különösen 1990 után kapott lábra a vajdasági magyar közéletben, az az, hogy ők (így, egyben, az összes symposionista) hozták be a vajdasági magyar kultúrába, irodalomba azt a koncepciót, hogy a jugoszlavizmus, a délszláv népek és irodalmuk felé kell orientálódni, e közösségben kell a vajdasági magyar íróknak megtalálniuk a helyüket, s egyfajta közvetítőként – tolmácsként, metaforikusan pedig hídként – működniük (s ezzel lemondtak magyarságukról, a nemzeti öntudatról, a magyar sorskérdésekkel való foglalkozásról, s így a vajdasági magyarság sírásóivá váltak stb.). Ilyen próbálkozás egyébként már a két világháború között is volt, s a fentiekből láthatjuk, hogy már Majtényi, majd maga Herceg János is ilyen útjelző cölöpöket vert le, Major pedig nevéen nevezte a dolgokat. A sympósok a későbbiekben radikálisabb programjukkal csak beemelték koncepciójukba ezt az – amúgy számukra is szinte centrális – elemet, s igyekeztek is kisajátítani. Hogy a jugoszláv szocialista rendszer iránti hűség bebizonyítása során ez milyen jelentős volt, szépen szemlélteti, hogy az újvidéki Ifjúsági Tribün egyik vitaestjén, 1963 márciusában a korábbi generációhoz tartozó Szimin-Bosán Magda úgy reagált, hogy „Nem lehet azt állítani, hogy az egész jugoszláviai magyar irodalom a Symposion megjelenésével orientálódott át Jugoszlávia felé”.¹⁴ Triviálisan igaz ez az állítás, s a szimbolikus csetepatének még ma sincs vége: amíg egykor minden erény forrása lehetett, ma minden bűn forrása lehet ez. Mi sem jellemzőbb, mint hogy akik ezzel a váddal illetik a symposionistákat (elsősorban az első generációt), azok Herceget emelik piedadestálra, elfeledvén (vagy nem is tudván), hogy Herceg ebben megelőzte a symposionistákat.

¹³ Majtényit, Herceget és Majort idézi: Bori Imre: *A Híd 1934–1984*, i. m. 543.

¹⁴ In: Varga László [az *Ifjúság* főszerkesztője]: *A Symposionról – a február 28-án megtartott est vitaindítójának és a reagálások kivonata. Ifjúság*, 1963. március 21. 13.

A másik magától értetődőként kezelt kultúrtörténeti tény sem áll, ti. hogy a symposionisták vették volna föl először a kesztyűt a szocreállal, a provincializmussal, a „parlagiassággal”, az „áporodott konzervativizmussal” szemben. Ezt persze nem az igazolja, hogy Major Nándor már 1957-ben meghirdette a harcot e „káros jelenségek” ellenében. Jugoszláviában ekkor már könnyebben lehetett lélegezni, a kulturális–művészeti élet sokkal szabadabb volt (s már látványosan kibékültek a Szovjetunióval is), tehát Major Nándornak sem kellett bátornak lennie – a szocreáról ekkor már réges-rég szó sem volt. Az, hogy a vajdasági magyar kultúréletben jelen volt a provincializmus, a parlagiasság és az áporodott konzervativizmus, meg szintén nem mond sokat (ugyan mikor és hol nincs jelen egy közösség életében – a kérdés legfeljebb ezek erőssége, elterjedtsége). De ha ezen időszak mértékadó kritikáját akarjuk látni, legjobban, ha felidézzük a *Sympo* inspirátorát, Koncz Istvánt, aki szerint „tanítványai” induláskor gyakran árnyékra vetődtek. Szerinte már az ötvenes évek második felében „még csak romjai, maradványai sem voltak olyan tagolódásnak, polarizációnak, amely szerint egyik táborban a »traktorköltészet«, a »hurráoptimizmus« költői, írói, a másik táborban pedig az »új szenzibilitás« reveláló irodalom költői, írói lettek volna.” Koncz az ötvenes évek első felét – talán némi túlzással – „igazi hőskor”-nak tartja, mert „Erre az időre esik az V. pártkongresszus, amelyen Moša Pijade olyan lázító beszéddel fordult a fiatalokhoz, minden konzervativizmus és ortodox bigottság ellen, amilyen azóta sem hangzott el.” Koncz szerint már Bori Imrénének (ti. az áprilisi hidasoknak) sem a traktorköltészettel meg a hurráoptimizmussal kellett megküzdenie, a célpontjuk inkább „a provincializmus, a minden differenciáltságot nélkülöző, egyarcú valami, vidéki–kisebbségi–volontórszintű, folk-lór színfoltnál nem több, irodalmi státus elfogadása. A Symposium-nemzedék fellépése voltaképpen e státus elleni rebellió volt.” Azaz már Boriék elkezdték azt, amit aztán emezek már csak folytattak, még ha úgy is tűnt nekik, hogy ők találták föl a spanyolviaszt. Koncz precízen úgy állapítja meg, hogy a sympósok voltaképp önmagukkal találták magukat szembe, „önmaguk szabadságával, amely egyaránt magában hordozta a kitörés lehetőségét, az önmegvalósítás lehetőségét, a világ és világunk jövőképét, mint ahogy magában hordozta a káoszba zúllás veszélyét is.”¹⁵

Hogy a *Híd* viszont mindig is más volt – sem a kitörés lehetőségét, sem a káoszba zúllás veszélyét nem hordozta magában –, implicite az is bizonyít-

¹⁵ Önmagamról a világban – Turi Tibor interjúja Koncz Istvánnal. *Magyar Szó*, 1988. április 23. 15.

ja, hogy a kilencvenes évek legelejéig színvonalát, jelentőségét senki sem merete kétségbe vonni, noha természetszerűleg voltak jobb és rosszabb periódusai is. 1996-ban Vicei Károly maliciózan állapítja meg, hogy „Bori Imre irodalmunk aranykorának tekinti az 1950-es éveket, érthetően, mert akkor ért be az ő nemzedéke, a húszas évek végén született írók csoportja.”¹⁶ A gyorsan kanonizálódó „nemzedéket” a későbbiekben legfeljebb az *Új Symposion* kezdte ki, de ez sohasem magára a *Híd*ra vonatkozott, amely helyet adott boldog-boldogtalan írásainak, így a symposionistáknak is (akik gyakran előbb – sőt, egyesek gyakrabban – publikáltak a *Híd*ban, mint az *Új Symposion*ban). Vicei Utasi Csaba egy 1968-as írásából idéz, amelyben szintén nem a *Híd* a bíráló alanya (noha a könyveken kívül csak itt jelenhettek meg irodalmi munkák), hanem a költészet: „Végre újra téma lehetett a szerelem, a mélyző bús versek születhettek. [...] Újjászülető költészetünk nem egyszer megénekelte motívumok szerény újramondása csupán, még hozzá több évtizedes késéssel. Kritikánk se volt. Ne bántsuk egymást, gondolták jólnevelt íróink, s amint csak lehetett, babérkoszorúval illették egymás fejét. A sápadt idillnek a Symposion köré csoportosuló fiatalok költészete vetett véget.” A *Symposion* pozíciójának megértéséhez tehát előbb a *Híd* pozícióját kell meghatározni: a *Híd* mindig is egyfajta hivatalos lapnak számított, érinthetetlennek és támadhatatlannak, amely bevallottan a vajdasági magyarnak nevezett irodalmat reprezentálja. Major Nándor 1963 elején válik meg a főszerkesztői poszttól, ekkor Pap József veszi át a lapot két évre, és föl is pezsdíti: ekkor már publikál itt Domonkos, Koncz, Fehér Kálmán, Tolnai, Bányai is, de nyit a magyar irodalom felé is, többek közt megjelennek Déry, Weöres, Mészöly, Mándy, Hernády, Tandori írásai is. A következő főszerkesztő, Ács Károly 1968-ban így számol be a Kiadói Tanácsnak: „a *Híd* és irodalmunk iránt tömegesnek nevezhető érdeklődés nyilvánul meg külföldön, a *Híd*, szerényen szólva, bekerült az irodalmi köztudatba, mint a legszámottevőbb magyar folyóiratok egyike.”¹⁷ A vajdasági magyarok ekkortájt már nem mentek szerénységért a szomszédba, ez idő tájt már kezd elhatalmasodni rajtuk az Übermensch-öntudat az anyaországban és másutt élő magyarok irányában, s miért is lettek volna másmilyenek a *Híd* szerkesztői, illetve – mint látni fogjuk – a symposionisták. A *Híddal* 1945 utáni története során csupán akkor történt „baj”, amikor a Tolnai-féle *Sympo*-szerkesztőséget is szétverték, tehát amikor a jugoszláviai politikai életben leszámoltak „a nacionalistákkal”, „újbaloldaliakkal” és töb-

¹⁶ Vicei Károly: A hazatalált irodalom. *Napló*, 1996. július 17. 17.

¹⁷ Idézi: Bori Imre: A *Híd* 1934–1984, i. m. 547.

bek közt egész pártvezetőségekkel is. „1973-ban, a kritikai felmérés szerint »a folyóirat alapvető esztétikai, ideológiai irányvonala helyes volt« ugyan, de »a *Híd* sem volt teljesen mentes a közéletünkben kiütköző negatív eszmei áramlásoktól»¹⁸ – szól a hivatalos eszmei interpretáció, a szervilis önkritika. Véleményem szerint a *Híd* legjobb időszaka éppen ezután következett, amikor 1976 januárjában Bányai János lett a főszerkesztő. Ez az éra viszont egybeesik a második *Symposion*-„nemzedék” idejével, amely viszont az *Új Symposion* leggyöngébb korszakának tekinthető a kezdetektől 1984-ig. És éppen ebben az évben, 1984-ben veszi át Bori Imre a *Híd* főszerkesztését, s mindmáig ott is ül a fotelben – azóta a *Híd* ismét egy csendes, álmos, poros folyóirat, ami önmagában nem is lenne probléma, ha egy ezt opponáló *Symposion* is létezett volna vagy létezne.

Az utóbbi ötven év *Híd*ja leginkább a kompromisszumok folyóiratának tekinthető. Mindannak, aminek az *Új Symposion* részben nem, még akkor is, ha a két lap írógárdája hol jobban, hol kevésbé átfedte egymást, s még akkor is, ha Bori generációjának egy része ugyanúgy írt az *Új Symposion*ba, mint ahogyan a sympósok a *Híd*ba. Az *Új Symposion* egy önjáróbb folyóirat volt, ez lett a veszte.

A *Híd* kapcsán már túlságosan előreszaladtunk az időben. Vissza kell térnünk az ötvenes évek második felének, a hatvanas évek elejének Jugoszláviájába, ahol a *Symposion* megtette első lépéseit, s hamar járni is megtanult.

„A legszabadabb ország a világon”

A belső pártharc a Jugoszláv Kommunista Szövetség Végrehajtó Bizottságának (JKSZ VB) 1962. márciusi ülésén kulminált – azaz éppen rögtön a *Symposion* elindulása után –, amikor heves összecsapásra került sor a konzervatívok és a liberálisok között;¹⁹ az előbbieket támadását Ranković irányította, s Tito is a konzervatívok oldalra állt – a Ranković–Stambolić oldal erősödött meg ekkor. Ennek egy nagy problémája volt: az, hogy mindketten szerb keményvonalasok voltak. A VIII. kongresszus előestéjén Ranković megpróbál tiszta helyzetet teremteni, ő akar a JK SZ főtitkára lenni, de a szlovén Edvard Kardelj a VB-ben óvintézkedéseket tesz: bejelenti, felhatalmazást kapott an-

¹⁸ Ld. az előző jegyzetet.

¹⁹ E kategóriák természetesen csak hozzávetőlegesen, viszonylagosan jelzik a két tábor irányultságát; nyilvánvalóan az egyik tábor sem tekinthető igazi liberálisnak vagy konzervatívnak; a mai szerb szociológiai irodalom pedig igyekszik felhívni arra a figyelmet, hogy ez nem a „jó” és a „rosszak” csatája volt, hanem a „kevésbé rosszaké” és a „rosszaké”.

nak elmondására, hogy Szlovénia kilép az államszövetségből, ha nem Tito marad az államszövetség élén – a horvát Bakarić csatlakozik Kardeljhez, a szerbek is megoszlanak. Így a pártkongresszus lelkesen újraválasztja Titót, Kardelj és Bakarić újraindítja a 61-es reformot, de ekkor már szinte egy piacgazdaság megteremtése a cél, elutasítják a gazdaság állami irányítását; reformelképzeléseik valójában manchesteri vonásokkal voltak telítettek.

A jugoszláv szövetségi alkotmány a paravándeokráciák szabályainak megfelelően igyekezett eleget tenni a demokrácia formális követelményeinek, hogy aztán klauzulák és normák útján pontosan az ellenkezőjét „garantálja” annak, amit az alkotmányban lehetővé tett. Így az 1963-as új alkotmány 34. és 40. pontja szerint „garantált a gondolkodás szabadsága, a sajtó és az egyéb média szabadsága, a gyülekezési szabadság és a véleménynyilvánítás szabadsága”. Mi több, a „polgárok joga” az újságkiadás és az információterjesztés. Ám: e szabadságok és jogok nem érvényesek, „ha azok a szocialista demokrácia rendszere ellen irányulnak, a békét, a nemzetközi együttműködést az egyenjogúság alapján, az ország függetlenségét veszélyeztetik, ha nemzeti, faji vagy vallási intoleranciára, bűncselekményre bujtanak fel.”²⁰ Mindebbe pedig sok minden belefér, s ezt a hatalom mindig ki is használta. De sokkal jelentősebb faktornak ítélnél meg az újságírótsadalom megregulázása azáltal, hogy a központi pártvonalhoz igazították őket.

1962 decemberében, Moszkvából hazafelé jövet, Kijevben Tito azt nyilatkozta, hogy „A viszonyok javításához az újságíróknak is hozzá kell és lehet járulniuk. Nem szabad, hogy elveszítsék a mi politikánk nyomvonalát. Az újságírók politikai emberek, s mint ilyeneknek tekintettel kell lenniük a kényes dolgokra”. Ám az újságírók, még a párt leghűségesebb emberei sem gondolták teljesen így. 1967-ben, hogy újra elindult a vita, milyennek is kell lennie az „igazi”, a „jó” újságírónak, a legfőbb pártlap, a *Kommunista* igazgatója, Bogdan Osolnik, majd a *Politikában* Božidar Novak, az újságírószövetség erős embere, arról írtak, hogy „a szocialista erők és a szocialista rendszer egy országban se lennének veszélyben, ha a szocialista sajtó minden megoldatlan problémáról beszélne, ami hozzájárulna ahhoz, hogy a szocializmus mindig a legjobb és új megoldások után kutatna”, s a jugoszláv sajtónak pozitív példát kell mutatnia a szocialista blokkban, bebizonyítva, hogy a szocializmus nem azonos a cenzúrával, s hogy ez az ország rendelkezik a legszabadabb sajtóval a világon. A nyilvánosságban leginkább az „aktív újságírás” koncepciója jelentkezett: ebben a felfogásban az újságíró feladata nemcsak az objektivitás, hanem

²⁰ Ld. *Službeni list*, 1963, 14 (április 10.)

egyszersmind a konstruktív kritizálás is; az újságíró tehát a megoldások után kutat, nem pedig öncélúan bírál; nem provokál, mert társadalmi felelősség nyugszik a vállán. Egyébként a meghurcolt újságírók ellen leginkább azt hozták fel, hogy „társadalmilag nem viselkedtek felelősen”.²¹

Az egyik legfontosabb ellenőrzési módozattá azonban a szubvenció vált, azaz az állami dotáció révén igyekeztek megfogni a szerkesztőségeket. Ezzel együtt azonban előtérbe került a lapok rentabilitása is, ami függetleníthette őket a központi befolyástól (a dotációért való könyörgéstől), a befolyás azonban megmaradt az alapítón és a főszerkesztőválasztáson keresztül is. Paradox módon a pártvezetőség – a gazdasági változásokkal párhuzamosan – szerette volna megkövetelni a rentabilitást, ám a pártszervek nem tudtak mit kezdeni a kommercializmus nyomában megjelenő elemekkel (giccs, „szemét”, kulturálatlanság, primitív ízlés eluralkodása stb.). Hiába felelt meg a politikai nyilvánosság korlátozása szempontjából, hogy a tömeg a politikai lapok helyett a bulvársajtó felé fordult, a szocialista „erkölcsiség”-et alapjaiban rendíthette meg a másfajta értékrendszert terjesztő lapok áradata, arról nem is beszélve, hogy a szocialista propaganda is gyengébbé vált így.

Az egyre kevésbé politikai jellegű napi- és hetilapok konjunktúrája még 1953-ban kezdődött, igaz, abban, hogy a *Borba* által kiadott első délutáni–esti lapnak, a *Večernje novosti*-nak sikere volt, s elérte a 200.000-es példányszámot, nagy szerepe volt az éppen kitört trieszti válságnak, tehát egy politikai eseménynek is. Az igazi áttörés 1963-ban kezdődött, amikor a *Politika* elindította a *Politika eksprest* (de ez nem érte el a *Večernje novosti* példányszámát). A lap stratégiája már kezdett hasonulni a bulvárlapokéhoz: rövid információkat közöltek, valamennyi szenzációval hígtva fel a politikai és egyéb híreket. A *Večernje novosti* ebben az időszakban éri el az 500.000-es példányszámot is, és a bulvárlapok lassan lehengerlik a komoly politikai lapokat. A *Borba* igazgatója 1968-ban például a lap veszteségességéért kiadóját, a pártot tette felelőssé, mert a lapnak a központi irányvonalat kell követnie – ami annyit jelentett, hogy a politikai fórum szócsöve, s így az olvasókat kevésbé érdekli, ergo világos, min kellene változtatni. A hatalom számára azonban a profitirányultság veszélyt is jelentett; ennek tükrében érthető meg a *Sport i svet* (*Sport és világ*) című lap főszerkesztőjének 1967-es leváltása. A lap ebben az időszakban 300.000 példányban jelent meg, s a problémát valójában túlzott sikeressége jelentette, hiszen a jól gazdálkodó lapok újságírói, szerkesztői a káderelítnél is

²¹ A fentiekhez ld. a CEU Szabad Európa Rádió anyagát őrző archívumában az EURO X/15, F-75 jelzésű anyagot: *How Free is Yugoslav Press?*

többet kerestek, ami utóbbiakat nyilván nagyon zavarta, feltételezhetően nem az egalitarizmusba vetett hit miatt. A főszerkesztőt a technomenedzser-ség vádjával bélyegezték meg, s leváltották.²²

A hatvanas években erősödnek meg az illusztrált hetilapok is, amelyek az informálás–szórakoztatás dimenziójában tesznek szert nagy népszerűsége és hatásra (politikai hatásuk elsősorban a nyolcvanas években fog megmutatkozni a tabutémák feltörésekor, a médiaháború lefolytatása és a háborús diskurzus kialakítása terén). Ebben az időszakban indult meg a regionális és lokális sajtó fejlődése is: a hatvanas–hetvenes évek fordulóján már nincs is járás vagy gyár, ahol ne lenne újság.²³ Lassan lábra kapott az egyházi sajtó is, amely a hatvanas évek végén már komoly fejtörést okozott a hatóságoknak, a nyolcvanas években pedig a háborús hangulat egyik kialakítójává válik. Szerbiában a legfontosabb egyházi lap 1966-ban *Pravoslavlje* néven jelent meg 25.000-es példányszámban,²⁴ s nemsokára itt jelentek meg először a tézisek a szerbek veszélyeztetettségéről az új jugoszláv államban. Egész Jugoszlávia területén 1968-ban 29 egyházi újságot és 61 ilyen jellegű folyóiratot adtak ki, amelyek egyre merészebben pengették meg a politikai témákat is. Hatásukat mi sem bizonyítja jobban, mint hogy amíg e lapok 1961-béli összpéldányszáma 250.000 volt, addigra 1968-ban már 11 millió. A legbefolyásosabb a zágrábi, kéthetente kiadott *Glas koncila* című katolikus újság volt, amely az ún. horvát tavasz egyik fáklavivőjévé is vált.

Ugyanebben az időszakban – az adatok 1962-ből származnak – a Forum által kiadott magyar nyelvű sajtótermékek heti példányszáma 260.000 – a *Magyar Szó* napi példányszáma 32–33.000, a *Dolgozók* heti példányszáma 18–20.000, az *Ifjúságé* heti 8.000. 1958 óta, mióta könyvkiadás is foglalkoztak, a Forumnál 145 könyvet adtak ki, kb. 100.000 példányban.²⁵ E lapok azonban egytől-egyig dotáltak voltak (a későbbiekben is a Forum volt az egyik legjobban támogatott kiadó egész Jugoszláviában), a rentabilitás nem számított, annál inkább az ideológiai megfelelés. Nos, ebbe a helyzetbe robbantak be a sympósok, akik ugyanúgy kilógtak a sorból, mint a bulvár-, sport- és egyházi lapok a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság egész területén.

²² Ezt és a többi hasonló esetet lásd: Savković, Boško: *Silovanja sedme sile*. Multi-Foto Yu Company: Beograd, 1994.

²³ Mišović, Miloš: Štampa i srpsko društvo 19. i 20. veka. In: Kisić, Milica – Bulatović, Bran-ka (szerk.): *Srpska štampa 1768–1995*. Medija centar: Beograd, 1996. 9–48, itt 38.

²⁴ Ld. a 21. jegyzetet.

²⁵ Farkas Nándor: Fórum (részletek az Ifjúsági Tribünön elhangzott előadásból és hozzászólásokból). *Symposion*, 1962. április 12. 9.

A mai napig kérdéses, hogy miután a sympósok az *Iffúság* hasábjain megtámadták a vajdasági magyar írók korábbi generációját, kik és hogyan is igyekeztek visszavágni, mi volt a szerepük a funkcióban lévő vajdasági magyar politikusoknak, és mi a rendőrségnek és a titkosszolgálatoknak. A titói rendszer kétségkívül rendőrállam volt, ahol az erőszak szigorúan állami monopólium. Ez megmutatkozott úgy a sima kocsmai verekedések brutális megtorlásában, mint abban, hogy a lakodalmak során „az ideológiailag nem passzoló” dalok éneklői is számíthattak minimum egy kiadós verésre. A hatalom különösképpen a Tito elvtárs személyére vonatkozó kritikákra volt érzékeny. Az ötvenes-hatvanas években mi sem volt természetesebb, mint bírósági ítélet nélkül hívőre vágni és elcsépelni azokat, akik e témában „hibáztak”. Így Tolnai Ottó beszámolt egy barátjáról, aki minden, rádióban közvetített Tito-beszéd után fölkiáltott: „Győztünk!” S annak ellenére, hogy a rendőrség is tudta, az illető nem annyira rendszerellenes, mint amennyire nem komplett, „...természetes volt, hogy amikor elnökünk észak-bácskai körútra indult [...], barátomat városcánk többi gyanús, deviáns elemével együtt összeszedték, izolálták. Izolálták, ahogy a bolond kertészt, az angyali borbélyt [...], ahogy különben megboldogult festő barátomat is. Sőt, amikor az egyik polgár az ügyvédjét (költő barátomat) követelte, azt mondták neki, hogy hozzák azt is nemsokára.”²⁶

Írott források meglétének ellenére is érdemes fölledzni, hogyan került sor arra, hogy Tolnai Ottó egyévnyi vezető szerkesztősködés, 1963 után Zágrába menekült – saját szavai szerint – a rendőrség elől. Mondhatni, olyan csínyek után került erre sor, amelyek bárhol bármikor bárkivel megtörténhetnek ifjúkorában egy hosszúra nyúlt éjszaka során. Így Dobó Tihamért, a Kanizsán élő képzőművészt, Tolnai jóbarátját – akinek nem sok köze volt a *Sympóhoz* –, elkapták, miután részegen letépett egy zászlót. Amikor „kijött a börtönből, megkérdeztem tőle: mit csináltál odabenn? Azt mondta: írtam. Mit? – kérdeztem. Azt mondta: a Symposionról” – mesélte később Tolnai Ottó.²⁷ Aztán valakik az újvidéki Forumból loptak el írógépeket, Zentán pedig a „predvojnička obuka” terméből (a katonaságot még nem szolgált fiatalok fölkeszítésére szolgáló helyiségből) valamilyen fegyvereket, amihez a sympósoknak megint semmi közük nem volt, de a melléklet technikai szerkesztője, Papp Miklós szintén belekeveredett egy másik zentai ügybe (kocsmázás utáni biciklilopásba és trafikföltörésbe). Miután a rendőrség „kiderítette”, hogy minden szál Tolnaihoz vezet (a vádlottak arra a kérdésre, hogy *ki tu-*

²⁶ Tolnai Ottó: Győztünk! *Napló*, 1990. december 12. 10.

²⁷ Szabó Palócz Attila: Adalékok egy mozgalom történetéhez III. *Napló*, 1995. június 7. 16.

dott az esetről?, többször is megemlítették Tolnai nevét, de meglehetősen, éppen a faggatók sugallatára, vagy mert azt hitték, az „ismert” szerkesztő kimentheti őket), házkutatásra és a szerkesztőség átkutatására került sor – a szerkesztőség egyik szekrényéből pedig régi koponyák gurultak elő, s innen már csak egy ugrás a sírfosztogatás vádjára... Az egyik rendőrségi kihallgatáson aztán az egyik tiszt azt mondta Tolnainak, hogy „sve ćemo vas pohapsiti” („mindnyájatokat le fogunk tartóztatni”). Hivatalos vádemelésre mégsem került sor – vélhetően a „bizonyítékok” semmire sem voltak elegendők, legalábbis nem a *Symposion* és személyesen Tolnai ellen –, de maga Tolnai mégis a távozás mellett döntött.

Hogy e hajszának milyen okai voltak, csak találgatni lehet. Az egyik oka elég egyszerű – a hatóságok mindenütt bevetettek hasonló módszereket, a le- és kihallgatások különösen a fiatal értelmiségieket érintették (így például a zágrábi *Praxis* szerkesztőségének telefonjait is lehallgatták, de beépített tagok révén még egyes magánházakban megtartott értekezleteket is lefilmeztek a hatvanas években!), akik minden totalitárius rendszer leginkább potenciális ellenfelei. A másik ok már lokálisabb vonatkozású, és kapcsolatba hozható a jugoszláv erőszak-szervezetek *közismert* szerb dominanciájával – a *közismert* jelző itt arra vonatkozik, hogy minden nem szerb tudni véli ezt a dominanciát, de elfeledik, hogy saját nemzetársaik körében is akadtak ilyen tisztek, ügynökök, együttműködők (így Tolnai tudni vél szabaddai és zentai magyar tisztekről, akik talán részt vettek az ügyben). Tehát arról lenne szó, hogy Újvidéken, a szerb Athénban e struktúrák úgy ítélték meg, hogy már túl sok a magyar értelmiségi és egyetemista itt, s ez veszélyeztetheti a szerb dominanciát. Ez a koncepció azért figyelemreméltó – s egyszerűen ellentmondásos –, mert manapság a vajdasági magyar közéleti emberek egy része éppen azzal vádolja az egykori hatalmat, hogy mesterséges módon, új szigetként, a „magyarság központi magjától” elszigetelve tették Újvidéket a magyarok szellemi központjává (miután itt hozták létre a lap- és könyvkiadót, a Magyar Tanszéket, a magyar rádiót és televíziót, színházat stb.), éppen azzal a céllal, hogy *az értelmiséget elszakítsák népétől*. Nos, ebben lehet valami, csak éppen bizonyítékértékű dokumentum nincs rá. Ahogyan az is pusztán feltételezés, hogy a szimpósok által támadott írók uszították rá a belső elhárítást a fiatalokra, veszélyben érezvén saját parnasszusi és egyéb pozícióikat. Ez a vád azért nehezen igazolható, mert a megtámadott írók nemigen voltak olyan helyzetben, hogy spicliket küldhettek volna a nyakukra, a magyar nemzetiségű politikusokkal pedig nem konfrontálódtak a szimpósok az első

évben – az írók az ezt követő időszakban váltak politikussá és gyakran élet-halál urává is.

Mindezek után a legvalószínűbb verzió az, hogy a rendőrség és a titkosszolgálat saját szakállára, buzgómócsingként koslatott az „ellenség” iránt, s mindenről tudni akarván, mindent a kezükben is akartak tartani, állam voltak az államban itt is. Meglehet, a sympósokban is potenciális veszélyt láttak, s ezért akarták őket szétverni még idő előtt, de az is biztos, hogy végül adminisztratív intézkedésekre ekkor nem került sor – lehet, hogy Tolnai úgy érezte, azáltal, hogy Zágrábba menekült el, meg is menekült, viszont az is biztos, hogy ha a szerbiai/vajdasági rendőrség/titkosszolgálat kérdőre akarja őt vonni, úgy bizton számíthat a zágrábi kollégák segítségére, akik könnyedén megtalálják Tolnait a zágrábi egyetem padsoraiban.

PAPP Z. ATTILA

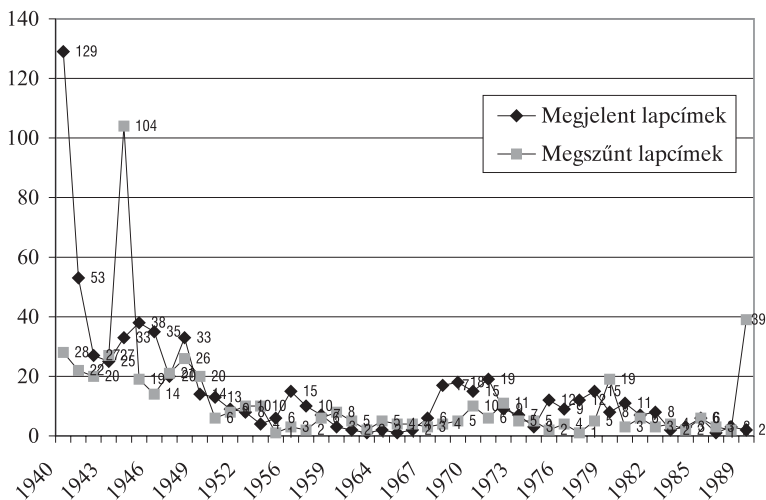
Romániai magyar sajtóvilág a második világháború végétől 1989-ig*

Hosszadalmas lenne felsorolni azokat a politikai, sajtótörténeti és más jellegű eseményeket, amelyek a címben jelzett periódus magyar nyelvű romániai sajtóját befolyásolták. Van azonban néhány esemény, amit minden korszakolásnak figyelembe kell vennie: az 1947-es békeszerződés aláírása, a király lemondatása, Sztálin halála (1953), az 1956-os magyarországi események, Ceaușescu hatalomra kerülése (1965), és az 1989-es decemberi forradalom. Célunk egyfajta sajtótörténeti ív felvázolása, ezért eltekintünk a részletes eseményleltártól, és inkább arra vállalkozunk, hogy a több mint 45 évet kitevő időszakot különböző korszakokon keresztül vázlatosan áttekintsük,¹ majd azonosítsuk azokat a főbb dimenziókat, amelyek egyértelműen, és szemmel láthatóan lényegesen meghatározták a korszak sajtónyelvűségét, illetve szerkezetének átalakulását. Mivel e közel fél

* Részlet a Szerző *Romániai magyar sajtónyelvűség a kilencvenes években. A működtetők világa* című doktori disszertációjából (ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, 2004).

¹ A korszak politikatörténeti áttekintését ld. Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák – Kisebbségi realpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989*. Pro-Print: Csíkszereda, 2003.; Tóth Sándor: *Dicsőséges kudaraink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utólete Romániában 1946–1986*. Balassi: Budapest, 1997.; Tóth Sándor: *Quo vadis Románia?* HHRF, Katalizátor Iroda: New York, 1990.; A sajtót befolyásoló fontosabb tényezők kronológiájához és a sajtóbibliográfiához ld. Kuszálik Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*. Teleki László Alapítvány: Budapest, 1996.; Az 1944 utáni magyar sajtóról ld. Jordáky Lajos: A romániai magyar sajtó 1971-ben. *Korunk*, 1971, 11. 351–358.; Ugyanó: A romániai magyar sajtó történeti útja. In: *Korunk Évkönyv 1974*. (1976) 13–28.; Bodor Pál: A romániai magyar sajtóélet. In: Koppándi Sándor (szerk.): *A romániai magyar nemzetiség*. Kriterion: Bukarest, 1981. 449–461.; Enyedi Sándor: A romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció 1944 után. In: Ugyanó: *Tegnapelőlől tegnapig. Művelődéstörténeti töprengések*. Yoyo Only: Kolozsvár, 1998. 237–261.; Dávid Gyula: *Erdélyi irodalom – világirodalom. Tanulmányok, cikkek, jegyzetek*. Pallas-Akadémia: Csíkszereda, 2000.

Megjelent és megszűnt lapok dinamikája
(1940–1989)

évszázad alatt „teljesedett ki a cenzúra” intézménye is, amelynek bizonyos formái hipotézisünk szerint jelenleg is élnek, e témakörre kissé részletesebben is kitérünk.

Annak érdekében azonban, hogy a magyar nyelvű sajtó „mozgásáról” összképet kapjunk, a Kuszálik-féle bibliográfia alapján összeállítottuk a lapok létrehozásának és megszűnésének, megszüntetésének görbéjét.² A két görbe „íve” hűen tükrözi mindazokat az eseményeket, amelyeket a későbbiekben tárgyalni fogunk (a görbék tartalmazzák az 1940–44-es időszak adatait is).

Első pillantásra is egyértelmű, hogy a lapok száma 1989-ig nagy mértékű csökkenést mutat. A görbék néhány adata azonban mindenképp sokatmondó.³ A második világháború előtt és közben folyamatosan jelentek meg új lapcímek, ezekhez képest a megszűnések jóval kisebb arányúak. 1944-ben viszont már teljesen megfordult a helyzet: a megszűnések dominálnak, ám új lapcímekkel is találkozunk. 1946–47-ig a lapalapítások (a két világháborúhoz és az 1940–44-es időszakhoz képest jóval kisebb mértékű) növekedést mutatnak. 1948-tól a lapalapítások a tárgyalt időszak végéig azonban kisebb mértékű

² A Kuszálik Péter által összeállított bibliográfiát ld. az előző jegyzetben. Külön köszönet Papp Szilamér Zsoltnak az adatbázis összeállításához nyújtott hatékony segítségéért.

³ Részletes adatsorok: a fent hivatkozott doktori disszertáció Függelékében.

küek. Az ötvenes és hatvanas évek „sivársága” után egyfajta fellendülést Ceaușescu hatalomra kerülése után, a hatvanas évek végén, a hetvenes években tapasztalhatunk. 1989-ben a létező lapok zöme nevet változtatott, ezért ebben az évben „megugrott” a megszűnések száma.

A továbbiakban nézzük meg kissé részletesebben, milyen politikai események állnak e dátumok mögött, azaz, milyen fontosabb történések befolyásolták ezeket az ingadozásokat.

Románia 1944 augusztusi átállásával a romániai magyarság (észak-erdélyi része is) újra kisebbségi helyzetbe került. Az ország szovjet katonai fennhatóság alatt állt, de lehetővé vált a politikai pártok szervezése. Megalakult a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) is, amely többnyire baloldali, kommunista múlttal rendelkező személyek vezetésével, a kisebbségbe került magyarság érdekvédelmét volt hivatott ellátni,⁴ és indult az 1946. évi választásokon. Noha a korszakra rányomta bélyegét a háború utáni kifáradás, a szovjetek jelenléte, az időszak politikai életét⁵ és részben irodalmi, sajtóéletét is még viszonylagos pluralizmus jellemezte.

Témánk szempontjából érdemes kitérni e rövid időszak néhány, a magyar sajtó működését felvillantó momentumára. Az akkor létező, induló magyar lapok egy része az MNSZ lapjaként indult (pl. *Világosság*), de létezett a szociáldemokratáknak és a kommunista pártnak is lapja (*Erdély, Igazság*). A vidéken induló lapokat is jobbára ezek a szervezetek adták ki, és egyre inkább meghatározóvá vált az MNSZ szerepe. A választások közeledtével (1946. november 19.) az MNSZ még inkább ki akarta sajátítani a sajtónyilvánosságot, az országos papírhány ellenére pedig sikerült új vidéki lapokat is megjelentetnie (mint például a szatmári *Egyenlőség*, a nagyvárad *Magyar Nép*), és arra is akadt példa, hogy átvettek bizonyos, már létező lapokat,⁶ illetve megakadályozták új lapok megjelenését, vagy már létező kiadványok újság-

⁴ A korszakról, illetve arról, hogy miért sodródott az 1944 utáni romániai magyar elit a baloldal irányába, egyszersemind volt-e, lehetett volna-e más alternatíva, ld. Tóth Sándor Gaál Gáborról szóló könyvének, *A romániai magyarság egzisztenciális kisebbségi élménye (1944–1948)* című, bevezető fejezetét (Tóth Sándor: *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából*, i. m. 17–39).

⁵ „1944. november 12 és 1945. március 6 között egy különös kísérletnek lehetünk tanúi: egy maroknyi ember – nagy részük idealista, kisebb részük a bukaresti pártközpont által mozgatott bábfigura – a szovjet katonai felügyelet alatt *autonómista struktúrákat* próbál kiépíteni.” Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák – Kisebbségi realpolitikák II.*, i. m. xvi., kiemelés az eredetiben.

⁶ Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Státus: Csíkszereda, 1999. 325–326.

papírhoz való hozzáférését.⁷ Az MNSZ sajtóirányítói szerepe tetten érhető abban is, hogy vezetői között gyakran találunk felelős- vagy főszerkesztőket.

A választások előtt mintegy öt hónappal, programjának népszerűsítése érdekében az MNSZ kétnapos sajtókonferenciát szervezett, amelyre meghívta a magyar lapok képviselőit. A konferencián felszólalók a már említett papírhiány kezelése mellett „az egyetemes népi érdekek érvényesítését”, „elegendő számú politikailag képzett újságíró”, az egységes sajtóirányítást, a magyarok kisebbségi kérdésekben történő „egységes állásfoglalását” követelték. Volt, aki a magyarság „híd”-szerepét hangsúlyozta, és a románság tárgyilagos tájékoztatása érdekében román nyelvű lap megjelenését javasolta.⁸ A konferencia után néhány nappal megjelenik a Romániai Magyar Írószövetség irodalmi folyóirata (az *Utunk*), a lapot kiadó Írószövetség pedig szeptemberben kiáltványt tesz közzé, amelyben csatlakozik az MNSZ elveihez.

A második világháborút követő időszak egyik fontos mérföldköve az 1947-es év, ebben az évben írta alá ugyanis Románia a békeszerződést; még ugyanennek az évnek a végén mondatják le I. Mihály román királyt, kiáltják ki a Román Népköztárságot. A két esemény között azonban történt egy harmadik is, amely kihatott a magyarság szerveződésére és így természetesen sajtójára is. Ez év májusában megjelent a kommunista párt nemzetiségi politikusának, Vasile Lucának a cikke⁹ az „elvtelen magyar egység” ellen, amelyben szembeállította a „magyarság demokratikus erőit”, akik együtt harcolnak „a román demokrácia haladó erőivel”, a „magyarkodó», de nemzetellenes gáncsoskodókkal”.

⁷ Enyedi Sándor: A romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció 1944 után, i. m. 247.; A háború utáni években ez központi kiutalásos rendszerben működött. Egy 1946 márciusi törvény szerint a papírkereskedelemhez kizárólag az államnak volt joga és ugyanakkor kijelölték azokat a bukaresti és vidéki (5 illetve 7) vállalatokat, amelyeknek joguk volt a kiadásához. (Petcu, Marian: *Puterea și cultura. O istorie a cenzurii*. Polirom: Iași, 1999. 162.)

⁸ Az MNSZ sajtókonferenciájának záródokumentumában, a papírkérdés megoldása kapcsán, találkozunk a romániai magyar kisebbség részarányos követelésének esetével: „A papírkérdés rendezése érdekében leszögezzük, hogy sajtócélokra az államilag elosztott papírból és egyéb nyomdai nyersanyagból annyit igényelünk, amennyi a magyarságot az ország összlakosságában képviselt számaránya szerint megilleti...” (Enyedi Sándor: A romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció 1944 után, i. m. 245.) A részarányos követelést azért említjük meg itt, mert ezzel minden korszakban és a legkülönbözőbb területeken is találkozunk. Míg ez a követelés redistribúciós helyzetben, a források elosztása során jogosnak tűnik (pl. kötelező oktatás beiskolázási arányainak szintjén), versenyhelyzet feltételei mellett már nem. Pedig mostanság ilyenrel is találkozunk a nyilvánosságban: miért nincs a 100 leggazdagabb román állampolgár között részarányának megfelelő számú magyar nemzetiségű? (*Erdélyi Riport*, 2002, 1.)

⁹ *Igazság*, 1947. május 22.; Ld. még: Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák – Kisebbségi realpolitikák II.*, i. m. 94–95.

A cikk nyomán nemcsak a szervezeten, hanem a romániai magyarságon belül is „tisztogatás” kezdődött, amihez a sajtó intenzívebb irányítottága is társult. A fokozatosan eljelentéktelenedő szervezetet végül 1953-ban számolták fel. 1948-ban egyesült a kommunista és szociáldemokrata párt, ez utóbbi lapjai pedig megszűntek.

1945 után egyre több magyar hivatalnok kap állást az ország központi kulturális, művelődési intézményeiben, közülük többen Bukarestbe költöznek. A folyamat Kolozsvár szerepének csökkenését eredményezi, ami 1947–48-tól kezdve hangsúlyosabbá válik. Miután az MNSZ is a fővárosba teszi át székhelyét, 1947-ben magyar nyelvű napilap indul itt *Romániai Magyar Szó* néven (később – 1953-tól – az *Előre* nevet veszi fel), és egy-két év múlva ugyanitt fognak elindulni, vagy ide költöznek azok a lapok, amelyek zöme a Ceaușescu-rendszer bukásáig (és részben utána is) fennmarad: a *Falvak Dolgozó Népe* (1945-ben Kolozsvárt alakult, 1952-ben átköltözött Bukarestbe), a *Művelődés* (1948-ban *Művelődési útmutató* néven indult, 1985-ben beszüntették), az *Ifjúmunkás* (1948–1953, 1957–1989), a *Munkásélet* (1957-ben indult, előzménye: *Szakszervezeti Élet*, 1946–1953), a *Tanügyi Újság* (1950, Bukarest). Kolozsvár presztízsének csökkenéséhez járultak hozzá a közigazgatási változások is, különösképpen az 1952-ben létrehozott Magyar Autonóm Tartomány (MAT),¹⁰ amelynek következtében Marosvásárhely kulturális szerepe valamelyest megerősödik.¹¹ 1953-ban itt indul az *Igaz Szó* című irodalmi folyóirat.

1946 augusztusától, szeptemberétől kezdve a Szovjetunióban több olyan pártpolitikai határozat született, amelyek megrajzolták az új kultúrpolitikai irányvonalat. Ezeknek értelmében a művészeteket közvetlen pártellenőrzés alá vetették, hangsúlyozták a „nyugati imperializmustól” való elzárkózás fontosságát, a hangsúly pedig az „éberségre”, a „forradalmiságra”, „a hibák kiküszöbölésére” került. Mivel Európa keleti felében ezek az irányvonalak „nemzetközies” voltak, a térség országainak sajtóját ez a szellem hatotta át. A „nemzetköziesség” természetesen a másik irányba is hatott, hiszen Sztálin halála (1953) után

¹⁰ A tartomány kialakulásának politikai feltételeiről és fogadtatásáról ld.: Bottoni, Stefano: A sztálini „kis Magyarország” megalakítása (1952). *Regio*, 2003, 3. 89–126.; Gagy József: Határ, ami összeköt. Uo. 126–148.

¹¹ A városban 1946-tól működik az Orvostudományi és Gyógyszerészeti Intézet, 1953-ban ide telepítik a Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskolát, az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó magyar osztályának és a Tankönyvkiadónak pedig magyar fiókserkesztőségei létesülnek itt 1955-ben. Dávid Gyula erről az intézményépítési hullámról a következőket írja: „Kétségtelen, hogy mindez a magyar szellemi élet olyan felvirágzását hozta magával az addig igencsak provinciális szellemű városban, amelyet a Ceaușescu-korszak utolsó szakaszában majd csak igen nagy erőfeszítéssel és a legdurvább eszközök alkalmazásával lehet visszaszorítani.” Dávid Gyula: *Erdélyi irodalom – világirodalom*. i.m. 83.

nem sokkal nyíltan fel lehetett lépni a személyi kultusz, az irodalmi sematizmus ellen, egyszersmind lehetővé vált, igaz korlátozott mértékben, egyfajta kritikai hangvétel használata. Ez a tény magával hozta bizonyos új lapok alapítását, vagy régiek újra megjelenését is. Így indult (újra) 1957-ben az *Iffjúmunkás*, a *Korunk*,¹² a *Munkásélet*, a *Napsugár*, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 1958-ban pedig a *Művészet* (1959-től *Új Élet*).

Az előbbieken említett közigazgatási változások azonban nemcsak a centrum kérdését feszegették, hanem a nyilvánosság úgynevezett „centralizált decentralizációját” is eredményezték. A sajtó mai (kilencvenes évekbeli) szerkezetében is nagy szerepet játszottak/játszanak e változások, hiszen bizonyos területek, régiók vagy városok státusának átalakulásával megváltozott a vonzáskörzetükbe tartozó sajtókiadványok száma is.¹³ Ceaușescu 1965-ös hatalomra kerülésével és egyfajta liberalizmus szimulálásával lehetővé vált újabb lapok elindítása (pl. *A Hét* – 1970-ben¹⁴), az 1968-as párizsi diáktüntetések hatására pedig diáklapok is engedélyeztek, azonban ez a nyitás kegyetlenül visszaütött a nyolcvanas évek második felében. A mai lapszerkezetet nagymértékben meghatározó jogi aktus Ceaușescu hatalomra kerülése után néhány évvel, 1968-ban született: az ország közigazgatási–területi átszervezéséről szóló törvény értelmében a korábbi tartományokat felszámolták, és megyéket alakítottak ki. Ennek következtében minden új megyeközpontban nyomdákat hoztak létre, Kovászna és Hargita megyében pedig új magyar nyelvű lapok indultak (a *Megyei Tükör*, illetve a *Hargita* – ezeknek természetesen román társlapjuk is volt). Számarányuk függvényében minden – magyarok által is lakott megyében – létezett egy kb. 10.000–35.000-es példányszámú, az RKP megyei bizottságai által kiadott magyar nyelvű napi- vagy heti-lap, Bukarestben pedig kb. 150.000-es példányszámban jelent meg a már

¹² A *Korunk* 1957-es újraindulásáról, az előzményekről ld. Gáll Ernő: *Számvetés. Huszonkét év a Korunk szerkesztőségében*. Komp-Press: Kolozsvar, 1995.

¹³ Tekintsük át röviden e folyamatot! Az első adminisztratív változtatásról szóló törvényt 1950. szeptember 6-án fogadta el a Nagy Nemzetgyűlés. Ennek értelmében Romániában 28 tartományt alakítottak ki, ezek pedig 177 rajont, 144 várost és 4042 községet foglaltak magukban. A közigazgatási változás eredményeképpen bizonyos városokban megszűntek lapok, míg más helyeken új lapok indultak. Az 1952-es új Alkotmány életbelépésével az ország térképét újra kellett rajzolni, ezúttal 18 tartományt alakítottak ki (többek között a MAT-ot), majd pedig egy 1956-os törvényerejű rendelettel a tartományok számát 16-ra csökkentették. Alkotmánymódosítással 1960-ban újra adminisztratív változtatásokat eszközöltek, azonban ekkor a tartományok száma nem módosult, csak bizonyos tartományok nevét, illetve területét változtatták meg. Ekkor cserélték ki a Magyar Autonóm Tartomány nevét Maros–Magyar Autonóm Tartományra.

¹⁴ Alakulásának körülményeiről ld. Bányai Éva: Egy kudarcos sikertörténet. *Korunk*, 2003, 8. 16–23.

említett, *Előre* nevű központi lap. Gyakorlatilag ez a megyestruktúra létezik ma is, és a jelenlegi magyar nyelvű sajtónyilvánosság egy meghatározó része (a megyei napi-, illetve hetilapok) erre a közigazgatási konstrukcióra épül(nek), igaz, e lapok most már többé-kevésbé piaci alapon jelennek meg, és (ezért?) a példányszámuk alacsonyabb.

A szovjet befolyáson, illetve a Szovjetunióhoz való viszonyuláson és a közigazgatási változásokon kívül a magyar (és román) nyelvű sajtóra nemcsak a politikai pluralizmus fokozatos megszüntetése, hanem a korábbi időszakokban kibontakozó civil társadalmi kezdeményezések felszámolása is hatott. A korábbi évek, évtizedek magyar nyelvű sajtóvilágát jórészt a civil társadalom különböző szegmensei által működtetett kiadványok tették színesebbé. Ez a változatosság egyre inkább felszámolódni látszik a különböző civil szervezetek beszüntetésével. 1948-ban megszűnt az Erdélyi Népi Kárpát Egyesület (ENKE) és lapja, az *Erdély*; az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) vagyonát 1948-ban átvette a Kolozsvári Mezőgazdasági Főiskola, lapja, az *Erdélyi Gazda* pedig már 1945-ben megszűnt. Szintén 1948 őszén, a vallási kultusztörvény megjelenésével szűnik meg a felekezeti lapok jó része, 1950-ben pedig megszűnik az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) – lapja, az *Erdélyi Múzeum* 1947-ben jelent meg utoljára.

A teljesebb kép érdekében meg kell említeni, hogy a korábbi civil társadalmi szervezetek felszámolásának mintegy „pótlására” a kommunista hatalom technikájához tartozott más, új típusú szervezetek¹⁵ létrehozása, ezek pedig szintén kiadványokat jelentettek meg. Például 1948 februárjában megalakult a Romániai Demokrata Nők (Egységes) Szövetsége, amely „átveszi” a *Dolgozó Nő* című lapot (1965-től már az RSZK Nőtanácsa adja ki), vagy például a már említett *A Hét* című lap, amelyet 1970-től a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács adott ki.

A sajtónyilvánosság korlátozásának tehát explicit jellegű nemzetiség-¹⁶ (kisebbség)–ellenes technikái is voltak, ezek a nyolcvanas évektől kezdve egyre nyilvánvalóbb formákat öltöttek. Íme, két példa. 1985-ben megszüntették a Bukarestben megjelenő (már említett) *Művelődés* című folyóiratot,¹⁷ de helyette a *Cîntarea României (Megéneklünk Románia)* című román nyelvű kulturális propagandalapban magyar nyelvű oldalakat biztosítottak (hasonlóan jár-

¹⁵ Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a tényleges civil szervezeteket nem lehet összemosni a „generált”, központosított, politikai befolyás alatt álló szervezetekkel.

¹⁶ A „nemzetiség” kifejezés a korabeli nyelvhasználatot tükrözi.

¹⁷ A metaforikus nyelvhez, kétértelműséghez már hozzászokott magyar értelmiségi ezt így reagálta le: Bukarestben megszűnt a művelődés...

tak el a megfelelő német nyelvű lappal is). 1988-ban egy párthatározat megtiltotta a helységnevek „idegen nyelveken” való közlését, és minden kiadványban románul kellett szerepelniük.

A romániai magyar kisebbséget érintő közvetett vagy nyílt támadások, a sajtó (és mindenféle autonóm társadalmi cselekvés) korlátozásának kiszélesítése közepette (vagy éppen ezért) földalatti, magyar nyelvű szamizdat kiadványok is születtek. Az első, amely egyúttal nagyobb nemzetközi visszhangot is kavart, az 1982-es *Ellenpontok*,¹⁸ a második pedig az 1988-ban indult *Kiáltó Szó* (amelyből nyolc szám készült el, de csak kettő került kinyomtatásra).¹⁹

Az *Ellenpontok* megjelenése után egy évvel, 1983-ban törvényerejű rendelettel bevezették azt a gyakorlatot, miszerint csak belügyminiszteri engedéllyel rendelkezők tarthattak „sokszorosító készülékeket” és írógépeket. Az írógépek tulajdonosainak évente jelentkezniük kellett a rendőrségen, ahol (írógép)-írásmintát vettek tőlük az elkopott, elváltozott betűk kiszűrése érdekében. Noha kutatási eredmények még nem támasztják alá, megkockáztatható, hogy a rendelkezés bejelentésének időpontja összefügg az egy évvel korábbi, nemzetközi visszhangot keltő, magyar nyelvű szamizdat létevel.²⁰

A romániai cenzúra „esztétikájának” néhány jellegzetessége

A bibliográfiai adatokkal és a politikatörténeti eseményekkel összhangban a korszak sajtóját a cenzúra működésén keresztül még jobban megérthetjük. Noha a cenzúrakutatásban rejlő lehetőségek közel sincsenek kihasználva, az utóbbi években egyre több ígéretes kezdemény mutatkozik.²¹

¹⁸ Az *Ellenpontok* létrejöttének körülményeit, utóéletét és a megjelent kilenc lapszám cikkeit ld. Bárdi Nándor (szerk.): *Ellenpontok*. Pro-Print: Csíkszereda, 2000.

¹⁹ A kiadvány indulásának körülményeit és a lap Beköszöntőjét, ld. Balázs Sándor: *Kiáltó Szó*. Amit a cenzúra nem vett ki. *Korunk*, 1990, 1. 9–21.; Megjegyzendő azonban, hogy a lapról szóló emlékezések és információk nem egyértelműek. Valószínűsíthető, hogy két nyomtatott példány száma jelent meg Magyarországon, Erdélyben csak gépiratos formában, szűk körben terjesztették, olvashatták.

²⁰ „Nem lehet megállapítani, hogy ez a lépés [az írógépek bejelentési kötelezettsége – P. Z. A.] milyen mértékben járult hozzá ahhoz, hogy Romániában nem létezett szamizdat irodalom. Az viszont tény, hogy az írógépek ellenőrzése nem segítette elő ennek kibontakozását.” Kligman, Gail: *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*. Humanitas: București, 2000. 292. (Eredetiben: *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceaușescu's Romania*. University of California Press: Berkeley, 1998.)

²¹ Ficeac, Bogdan: *Cenzura comunistă și formarea „omului nou”*. Nemira: București, 1999.; Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. (7. jegyzet); Marino, Adrian: *Cenzura în România*. Schiță istorică. I–VI. *Sfera Politicii*, 1997, 49–54.; Marino, Adrian: *Cenzura în România*. AIUS: Craiova, 2000.; Cseke Péter: *A kisebbségi sajtónyilvánosság korlátozása Romániában (1919–1989)*. In:

A politikai pluralizmus fokozatos felszámolásának időszakában a lapok és minden más kiadvány megjelenését – előzetes tájékoztató (cenzúra) alapján – a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hagyta jóvá. Mihály király aláírásával 1945 elején törvényerejű rendelet (1945/102) jelent meg a sajtó „megtisztítására” vonatkozóan, amely betiltotta a fasiszmus és hitlerizmus szolgálatában állt lapokat. Ugyanabban az évben megalakult a művészeket, írókat és újságírókat tömörítő szakszervezet,²² amelynek alakuló ülésén az akkori tájékoztatói miniszter üdvözölte – „Sztálin elvtárs csodálatos definícióját” használva – „a lélek mérnökeit”, azaz a közvélemény alakítóit, Groza miniszterelnök pedig „az agymunka proletárijaihoz” címezte üdvözlő beszédét.²³ A román sajtó irány- és hangadójává a *Pravda* mintájára megjelentetett *Scânteia* vált. Az akkor megjelenő új lapoknak azonban szembe kellett nézniük azzal is, hogy a sajtóban kevés a szakember, főleg a „politikailag” és szakmailag felkészült újságíró.²⁴ A cenzúrának így bizonyos esetekben még jótékony hatása is volt, hiszen többek között kijávitotta a nyelvtani vagy lexikális pontatlanságokat.²⁵

A negyvenes évek második felétől kezdve az újságírói szakma gyakorlása szigorú politikai feltételekhez volt kötve: a szerkesztőségekben csak azok dolgozhattak, akik vagy részt vettek az illegális kommunista sajtó működtetésében, vagy munkatársai voltak a szovjet sajtónak, vagy tevékenykedtek a kommunista párt valamelyik szervében, illetve azok, akiket a Moszkva-barát poli-

Paradigmaváltó erdélyi törekvések. Kriterion: Kolozsvár, 2003. 234–255. Cseke ebben az írásában hivatkozik egy szakdolgozatra is, amely e téma magyar kisebbséget érintő vonatkozásaival foglalkozik: Györfly Gábor: *Cenzúrapolitika a XX. században. A romániai magyar sajtó a cenzúra árnyékában.* Bölcsészkarai szakdolgozat. Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, 2000. 43.

²² Uniunea Sindicatelor de Artiști, Scriitori, Ziariști.

²³ Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. 158.

²⁴ Az 1946-ban indult *Szakszervezeti Élet* nehézségeiről így vall a lap egykori munkatársa: „Elég nehezen döcögöttünk, hiszen a szerkesztőség tagjai nem voltak sem újságírók, sem szerkesztők. (...) Volt olyan számunk, amelynek belső kettős oldalát egy-egy üzem önkéntes levelezőinek írásai töltötték meg.” (Szatmári Ilona, *Munkásélet*, 1976. december 17., idézi Kuszálík Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*, i. m. 15.) A szerkesztőség az önkéntes levelezőktől remélte, hogy utánpótlását biztosítani tudja, ezért felhívással fordult hozzájuk: „Célünk az, hogy a legtehetségesebb levelezőinkből újságírók váljanak, a demokratikus sajtó utánpótlásai. Épp ezért arra kérjük levelezőinket, kísérjék figyelemmel, mi az az anyag, amit közlünk, és mi az, amit cikkeiből kivágunk.” (*Szakszervezeti Élet*, 1947. április 13. Idézi Kuszálík Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*, i. m. 16.)

²⁵ Marian Petcu megszólaltatta az egykori *Scânteia* egyik munkatársát, aki felidézte Silviu Brucan (jelenleg politológusként ismert) akkori cenzor, aki állítólag a következőt mondta: „Inkább hagyjunk egy vesszőt az alany és állítmány között, hiszen ezek (az újság olvasói) amúgy sem tudják, hová kell kitenni, és lehet, hogy a nyelvészek sem tudják, ez mindig vitatható, de ez még mindig jobb, mintha kivesszünk egy vesszőt, és olyan politikai marhaságot tesz, amit már nem tudunk leállítani.” (Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. 161.)

tikusok eltűrték.²⁶ Az újságíróképzést ebben az időszakban az A. A. Zsdanovról elnevezett pártiskolán, majd pedig a Ștefan Gheorghiu Pártfőiskolán bonyolították. A két intézményt utóbb összevonták, és igazi „zárt univerzumként” a politikai kádereképzés bölcsője volt, majd a hatvanas évek elején – kissé veszítve korábbi funkcióiból – a pártaktivisták továbbképzésére szolgált. Ceaușescu hatalomra kerülése után a Ștefan Gheorghiu Akadémia nevet viselte. Az akadémia megőrizte kizárólagos jogát az újságíróképzésre, sőt, abban az időben csak itt lehetett doktori címet szerezni szociológiából és politikatudományból. A hallgatók szigorú szelekción estek át, úgynevezett „lojalitásvizsgán” kellett részt venniük, és rendelkezniük kellett a megyei pártbizottság vagy a romániai KISZ Központi Bizottságának ajánlásával. Az ide bekerültek mindenképp a rendszer kedvezményezettjeinek számítottak, nemcsak jól felszerelt kollégiumokat és (az ország elszegényedése mellett kiváltságnak számító) jól ellátott menzát, hanem külföldi szakirodalommal is nagyszerűen ellátott könyvtárat is használhattak.²⁷

1945-től folyamatosan jelentek meg olyan füzetecskék („brosúrák”), amelyek a betiltott szerzők, könyvek listáját tartalmazták. Míg a füzet az első évben – a reakciós tartalmú könyvektől való megszabadulás jegyében – „csak” 910 címet tartalmazott (130 román szerző, 631 magyar, 88 olasz, 58 francia), a következő években – az „osztályharc fokozódása” következtében – ez a szám folyamatosan bővült: 1946-ban újabb 2538 cím került „indexre”, 1948-ban pedig már 8.000 címet tartalmaz az aktuális brosúra, 1949-ben a betiltásokat tartalmazó kiadvány már maga is hetvenoldalas, és közel 2000 szerzőt és több tízezer címet tartalmaz.²⁸ Az ötvenes évek első felében olyannyira radikálissá válik a cenzúra, hogy nemcsak az antikommunista és antimarxista műveket tiltják be, hanem a populáris irodalomhoz tartozó könyveket (a krimiket például), a parajelenségekkel foglalkozó és a vallási tárgyú műveket is. Adrian Marino szerint ez az a pont, amikor a kommunista Romániában gyakorolt cenzúra eléri tetőfokát.²⁹ Az RKP „irányvonalának” gyakori változása

²⁶ Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. 170.

²⁷ Tismăneanu, Vladimir: *Arheologia terorii*. Editura Eminescu: h. n., 1992. 149–154.

²⁸ Íme, néhány szerző a világirodalomból: André Gide, Graham Greene, Ernest Hemingway, Aldous Huxley, Erich Kästner, Rudyard Kipling, D. H. Lawrence, Margaret Mitchell. (Ficeac, Bogdan: *Cenzura comunistă și formarea „omului nou”*, i. m. 38.)

²⁹ A kor szellemét idézi ez a már már paródiába illő, ám levéltári kutatás alapján dokumentált eset: 1952 májusában az aradi cenzori „kollektíva” (értsd: munkaközösség) „az éberség fokozása és az ellenőrző munka felelősségének növelése és tudatosítása érdekében” egyéves időtartamú szocialista versenyre szólítja fel a nagyváradi, temesvári, krajovai kollégákat. Az év folyamán, a győztes kollektíva kikiáltása előtt, háromszor összesítenék a részeredményeket (érdemes a dátumokra is figyelni): augusztus 23-án, november 7-én, december

közepette – ironikus módon – a tiltásokat tartalmazó listák is állandó cenzúrázásnak voltak kitéve, az egykori „főcenzorok” (a kommunista párt korábbi vezetői: Gh. Gheorghiu Dej, Ana Pauker stb.), avagy a párt hivatalos sajtóorgánájának (*Scântea*) korábbi évfjártai is tiltás alá estek. A tiltásokat tartalmazó – mai kifejezéssel élve – „adatbázis frissítésének” egy másik fontos szempontja a szerzők „holléte” volt: azok a szerzők, akik elhagyták az országot vagy akiket kiutasítottak az országból, szintén rákerültek a listára: míg például 1983-ban 36 ilyen szerző volt, 1988-ra számuk már elérte a 152-t.³⁰

A hatvanas évek közepén, végén³¹ némi lazulás tapasztalható a cenzúra gyakorlása területén, de ez nem jelenti azt, hogy az előzetes cenzúrázás gyakorlata megszűnt volna. Sőt, a megéjszítés során megjelent új megyei napis és hetilapok intenzívebb, „decentralizált” cenzúrárt követeltek: minden lapnál (megyében) általában két cenzor ügyködött, akik rendszeresen megkapták a tiltásokat tartalmazó aktuális bukaresti előírásokat. Marian Petcu e mozzanatban megkülönbözteti az állami és politikai cenzúrárt: míg az előbbi gazdasági, katonai, egyházi információkra vonatkozott, az utóbbi az RKP KB előírásait tartalmazta. A valóságban e kétféle cenzúrázás természetesen összemossódott, és a szerkesztőségeknek előzetes jóváhagyásra el kellett juttatniuk

30-án. De hogyan is bonyolítanak le e szocialista vetélkedőt? A hitelesség kedvéért érdemes hosszabban idéznünk az eredeti dokumentumból: „(...) A vetélkedő a következő területeken és módon zajlana: 1. »Jelentessük meg hibátlanul az újságokat!« jelszövegében, a helyi lapok ellenőrzése; 2. Az időszakos kiadványok ellenőrzése; 3. Nyomdák: annak ellenőrzése, hogy egyetlen kiadvány se jelenjen meg előzetes jóváhagyás [az eredetiben: 'Bun de imprimat'] nélkül; 4. A rádióadók programjának ellenőrzése (...); 5. Magánkönyvesboltok ellenőrzése (...); 6. Mozi- és színházplakátok ellenőrzése; 7. A kereskedelmi forgalom ellenőrzése (...); 8. A munkatervbe foglalt feladatok maradéktalan és határidőre befejezett teljesítése; 9. Politikai és szakmai tájékozottság egyéni tanulás általi szélesítése; 10. Havonta kétszer írásos tapasztalatsere szervezése. A vetélkedőn a következő pontozási rendszert használjuk: újság hiba nélküli megjelenése: plusz 1 pont; egy helyesírási hiba, amely nem okoz ugyanakkor politikai jellegű hibát is: mínusz 0,50 pont; politikai jellegű hiba megjelenése: mínusz 5 pont; (...) a nyomdák ellenőrzése során: előzetes engedély nélküli kiadvány azonosítása: mínusz 1–3 pont, annak függvényében, hogy a cenzor milyen súlyosnak ítéli a megjelenést; (...) könyvesboltok ellenőrzése során tiltott vagy nem megfelelő kiadvány beazonosítása: 0,50 pont kiadványonként; (...) a munkatervhez képest történő lemaradás egy nappal: mínusz 0,50 pont, 2 nappal: mínusz 1 pont, három nappal: mínusz 1,5 pont; (...) a politikai tájékozottság növelése területén a tervben szereplő, előírt *Scântea*-beli cikkeken kívüli írások csoportos megbeszélése: plusz 1,50 pont; a tapasztalatsere során az időpontok be nem tartása: mínusz 1 pont (...).” (Ficeac, Bogdan: *Cenzura comunistă și formarea „omului nou”*, i. m. 75–77.)

³⁰ Marino, Adrian: *Cenzura în România*, i. m.

³¹ 1965-ben jelent meg az újabb Alkotmány és jutott hatalomra Ceaușescu. 1968-ban Románia nem küldött csapatokat Csehszlovákiába.

a cenzorokhoz a következő, vagy az azután következő napi írásokat, hogy a kért módosításokat majd el tudják végezni.³²

Az 1974-ben (érdeességképpen: április elsején) megjelent Sajtótörvény szentesítette a cenzúra intézményét, és meghatározta a kiadók, szerkesztők és terjesztők feladatkörét.³³ Ugyanakkor tíz paragrafusban kijelölte a „tabutémákat”, és azt is leszögezte, hogy megsértésükért a lapok főszerkesztője a felelős, az előírások betartásának ellenőrzésével pedig az ún. Sajtó- és Nyomtatványügyi Bizottságot³⁴ ruházta fel. A sajtónak a pártpropaganda szolgálatába való állítását a következő évi RKP program is megerősíti, majd pedig arra kötelezik a nyilvános információk kezeléséért felelős személyeket (többek között a könyvtárosokat is), hogy hűségüket tegyenek a Román Szocialista Köztársaság mellett. E lépéssorozatok – a megfélemlítésen túl – egyszersmind nyilvánvalóvá teszik, hogy a sajtó (is) az RKP szerves részének tekintendő.

A cenzorok munkája valóságos munkamegosztás alapján történt: külön „szakemberek” foglalkoztak az írott sajtóval, a rádióműsorokkal, tévéműsorokkal, filmekkel, könyvkiadókkal, színházi és zenei előadásokkal, képzőművészeti kiállításokkal. Ha a cenzúrát működtető hivatalok alkalmazottai nem rendelkeztek kellő szakismerettel, akkor a szakterület elismert vagy megvesztegethető, zsarolható, egyszersmind megbízható szakértőit kérték fel e munka elvégzésére.³⁵ E technikának kettős funkciója volt: egyrészt a cenzúra munkáját „magasabb” (vagy legalábbis egy átlaghivatalnok szintjét meghaladó) színvonalon lehetett elvégezni, másrészt pedig az „oszd meg és uralkodj” elv érvényesítésével az egyes szakmákon, művészeti ágakon belül a céhbelleket egymás ellen fordítva, nagyobb sikerrel lehetett a totális kontroll ideálja felé haladni. Bizonyos helyzetekben ez a szakosodás még további munkamegosztást is feltételezett. A képzőművészeti kiállítások esetében például a megnyitó előtt négytagú bizottság ellenőrizte a helyszínt, illetve a kiállított alkotásokat. Az általános

³² Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. 178.

³³ „A sajtó rendeltetése állandóan küzdeni az RKP politikájának, a szocialista etika és méltanyosság magasztos elveinek valóra váltásáért (...) a sajtó hozzájárul a párt által az életéről és a társadalomról vallott tudományos, dialektikus és történelmi materialista felfogás érvényre juttatásához, forradalmi kérelhetetlenséget tanúsít az obskúrus, visszahúzó és embertelen felfogásokkal és álláspontokkal szemben.” (*Hivatalos Közlöny*, 1974. április 1.)

³⁴ Röviden Sajtóigazgatóságnak nevezték.

³⁵ „A cenzorokat sokszor szűk látókörű bürokratáknak tekintik. Gyakran azok is voltak. Ám a »sokoldalúan fejlett« szocializmus (Ceașescu egyik kedvenc és elcsépelte kifejezése) finomítani kívánta a hatalom intézményét, és ezekben a pozíciókban egyre nagyobb számban alkalmazott művelt, cinikus, intelligens embereket. Az intézmény által felhasznált módszerek szintén fejlődtek, és idővel »összetettebbé« és »finomabbá« váltak. Röviden, aljasabbá.” (Manea, Norman: *A diktátor és a bohóc*. Magvető: Budapest, 2003. 99–100)

pártkövetelményeknek való megfelelésen kívül, sajátos előírások betartását is ellenőrizték: legfeljebb csak egy aktkép lehetett, nem állíthattak ki vallási tárgyú (templomot, keresztet stb. ábrázoló, felhasználó) alkotásokat, sőt, a képek elhelyezése sem történhetett kereszt alakban. A négytagú bizottság tagjai a Művelődési Minisztérium és a Nemzeti Vagyonügynökség egy-egy képviselője, valamint a Szekuritáté két képviselője voltak. A bizottsághoz esetenként más intézményektől is társultak. De miért kellett két ember a Szekuritátétól? Éppen a munkamegosztás céljából: az egyik azt vizsgálta, hogy a kiállított tárgyak, képek hordoznak-e valamilyen, az államfő ellen irányuló jelentést, míg a másik az alkotások külpolitikai üzenetét szemrevételezte.³⁶

A cenzúra működéséhez szükséges munkamegosztás hiányaként is fel foghatjuk azt az esetet, amelyet Lőrincz D. József ismertet. Lőrincz egy székelyföldi színházi előadás előzetes megtekintését végző, ún. vizionáló bizottságának jegyzőkönyveit elemezve közli, hogy a bizottságban komoly konfliktus támadt: egyes tagjai művészeti, esztétikai álláspontból is kifejtették véleményüket, míg mások csupán ideológiai, politikai alapon ítélték meg a művet. A csak ideológiai megítélés nyilván szabad teret engedett volna a művészi szabadságnak, az esztétikai véleménynyilvánítás azonban kihatott a mű egészére, apró részletekre is (díszletek stb.). A konfliktus végül megoldódott a Szocialista Kultúra és Nevelés Országos Tanácsa egy újabb határozatával, ugyanis az kimondta, hogy a bizottságnak kötelessége minden szempontból bírálatokat megfogalmaznia.³⁷ A minden, akár jelentéktelennek tűnő részletre való odafigyelés a cenzúrát mindenevővé avanszálja, ám – főképp a diktatúrára berendezkedő hatalmi szándékok mellett – ezen nem csodálkozhatunk, hiszen nemcsak a cenzúrát alkalmazó politikáráról, hanem a mindenkori politikáról is elmondható, hogy mindenevő.³⁸

Visszatérve a sajtóra, meg kell említenünk az egyik legfontosabb eseményt: 1977-ben hivatalosan megszüntetik a cenzúrát.³⁹ A már említett Sajtó- és Nyomtatványügyi Bizottságot átszervezik, és felhatalmazzák a sajtóban dolgozókra vonatkozó összes törvény figyelemmel kísérésének feladatával. Egy év múlva a bizottságot felszámolják, és helyette a megyei pártbizottság aktivistái gyakorolják ezt a feladatkört.

³⁶ Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. 180.

³⁷ Lőrincz D. József: *Az átmeneti társadalom értékei*. Doktori disszertáció, 2002. 242. (Kézirat; megtalálható a Teleki László Alapítvány Könyvtárában.)

³⁸ Becskeházi Attila – Kuczi Tibor: *Szociológia, ideológia, közbeszéd*. Scientia Humana: Budapest, 1992.

³⁹ Az eseményt Miruna Runcan a ceausisza reformok „drámai fordulatának” nevezi. Runcan, Miruna: *A patra putere – legislație și etică pentru jurnaliști*. Dacia: Cluj-Napoca, 2002. 114.

A cenzúra formális felszámolása azonban korántsem jelentette a sajtó szabadságának térnyerését. Valójában az öncenzúra intézményesült, hiszen a korábbi gyakorlattal ellentétben, ezután nem egy egyértelmű külső instancia javaslatait kellett figyelembe venni, hanem egy belső önkontrollon keresztül kellett a szerzőknek átszűrniük gondolataikat. Az előzetes cenzúrát tehát a hangsúlyosabb, önmagukkal való viaskodás gyakorlata váltotta fel, amit azonban gyakran az utólagos cenzúra egészített ki. Az utólagos (a szöveg, újság megszerkesztése utáni, de mindenképp megjelenés előtti) cenzúrát különböző fórumok végezték, akik egymást hol túllícitálva, hol egymásnak elmentmondva fogalmazták meg javasolataikat,⁴⁰ miközben a szerkesztők a lassú felőlrlődésnek lettek kitéve.⁴¹

Az öncenzúra a hatalom által felkínált (kötelezővé tett) „keretek” figyelembe vételét feltételezte. Az ideológiai keretek a különböző dokumentumokban és propagandaanyagokban nagyon egyértelműen kodifikálva voltak, az újságíróban pedig kialakult, illetve erősövé vált az igazodás szükségessége. Az alkalmazkodási kényszer a hibázás, tévedés elkerülése miatti félelemből táplálkozott; mondhatni, intézményesült a félelem.⁴² A hatalom célja folyamatosan árnyaltabbá vált: míg a sztálinista időkben arra törekedett, hogy minden eszközzel megakadályozza a közönség alternatív forrásokhoz való hozzáférést, vagyis azt, hogy olyan információkhoz jusson, amelyek legitimitását megkérdőjelezi vagy egyáltalán, rossz fényben tünteti fel, a hetvenes, nyolcvanas években az ellenőrzést mindinkább „személyes” szintre igyekezett leszorítani. Az igazodás állandósulásával azonban egyfajta immunizáció is kialakult, a mindennapi munka rutinizálódott és ugyanakkor ritualizálódott is. A rutinizálódás szükséges velejárója bármilyen munkának, hiszen általa lehet az ismétlődő munkák (amilyen például a napilapszerkesztés) (el)várt hatékonyságát biztosítani. Ez viszont nem zárta ki a ritualizációt, a különböző formai jegyek használatát. Másképp fogalmazva, a nyilvánosság

⁴⁰ *A Korunk* ellenőrzése az öncenzúrán kívül a következő szűrőkön esett át: 1. Kolozs megyei Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottság; 2. Kolozs megyei pártbizottság propagandaosztálya; 3. Szocialista Művelődési és Nemzeti Tanács; az RKP KB sajtóosztálya. Cseke Péter: A kisebbségi sajtónyilvánosság korlátozása Romániában (1919–1989), i. m. (21. jegyzet) 250.

⁴¹ Gáll Ernő naplója ékes bizonyítéka annak a folyamatos, sorozatszerű adok-kapok harcnak, amit a hetvenes, nyolcvanas években a szerkesztőknek végig kellett vívnia az akkori hatalom képviselőivel, és ami egészségi állapotát is kikezdte: „*A dolgok logikájához tartozik, hogy két héttel ezelőtt az utcán rosszul lettem*”. (Gáll Ernő: *Napló. I. 1977–1990*. Polis: Kolozsvár, 2003. 119. Kiemelés tőlem). Az ő esete nyilván nem egyedülálló.

⁴² Ignat, Petru: Postfață – Schiță istorică privind autocenzura fricii în presă. In: Ficeac, Bogdan: *Cenzura comunistă și formarea „omului nou.”*, i.m. (21. jegyzet) 110–126.

reprezentatív volt, hiszen a hatalom jegyeit jelenítette meg, de e jegyek állandó jelenléte inkább közönyt termelt, mintsem a hön óhajtott „új ember” sikeres kialakítását.

A hasonló jellegű információk folyamatos közlése (így például a napi rendszerességgel megjelent Ceaușescu-szövegek, avagy a dicsőítését szolgáló ismertetések, tudósítások) éppen a média hatékonyságának, befolyásolási képességének csökkentését eredményezték. A hírek már nem számítottak hírnek, hiszen az információérzékenységet a különbözőség, a megkülönböztetés irányította.⁴³ A „keret” elfogadása, öncenzurális magáévá tétele által a tartalom mintegy megszűnik, pontosabban szétválik a szöveg és a tartalom, a hangsúly pedig az előbbit megtestesítő „különleges beszédre”,⁴⁴ a kialakult és a valóságot bekebelező, felülíró „bükkfanyelv” fenntartására,⁴⁵ egyfajta orwelli „újbeszél” meghonosítására tevődik. A „keret” primátusa diktált akkor is, amikor a sajtót ellenőrző hivatalos személyek (a cenzorok vagy a szerkesztők, ami – főképp 1977 után – néha ugyanaz) beavatkoztak a szövegekbe, hiszen éppen ezáltal igazították a szövegeket az elvárásokhoz. Az öncenzúra beindulása során a „keret” már maga – a világ aktuális (politikai, ideológiai) dolgaiban automatikusan tájékozódni képes – szerző lett.

Nevezzük e jelenséget „keretizmus”-nak. Az „izmus” utótag azt sugallja, hogy a keret léte valamilyen ideológiai meghatározottságot feltételez. Az újságíró önmagát, mint a legavatottabb „keretismerőt” határozza meg, helyzettudatából fakadóan pedig e kerethez igazítja cselekvéseit. A keretek kialakításához önmaga is hozzájárul, hiszen éppen a keretek megléte könnyíti mindennapi munkáját. A keretek által vezérelve nem kérdőjelez meg olyan kérdéseket, amelyek a keret egységét megzavarnák. Kisebbségi újságíróként a keret a saját etnikai csoport védelmét (is) szolgálja, valamilyen kapcsolatot feltételez közte és képzelt olvasói közössége között. A keret működtetése néha ellentmondásba kerülhet a szakmai érvekkel, vagy a lelkiismerettel, ám mégis folyamatosan fenntartják. Ennek oka részben a munka rutinizáltsága, ám nagyobb részben éppen a keretek által generált kisebbségi sajtóban érvényesülő ún. napirend-ha-

⁴³ Vö. Gregory Bateson alaptételével: az információ olyan különb(öző)ség, ami különb(öző)séget eredményez. („difference that makes a difference” – idézi Luhmann, Niklas: *Szerelm – Szenvedély. Az intimitás kódolásáról*, József Műhely: Budapest, 1997. 91.)

⁴⁴ Biró A. Zoltán: Centralizált hatalmi beszédmód. Szempontok a szocialista médiaszervezetek pragmatikai szintjeinek elemzéséhez. In: Bodó Julianna (szerk): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print: Csíkszereda, 1998.

⁴⁵ Thom, Françoise: *Limba de lemn*. Humanitas: București, 1993. (Eredetiben: *La langue de bois*. Julliard: Paris, 1987.)

tás (*agenda setting*). Az újságíró nagyobb valószínűséggel fordul olyan témák irányába, amelyek a munkáját irányító kereteket megerősítik.

A cenzúra „felszámolása” által megerősített öncenzúra a hatalom szempontjából tabunak számító témák bensővé tétele, „keretbe” foglalása által éppen továbbélésükhöz járul hozzá. Egyfajta „szürke nyilvánosság” jön így létre, és itt figyelembe kell venni a „szürke” szó kétértelműségét: ez a nyilvánosság „szürke”, mert a hivatalos témák és stílusok állandó ismétlődése által egyhangú, másrészt azért is „szürke”, mert a lényegesebb mondanivalók a nyomtatott sorok közötti képzelt, homályos térben vannak elrejtve. Az újságban megjelenő szövegek mindazonáltal „fogyaszthatók” vagy legalábbis használhatók maradtak, hiszen a lapokat folyamatosan megvásárolták. Az olvasók sosem sztrájkoltak az újsághírek miatt, sőt, igyekeztek olyan értelmezéseket adni a különböző híreknek, amelyek által azok beépülhettek mindennapi életvezetésükbe. Ezt a jelenséget Biró A. Zoltán olyan „hallgatóságos társadalmi szerződésként” értelmezi, „amelyet a látszólag egymás ellen, de valójában mindig egymás mellett működő hatalmi világ és mindennapi világ köt egymással. A médiák működése nagyon pontosan mutatja ennek az alkunak legalapvetőbb tulajdonságát: *nem megköötték, hanem nap mint nap megkötik.*”⁴⁶

Míg a hatalom (sajtó) és olvasó közötti alku hallgatóságosnak tekinthető, a hatalom és szerző (alkotó) viszonya már korántsem mutatkozott annak. A cenzúra logikájához ugyan óhatatlanul hozzátartozik a politikai érdekek kiszolgálása, a hatalom és szerző közötti viszony azonban már sokkal interaktívabb volt, és néha már-már partnerivé alakult. Foucault szerint is, a hatalom nem feltétlenül elnyomó, hanem stimuláló instancia, amely arra kényszerít, hogy vedd figyelembe érveit, reagálj kihívásaira, tegyél vallomást céljaidról, gyónd meg bűneidet.⁴⁷ E kvázi-partneri helyzetben a hatalom képviselője és az alattvaló egy sakkjátszmához hasonlóan akarnak túljárni egymás eszén, keresik a másik gyenge pontjait. Az *Ellenpontok* szamizdat lap szerkesztői lebukásának körülményeire visszaemlékezve Szócs Géza is idézi azt az egykori Szekuritáté-ügynököt, aki úgy élte meg az egész ügyet, mint két intelligencia összecsapását.⁴⁸ A cenzor néha valamifajta normatív recenzióként is működik. Norman

⁴⁶ Biró A. Zoltán: Centralizált hatalmi beszédmód, i. m. 26., kiemelés az eredetiben.

⁴⁷ Foucault, Michel: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Atlantisz: Budapest, 1996.

⁴⁸ „... kétségtelen, hogy az egész vállalkozás nem csak morális és politikai próbatétel volt, és nem csak kalandos történet, hanem megmérettetés és megmérkőzés is; ahogyan Oprea elvtárs helyesen meghatározta utólag: ez két intelligencia összecsapása volt. Az egyiknek magukat értette, a másikon bennünket. És úgy gondolta, végeredményben ők nyertek. Hiszen felszámolták az *Ellenpontok*at, semlegesítették a szerkesztőket, letörölték magukról a szakmai szűgyent. Mi pedig úgy gondoltuk, hogy mi nyertünk: mert nemcsak, hogy fel-

Manea román író is beszámol arról, hogy amikor életében egyetlen egyszer kezébe került a (mindig megkérdőjelezhető, bizonytalan) kiadás előtt álló regényéről készült – egyébként államtitoknak minősülő – javaslatokat is tartalmazó cenzori jelentés, megrémült a cenzor felkészültségén, de – mazochista játékosként – a játszmat, a harcot ugyanakkor nem adta föl.⁴⁹

A kommunista, szocialista típusú berendezkedést a nemzeti gondolattal sikeresen ötvöző Ceaușescu számára⁵⁰ az ország nemzeti kisebbségei akadályt jelentettek az egységes nemzetállam projektjének maradéktalan megvalósításában. A hetvenes évektől kezdve például a magyar nyelvű oktatás folyamatosan leépült, a nyolcvanas évek végén már alig indultak magyar nyelvű középiskolai osztályok. Korábban említettük, hogy ebben az időszakban bizonyos magyar nyelvű lapokat is megszüntettek, 1988-tól – a két világháború közötti, királyi diktatúra gyakorlatát felelevenítve – a magyar helységneveket tilos volt nyomtatásban megjelentetni. A társadalomban halmozódó belső feszültségekért gyakran a magyarokat és néha a zsidókat tették meg bűnbaknak.⁵¹ A romániai magyar elit érthető módon érzékenyen, és (ismert kivételektől eltekintve) tehetetlensége tudatában reagált minden, a romániai tilalomrendszeren belül a magyar kisebbséget érintő újabb korlátozásra. Cseke Péter szerint a korlátozások a rendszer fennállásáig a következő főbb témákra vonatkoztak: 1. a magyar történelem és az erdélyi magyar múlt forrásvidékeit feltáró közlemények; 2. nemzeti/nemzetiségi tudatépítő tanulmányok; 3. az erdélyi magyar intézménytörténet, ezen belül pedig legfőképpen

hívtuk, világra szóló módon, a figyelmet az erdélyi magyarok helyzetére, hanem még élve is maradtunk.” (Szócs Géza: Tizenkét képkocka a nyolcvanas évek elejéről. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Ellenpontok*, i. m. [18. jegyzet] 349–354, itt 351.)

⁴⁹ „Megrémültem. Igen, egyszerűen megrémültem. Regényemnek azokat a sorait, amelyek a nárcizmus és az akkori romániai diktatúra hasonlóságait implikálták, »megfejtették«. Igen, megrémültem. Úgy éreztem, hogy bármelyik pillanatban kinyílhat az ajtó és (...) letartóztatnak. (...) Kétségekkel, félelemmel és undorral vegyes, nehéz napok és éjszakák telnek a harccal, hogy olyan ambivalens megoldást találjon, mely teljesíti ugyan, de egyúttal óvatosan alá is ássa a cenzor követeléseit.” (Manea, Norman: *A diktátor és a bohóc*, i. m. [35. jegyzet] 112.)

⁵⁰ A folyamat részletes leírását ld. Verdery, Katherine: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press: Princeton, 1996.; Verdery elutasítja és leegyszerűsítőnek tartja azt a felfogást, miszerint a kommunista pártnak azért volt szüksége a nemzeti eszme felhasználására, hogy legitimitását biztosítsa. Könyvében emellett érvel, hogy a nemzet mint szimbólum a politikai harcok célpontjává vált, és az értelmiség egymás közötti, illetve az értelmiség és a hatalom közötti versengések, viták, konfrontációk során kristályosodott ki, hogy ki az igazi definíció birtokosa, egyszersmind, ki ellenőrizheti az ily módon meghatározott nemzetet.

⁵¹ Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák – Kisebbségi realpolitikák II*, i.m. (1. jegyzet) xxvi.

az oktatás kérdései; 4. a magyar helységnevek használata; 5. a szimbólumértékű személyiségek identitásörzést sugalló magatartásának felidézése.⁵²

Amióta létezik cenzúra, kijátszására azóta történnek kísérletek. Borges szerint a cenzúra a metafora szülőanyja.⁵³ A romániai cenzúra viszonyai közepette az írók, újságírók egy része a kimondhatatlan kimondhatóságával küszködött. A metaforikus nyelvezet használata, az „egyet gondolni és mást írni” már-már skizofrén állapotot idézhetett elő, a gondolkodás megkettőződését eredményezhette.⁵⁴ Az én nyilvános és nem nyilvános Én-ekre bontása egyesek szerint az identitás meghasonlásának jele,⁵⁵ míg mások ezzel ellentétesen egy – noha nem teljesen koherens, ám mégis – elfogadható identitás mellett érvelnek.⁵⁶ E sajátos nyelvezet forgalmazása azonban mindenképp hozzájárult ahhoz, hogy a sajtó

⁵² Cseke Péter: A kisebbségi sajtónyilvánosság korlátozása Romániában (1919–1989), i. m. (21. jegyzet) 252.; Meg kell állapítanunk azonban, hogy a cenzúra szövevényes hatásairól, jól megfigyelhetően, a magyar és román szerzők esetében eltérő beszédmód létezik. A magyar szerzők elsősorban a magyar sajtóra vonatkoztatva foglalkoznak a korlátozásokkal, míg a román szerzők jogi rendelkezések felsorolása mellett, politikatörténeti szinten mozogva a kommunizmus megszállásának részeként tárgyalják (kivételek persze mindkét oldalon akadnak). Cseke Péter például szintén idézi az általunk is használt Petcu-féle adatokat a két világháború sajtópereire vonatkoztatva, de ugyanakkor számon kéri tőle, hogy miért nem foglalkozik behatóbban a magyar kisebbséget ért akkori sérelmekkel. Igen ám, de a többségi érzékenység megmunkálása a magyar gondok román nyelvé – a létező kivételek tisztelete miatt is úgynevezett – diskurzuszerű megjelenítését is feltételezném, ez pedig nem erőssége az erdélyi magyar elitnek. És nem gondoljuk azt, hogy ennek kizárólag csak nyelvi okai lennének, inkább valamiféle kulturális kódoltságról van szó. Mindennek azonban messzebbre mutató következményei is vannak annál, amit első megközelítésében is gondolnánk. A sajátos, erdélyi gondok meg nem jelenítése románul (vagy angolul) gyakran a Romániával foglalkozó nyugati szerzőkre is kihat (pontosabban, nem hat ki). Csak egy példa. Katherine Verdery *National Ideology Under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania* című, a Ceausescu-rendszer kulturális és identitáspolitikájáról szóló, híres könyve (University of California Press: Berkeley, 1991.) egyetlen olyan romániai magyar szerző munkájára sem hivatkozik, amely a magyar kisebbség jogos sérelmeivel foglalkozna. Itt nem tisztünk eldönteni, hogy ez Verdery elfoglultságának köszönhető-e (aki egyébként hivatkozik angol nyelvterületen ismert magyar szerzőkre), avagy annak, hogy ténylegesen nem talált ilyen műveket románul vagy angolul. Ettől függetlenül az mindenképp megállapítható, hogy a használt szakirodalom óhatatlanul kihat a tartalomra, a szóba jöhető tematizálásokra. Talán az ő elemzése is árnyaltabbá válhatott volna, hogyha a román politikai és értelmiségi elit által a „magyarok nemzet” definíciójáért vívott harc során figyelembe vette volna a „magyarok jelenlétét” az országos események alakításában (ld. még az 50. lábjegyzetet). Ami ténykérdés, hogy mindenféle konfliktust, a legapróbbnak tűnő személyközi és a bonyolultabb interetnikai konfliktusokat is kommunikációval lehet kezelni.

⁵³ Manea, Norman: *A diktátor és a bohóc*, i. m. (35. jegyzet) 54.

⁵⁴ Gáll Ernő: *Számvetés*, i. m. (41. jegyzet)

⁵⁵ Verdery, Katherine: *What Was Socialism, and What Comes Next?* i. m.

⁵⁶ Lőrincz D. József: *Az átmeneti társadalom értékei*, i. m. (37. jegyzet) 230.

legalább a látszatát megőrizze annak, hogy a „valóság tükré”.⁵⁷ Érdekes paradoxon, hogy e valóságigényét éppen ilyen retorikai, poétikai, azaz valóságmegkerülő eszközzel tudta megvalósítani. A cenzúra kijátszására néha a kifejezetten technikai leleményességek adtak módot: a kötelező cikkek, tanulmányok más betűtípussal való szedése, elkülönített helyre való betördelése, az oldalak külön számozása, a tartalomjegyzékből való kihagyása.⁵⁸ E technikák alkalmazása mindvégig kompromisszumok, a „valamit valamiért” jegyében zajlott. Ahhoz, hogy egyáltalán megjelenhessen valami, bele kellett menni a hatalom által felkínált játszmahelyzetekbe, együttműködési készséget kellett mutatni. Horváth Andor, *A Hét* egykori szerkesztője egy interjúban kifejti, hogy: „a pártirányítás/ellenőrzés nem főképpen azt jelentette, hogy mit nem szabad megjelentetni, hanem azt, hogy minek a közlése elengedhetetlen ahhoz, hogy a lap – azon a héten és általában – megjelenjék. (...) A szerkesztés igazi drámája nem abból származott, hogy mit nem volt szabad írni/megjelentetni, (...) hanem abból, hogy a családi diktatúra és a személyi kultusz eluralkodásával ők mondták meg, hány oldal terjedelmű lesz a születésnap, a kongresszusról készülő összeállítás stb., hovatovább ők szerkesztették a lapot.”⁵⁹

A fentiek talán érzékeltetik, hogy a hatalom és sajtó viszonylatában a politikai korlátozások számos formát ölthettek, ölthetnek. Az „egyszerű” elnyomástól a hatalommal vívott játszmákban való aktív részvételig, az öncenzúra és a metaforikus, ambivalens nyelv használatáig nagyon sok formáját megtalálhatjuk.⁶⁰ Úgy gondoljuk, a cenzurális gyakorlatok ismertetése azért fontos, mert a sajtó befolyásolására tett kísérletek demokratikusnak tartott politikai berendezkedés mellett is előfordulnak.

⁵⁷ Az, hogy a sajtó mennyire tükrözi a valóságot, demokratikus, „cenzúramentes övezetekben” is kutatandó kérdés.

⁵⁸ Tóth Sándor: *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából*, i. m. (1. jegyzet)

⁵⁹ Bányai Éva: Egy kudarcos sikertörténet, i. m. (14. jegyzet)

⁶⁰ Ez utóbbi esetben a már idézett Horváth Andor megkülönbözteti a „pozitív” beleszólást és a „negatív” – elnyomó – cenzúrát. A cenzúra különböző típusainak felállítására ld. Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. (7. jegyzet); Marino, Adrian: *Cenzura în România*, i. m.; és Bányai Éva: Egy kudarcos sikertörténet, i. m.

NYUGATI MAGYAR DIASZPÓRA

SMIK CSABA FERENC

Valahol otthon lenni

Tanulmány az amerikai magyar emigránsok

százhusz évéről – New Brunswick példáján keresztül

Bevezetés

Tanulmányomban az Amerikai Egyesült Államokba kivándorolt, emigrált magyarokkal foglalkozom. Megkísérlem ismertetni történetük legjellegzetesebb eseményeit, szűkszavúan felvezetni a kivándorlásukkal kapcsolatos, fontos fogalmakat. A tárgykör életszerűbbé tétele érdekében kiemelek egy várost, New Brunswick-ot. Választásom nem véletlen: a helység érdekességét egyik angol neve adja, amely magyarítva így hangzik: „az Egyesült Államok legmagyarosabb városa”. Azon kevés amerikai települések egyike, ahol a magyarság tartósan és nagy számban megtelepedett, így történetükön keresztül végigkövethetők az amerikai magyarság százhusz évének eseményei, fő tendenciái.

Az imént mondottakból hangsúlyoznunk kell a tartós megtelepedést, az USA lakói ugyanis híresek mobilitásukról. (Ezért is tűnik helytállónak az amerikai társadalmat *autós kultúrának* nevezni.) Az USA népszámlálási adatai alapján a lakosság majdnem húsz százaléka vándorol évente, és átlagosan négy-ötévente költözik másik házba, városba, vagy államba.¹ Az itt élő magyarság alkalmazkodott a körülményekhez, részt vett és vesz az Amerikára jellemző utazási lázban. Voltak városok, városrészek, mint például a New York-i Keleti 82. utca és környéke, a Cleveland-i Buckeye Road és környéke, Chicago egyes utcái stb., ahol jellemzően magyarok laktak, de ezek a közösségek kellő utánpótlás híján lassan megszűntek, és fennmaradásuknak

¹ Lásd például: Faber, Carol S.: *Current Population Reports*. U.S. Bureau of Census, June 2000.

később sem kedvezett az Egyesült Államok társadalmi rétegekre épülő letelepedési szokása.²

A New Brunswick-i magyarság ezzel szemben sokáig fennmaradt mint közösség. Itt, számos oknak köszönhetően, a legutóbbi időkhöz a magyarság volt a legnépesebb etnikum, közel húsz százalékos arányával.³ Mára ezt a várost is elérte az 1960-as évektől kezdődő költözési láz, a „rozsdá-övezetből” a „napfény-övezetbe”; az anyagilag egyre gyarapodó magyarság ráadásul a New Brunswick környéki suburb-okba költözik, alkalmazkodva a fentebb említett társadalmi szokásokhoz. Ezért itt is egyre csökken a számuk, amit valamelyest ellensúlyoz a jól kiépített intézményi, közösségi és kommunikációs hálózat.⁴

Az 1880-as években kezdődött a magyarság tömeges kivándorlása az Egyesült Államokba.⁵ A kiváltó okokat le lehet írni a Maslow-féle szükséglet-hierarchia követelményeivel (fiziológiai lét, biztonság, valahova tartozás, megbecsülés, önmegvalósítás igénye), amelyek közül bármelyik tartós sérülése, veszélyeztetése esetén, az elszenvető alany változtatáson kezd el gondolkodni (életmód, és/vagy lakóhely). Konkretizálva, esetünkben az okok között szerepelt a földéhség; a kapitalista viszonyok kialakulásának társadalmi problémái; az amerikai gazdaság extenzív fejlődési szakaszának vonzása (amely az I. világháborúban lezárult); később az egyesítő családstratégiák; jellemzően fiataloknál pedig az individuális erőpróba, kalandvágy lehetett az ok.⁶ Ezeket a század-

² Egy részéről jelentek meg tanulmányok, szociográfiák. Ilyenek például: Body, Paul: *Hungarian immigrants in greater Pittsburgh 1880–1980*. Hungarian Heritage Study Group: Pittsburgh, PA, 1981.; Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása*. (Hungari extra Hungariam 1.) Közép-Európa Intézet: Budapest, 1993.; Hosh, Robert S.: *Árpádhon, Louisiana: an example of Hungarian immigrant acculturation*. Columbia University Press: New York, 1971.

³ A város magyarságáról részletes adatok találhatóak: Molnar, August J.: *The Hungarian Community*. In: Pratt, Marcus (ed.): *The Tercennial Lectures: New Brunswick, New Jersey*. New Brunswick, NJ, 1982.; *Bicentennial Hungarian heritage in New Jersey*. The Bicentennial Hungarian Heritage Committee of New Jersey: h. n. [New Brunswick?], 1975.

⁴ Itt kénytelen vagyok megemlíteni a hagyományos közösségi hálózat súlypontjának (*local place*), lassú, a globalizáció, és az információk sztráda által kiváltott áthelyeződését a virtuális térbe, amely, egyelőre kiszámíthatatlanul, megváltoztatja a közösségek – így például a diaszpóra – felépítését.

⁵ A témát átfogóan tárgyaló művek: Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940*, i. m.; Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Akadémiai: Budapest, 1982.; Vardy, Steven Bela: *The Hungarian–Americans*. Twayne Publishers: Boston, 1985.

⁶ Igaz, mai mintákról értekezik, de nagyon jó összefoglalást ad a migrációs elméletekről: Massey, D. S. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E.: *A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés*. In: Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium: Budapest, 2001. 9–40.

fordulós, főként gazdasági kivándorlókat, „vendégmunkásokat”, nagyrészt a pénzszerzés és hazatérés képe vezérelte, így rendezték be életüket. Később jellemzőbben a politikai nézeteik, faji eredetük, származásuk miatt üldözöttek, hátrányosan megkülönböztetettek kerültek többségbe, természetesen az individuális okokból kivándoroltak mellett. A kivándorlást kiváltó okokat sokféle metodika szerint lehet számba venni. Ebben az írásban a „push and pull factors”, azaz a ható erők szerinti módszert választottam, átfogó jellege miatt.

A közösség vizsgálata előtt azonban röviden ismertetem az asszimilációs, amerikanizációs irodalmat, hogy viszonyítási alapot képezzen annak konkrét tárgyalásakor.

Asszimiláció, beolvadás vagy beilleszkedés

Az első világháború végéig csak nagyon kis százalékban történik beolvadás. Addig, nagyon leegyszerűsítve, csak *időszakos emigrációról*, azaz munkavállalás céljából történő, átmeneti külföldön tartózkodásról beszélhetünk, amely nem követel különösebb asszimilációt. (Fontos azonban megjegyezni, hogy a századfordulótól szaporodó jelek utalnak a végleges letelepedési szándékra).

Az öreg amerikaiak és leszármazottaik amerikanizálódása „csak” az 1920-as években indult el, és a következő évtizedekben felgyorsult. Ez együtt járt a kintiek közötti differenciálódással is, amihez csatlakozott a felnövekvő második generáció, lassan eltávolodva a magyar identitástól.

Érdeemes néhány mondat erejéig az asszimiláció kérdésével foglalkozni, mivel a kivándoroltak identitásproblémái a legfontosabb szempontok közé tartoznak, magából a kutatás tárgyából (amerikai magyarok) következően. Ráadásul, az amerikaiak asszimilációhoz való viszonya meglehetősen eltér az európaiétól, és jelentős változáson ment át az évszázadok során.

Nagyjából három, egymást időrendben követő felfogásról van szó. Az ún. *anglo-konform* felfogás a WASP-hoz (fehér, protestáns, angolszász népesség) való feltétlen azonosulást várja el az országba érkezőtől. Talán ez vehető össze a legjobban az európai asszimilációs fogalommal. Ennek ereje megtört ugyan a 19. században, szélsőségeként, sznobizmusként azonban továbbra is él.

Korszakunkra inkább a második a jellemző, az ún. „*olvasztótégely*” (*melting pot*) elmélet, amely az etnikumok kulturális keveredéséből létrejövő új

nemzeti karaktert részesíti előnyben.⁷ Ez szintén beolvadást vár el, de itt felhasználható az etnikumok által kialakított közösségi kultúra, amely biztos anyagi és emocionális háttérként elősegíti a későbbi beilleszkedést az új hazájukba.

Az otthonról hozott szokások, etikai, morális értékrendek, szimbólumok, közösségi struktúrák jelentős része tovább él, mintegy *áttranszplantálódik*; mégis egy új kultúra bontakozik ki belőle, ahol a régebbi tradíciók új keretbe kerülnek, majd a kép tovább változik, az újonnan kialakult funkcionális szokásokkal, hagyományokkal.⁸

Itt érdemes röviden megvizsgálni ezt az ún. új kultúrát, kialakulásának körülményeit.

Azt, amit beilleszkedésnek lehet nevezni, a kivándoroltak általában egy új közösségi kultúra kialakításával tették, mivel az „anyakultúrától” elszakadtak, és az új, élő kulturális befolyások nem otthonról érték őket. Ezenkívül a magukkal hozott szellemi örökség egy másik, az otthonitól gyökeresen eltérő közegbe került. Míg az Egyesült Államokban a társadalmi felfogás erőteljesen individualista, az egyének közti érintkezés formálisabb (a családon belül is, a *laissez-faire* elv alapján), addig Magyarországon mindez familiárisabb, sokkal inkább a közösségre, szigorúan kiépített közösségi, családi hierarchiára épülő.⁹

A kivándoroltak állandó versenyhelyzetben találták magukat, ahol a sikeres, és nem a „kedves” ember az értékes. Ez az eltérő társadalomszervezési elv egy jelentős sokkhatás kiváltója volt. Ennek, és az idegenség, a „sehová sem tartozás” érzésének legalábbis csökkentésére, nyilvánvaló válaszlépés volt a valamilyen módon (itt etnikailag) összetartozók összefogása, a beilleszkedés elősegítésére. A képet kissé bonyolította, hogy az érkezők önma-

⁷ Israel Zwingwill 1908-as, *The melting pot* című drámájáról kapta nevét az irányzat. Ismerőbb képviselői: F. J. Turner, Robert Ezra Park, Theodor Blegen, stb. Ebből az irányzathól származtatható a „gyökértelenség” elve, Turner századfordulós „frontier”-tézisén keresztül, amely szerint az országot benépesítő európai bevándorlók egyszer s mindenkorra kiszakadnak korábbi közösségi kereteikből, és a sivar magány lesz osztályrészük. Ennek az elméletnek Oscar Handlin adott publicitást, 1951-es, *The Uprooted* című könyvében.

⁸ Az áttranszplantálódás elmélete csak az 1960-as években merült fel először, és valószínűleg Rudolph Veccoli volt az első, aki kimondta ezt az elvet. A közvélemény elé igazából csak az 1980-as évek közepén került John Bodnar könyvével. Bodnar, John: *The Transplanted: A History of Immigrants in Urban America*. Indiana University Press: Bloomington, Indiana, 1985. E nézet váltotta fel napjainkban a „gyökértelenség” elvét. Ezzel szintén foglalkozik: Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940*, i. m. 61–142.

⁹ Érzékletesen tárgyalja az individualizáció és a kultúraváltás problematikáját Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Kultúrák találkozása*. Savaria University Press: Szombathely, 1996.

guk is a magyar kultúra számos változatát képviselték. Lakó- és munkahelyeik alapján megkezdődött az új közösségek szerveződése és az új „*etnikai szubkultúrák*” megszületése.

Ez az új kultúra így a legcélszerűbb életstratégia lett, mind a közösség fenntartására – mint a lelki egyensúlyi feltétel alapvető szükségletére –, mind pedig a túlélésre, majd a beilleszkedésre. A kivándorlás közösségszervezési szempontból még egy jelentős változást hozott, ugyanis az otthonihoz képest jelentősen megnövekedett a nők szerepe, akik az értelmiségi réteg mellett a mindennapi élet irányítói lettek, továbbá közvetítettek az otthoniak és a kivándoroltak között.

A 20. század elején megszületett, de csak az 1960-as évektől terjedt egyre szélesebb körben a harmadik asszimilációs nézet, az ún. „*kulturális pluralizmus*”, amely elfogadja a különböző etnikumok, „*kulturális mozaikok*” egymás melletti párhuzamos létjogosultságát, mindössze beilleszkedést kíván az Egyesült Államok életébe, jogrendjébe.¹⁰ Újabban a *hispano* népességtől már ezt sem teljes mértékben várják el.

Mindezen asszimilációs nézetek sosem léteztek tisztán, inkább uralkodó trendekről lehet beszélni. Ráadásul a második két elmélet nem is igen fűzhető az asszimiláció fogalomkörébe, inkább a beilleszkedési elvárások különböző stratégiájáról van szó. Ezért meg lehet kockáztatni a kijelentést, hogy nem feltétlenül asszimiláció történt az USA-ba kivándorolt magyarokkal, hanem egy hol erősebben, hol gyengébben fluktuáló akkulturáció (újabban bekebelezettség), az úgyszintén folytonosan változó amerikai világhoz. Még színebbé teszi a helyzetet a magyar etnikum többihez képest meghatározott strukturális helye az amerikai társadalmon belül, amely maga is megér egy külön tanulmányt.

Aneofitizmusra külön nem térek ki. A „*neofiták*” önmagukat zárták ki származási etnikumukból, miután mély lelki sérülésekkel érkeztek szülőföldjükről. Ez, és a hála érzése befogadó új hazájuk iránt, túlvállalt alkalmazkodáshoz vezetett. Ennek következtében szinte minden kapcsolatot megszakítottak származási etnikumukkal, és jellegzetes amerikai (tömeg-) kulturális miliővel vették magukat körül.

Az 1920–30-as években tehát jelentős változásokon mentek át az amerikai magyarok. Egyrészt a közösség is átstrukturálódott, aminek köszönhetően az etnikai elit lassan betagozódott az amerikai elitbe, megvalósítva egy egé-

¹⁰ A beilleszkedés, asszimilálódás kérdéséről jó tanulmány: Gordon, Milton: *Assimilation in American Life*. Oxford University Press: New York, NY, 1964.

szen más szintű beolvadást. (Ami azonban nem jelenti feltétlenül, hogy a közösség e tagjai elhagynák azt.)

Másrészt, ebben az időszakban főleg iparosok és értelmiségiek érkeztek, ami polgárisabbá tette a kolónia mindennapi életét. Létszámuk ugyan töredéke a világháború előttiekének, hatásuk mégis számottevő. A csökkenés egyik fő oka az 1917-től egyre szaporodó, bevándorlást korlátozó törvényekben található.¹¹

Sajnos minden törekvés és pozitív esemény ellenére tovább folytatódott két, a közösséget érintő negatív tendencia. Az egyik a város elhagyása, a lakóparkokba költözés. Ezt személyekre lebontva pozitívumként lehet értékelni, mert jelzi az anyagi gyarapodást, a korábban említett amerikai társadalmi szokások miatt. Viszont negatívum a város magyar közösségét szem előtt tartva. A korábban magyarok által lakott házakba más etnikumok, többnyire afro-amerikaiak és hispanók költöznek be. Ezért idővel teljes utcákban megszűnik a magyar etnikum. Ebben a folyamatban nem valószínű, hogy változás fog történni, mert bizonyára nem érkezik jelentős utánpótlás a Kárpát-medencéből.

A másik, a leszármazottak (a második, harmadik, esetleg negyedik generációk) problémája. A jelenség először az 1920-as évek elején, az első nagyobb tömegű állandó letelepedés idején jelentkezett. Először ekkor kezdtek félteni a második generációt. A riadalom nem volt légből kapott, ugyanis az „öreg amerikasok” gyermekei nemigen őrizték szüleik kultúráját. Megvetendőnek és idegennek tartották érthetetlen szokásaikat, nehéz nyelvüket. Nem kedvezett a korszak sem, az olvasztótégely alatt teljes erejével égett a láng, ők maguk pedig szívesen megszabadultak „hunky”-ságuktól, a „border line” állapottól.¹² Itt meg kell jegyeznünk, hogy ez nem magyar sajátosság. Mindegyik etnikum – az amerikai élet erőteljes individualizáltsága miatt – jelentős amerikanizálódáson megy át a bevándoroltak gyermekein keresztül. Rajtuk keresztül az állandóan alakuló amerikai kultúra szólítja meg a letelepülőket.

¹¹ Az 1917-es *Literacy Test* (frástudáshoz köti a bevándorlást), az 1921-es *Quota Act* (5.747 engedélyezett magyar) és az 1924-es *Immigration Restriction Act* (amely már csak 473 Magyarországról beengedhető személyt jelent évente). Forrás: Bennett, Marion T.: *American Immigration Policies: A History*. Public Affairs Press: Washington D.C., 1963. 40–57.; A *Literacy Test*-et részletesen elemzi: Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*, i. m. 156–160.

¹² Ezzel foglalkozik: Konnyu, Leslie: *Hungarians in the United States; an Immigration Study*. *American Hungarian Review* (St. Louis), 1967. 58–65.

A gyerekeknek már az amerikai kultúra az elevenen ható, míg szüleiké a halványuló örökség, amit kulturális törvényszerűségként a *távolság–idő gyengül*ésnek nevezünk. Távolság a kulturális centrumtól, egyre nehezebb az eredeti örökség fenntartása, míg az időközben ott keletkező innovációk hatása egyre kisebb. Ezért is érthető az „új kultúra” létrejötte a diaszpórákban, annak is további sporadizálódása (szétszóródása további al-ágakká). Kevés kivételt vehetünk számba. Az eredeti kultúra megtartásához vagy nagy létszám, vagy nagyon merev kulturális határ kell. Ezeket tapasztalhatjuk az ortodox zsidóságnál, a kínaiak egyes városnegyedeiben, egyre csökkenő létszámban az olaszoknál, puerto ricóiaknál, ukránoknál és bizonyos vidékek relatív elzárt-ságban élő csoportjainál, így például az amishoknál.

Egyre csökkent a magyarul értők aránya, márpedig még mindig tartja magát az a nézet, hogy aki nem érti a nyelvünket, igazán a kultúránkat sem fogja, aki pedig nem érti a kultúránkat, az elveszett a nemzet számára. Pedig a nemzet mint „elképzelt” társadalmi identitás, fontos közösségszervező elv (igaz, változó erősséggel). Fontos azonban az egyén számára is – mint Csepeli György írja –, amikor: „a közvetlen személyes tapasztalat világában az emberek nagy csoportjai között helyezi el önmagát az ismerőség és az idegenség dimenziója mentén”.¹³ Ezt az „ismerőséget” nehéz megszerezni a megértés nélkül. Nálunk, magyaroknál ezt a nyelven keresztül teheti bárki a kultúra viszonylagos, nyelv általi zártsága miatt. Azaz, a magyar kultúra nagyon kicsiny százaléka érhető és sajátítható el más nyelveken. Kultúrkinccseink nagy része nyelvünk szépségére és gazdagságára épül, éppen ezért nehezen tolmácsolható a katarzis szándékával. Érthető ezért a kétségbeesett szándék a nyelv megmentésére, mert ez párhuzamos módon a közösség megmentésére is irányul.

A következő részben felsorolásra kerülő iskolák, alapítványok, szervezetek, cserkészcsapatok, egyházak jelentős erőfeszítéseket tettek a nyelv és a kultúra megtartásáért, komolyabb eredményt azonban, rajtuk kívül álló okok miatt, nem tudtak elérni. Ugyanez volt a helyzet a ’45-ösök gyermekeivel is. Túlságosan erős volt a környezet beillesztő hatása, maga a közösség pedig nagyon szétszórt és kisszámú ahhoz, hogy jelentős vonzerőt gyakoroljon. Örökségük megtartása nagy erőfeszítést kívánt, és ismerve az amerikai életet, munkatempót, az nem sok időt hagy a szabadidős tevékenységekre. Úgy tűnik, mégis van valamennyi remény, ami egy újabb történelmi változásnak és szemléletváltásnak is köszönhető, amely teljesen átalakítja a világot.

¹³ Csepeli György: *Csoporttudat – nemzettudat*. Magvető: Budapest, 1987. 251.

A kétpólusú világregend utáni korszak; az etnikum mint egzotikum

A szocialista „béketábor” megszűntével (azaz a Szovjetunió és szatellit-államainak mint hatalmi tényezőnek a megszűntetésével) új korszak kezdődött az emberiség életében. A globalizáció felgyorsulása, amely előzménye és következménye is a kétpólusú világregend megszűnésének, az információkat, ismereteket pillanatokon belül eljuttatja a Föld bármely pontjára. Mindez a fejlett, „demokratikus” világregend elterjedését, elterjesztését is jelenti, amivel együtt jár a tolerancia, mint demokratikus vívmány, exportálása és importálása a politikai hatalomcsinálók programpontjai közé. (Számos új, akár negatív, akár pozitív jelenséget azonban nem említek, mivel nem tartozik szervesen a témához.)

Ez a nagy változás jelentősen érinti az amerikai magyarságot is. Itt is hozzáadódik járulékos hatásként, hogy az Egyesült Államokban általánossá vált a kulturális mozaik társadalom elfogadottsága, a tolerancia növelése az etnikumok felé. Ez több oknak köszönhető, de az egyik legfontosabb az amerikai etnikai közösségek szívs fennmaradása, sőt megerősödése. Az egyeduralmódó WASP kultúra helyét, egy új „nemzeti” kultúra vette át, amely számtalan „etnikai szubkultúrából” táplálkozik. Ezen kultúra létrehozóinak egyike a magyar etnikum. A mai hivatalos nézet szerint mindegyik etnikus kultúra csak erősíti a nemzeti kultúrát, amely mintegy bekebelezi, magába integrálja azokat. (Itt meg kell jelezni, hogy egyes szociológusok, mint Fukuyama; társadalomtudósok, például az ún. neo-konzervatívok; politikusok, jellemzőbben a Republikánus Párt tagjai ettől éppen ellentétes nézeteket vallanak.) Így az 1990-es évektől új etnikai reneszánsz bontakozott ki az amerikai nemzetiségek körében.

Származási közösségük már nem annyira közösségfenntartó és amerikanizáló szerepet lát el, hanem paradox módon sokkal inkább az egyén önkifejező, individualista szerepét növeli a közösségen keresztül, amely fenntartásának energiáját kapcsolati és lelki „feedback”-ként kapja vissza. Így az etnikum konzervatív megőrzési metódusa innovatív móddá változik, ahol az egyén mintegy kihasználja maga számára a benne rejlő előnyöket.

Magyarnak lenni Amerikában már nem hátrány, netán szégyen, hanem egzotikum, a különleges nyelven és kultúrán keresztül, amely színesebbé teszi az „amerikaiságot”.

Ezt az általános ismertető részt követően, a mikroszintre áttérve próbálom felvázolni, hogyan sikerült megvetni a lábukat az újonnan érkezőknek, majd mennyire voltak képesek akkulturálódni, esetleg asszimilálódni környezetükbe.

A New Brunswick-i magyar közösség beilleszkedése a helyi társadalomba és külső interakciói

A város – amely nevét az akkori angol uralkodóház német családnévéből kapta – New Jersey középső részén fekszik, majdnem félúton New York, Philadelphia és Princeton között. (Innen hivatalos „beceneve”: „New Jersey központi városa”). Folyója a Raritan, mely a várostól nem messze ömlik az Atlanti-óceánba. A települést 1680-ban alapították, egy holland telepes által létrehozott kompátkelő környékén. 1766-ban megalapították a Queen’s College-t, amely Rutgers, The State University of New Jersey néven ma már az ország egyik legnagyobb egyeteme. A 19. századtól a város egyre fontosabb kereskedelmi és hajózási központ lett, mivel megépült a Deleware–Raritan csatorna, amely összeköti Pennsylvania gyárait és bányáit New Yorkkal. Megtartotta mezőgazdasági jelentőségét, és elismerve az egyetem oktatási, kutatási szerepét, 1834-ben ide telepítették a New Jersey-i Mezőgazdasági Kutató Állomást. A század közepétől egyre több iparvállalat telepedett le New Brunswick-ban. Közülük az egyik, az 1886-ban alapított *Johnson&Johnson*, munkaerő-szükségletét az első világháborúig szinte teljesen Magyarországról (túlnyomórészt: Veszprém, Zala, Zemplén, Vas, Győr, Szabolcs, Szatmár és Borsod megyékből) elégítette ki (70–90% körül mozgott a magyar munkások, művezetők aránya). Ki kell emelni még két dohánnyárat: a The Bayuk Co.-t és a The General Cigar Co.-t, ahol főleg fiatal magyar nőket alkalmaztak. A fent említett három nagyvállalatnak, továbbá bőrgyáraknak, fémöntödéknek, gépgyáraknak (például a Mack Trucks), a nagy vasút- és hídépítéseken (például a New York-i híres Verrazzano hídnél) alkalmazottaknak köszönhetően, rohamosan nőtt a magyarság létszáma New Brunswick-ban.¹⁴

Az első magyart 1880-ban regisztrálták, de 1915-re már 5.572 magyar lakosa volt az akkor 30.000 lakosú városnak. Eleinte egymás mellett béreltek lakásokat, a hírhedt „*burdos*” házakat (*boarding house*), ahol tízen-tizenketten is megszálltak egyetlen helyiségben. Ezzel az amerikai nativisták támadásainak özönét zúdították magukra, akik állatiasnak nevezték életmódjukat, de ami rosszabb volt ennél: az átlagnál valóban gyakoribb volt az alkoholizálás, a promiskuitás, a poliandria (többférjűség). Mindez természetesen megszűnt, az emelkedő anyagi színvonalal egyenes arányban. Később, mikor az ideiglenes jelleget átvette az állandó megtelepedés szándéka, egymás mellé építkeztek.

¹⁴ Statisztikai adatok: Courtesy New Brunswick Chamber of Commerce: *Statistical Review 1980*. New Brunswick, NJ, 1980., és Molnar, August J.: *The Hungarian Community*, i. m. 85–86.

Eleinte a volt komprikötő környékén fekvő *Neilson Street*-en telepedtek meg, majd egy egész lakónegyedet építettek fel a város északi részén fekvő egyetem és a központ felé haladó vasútvonal között, a *French, Somerset* és *Hamilton Street* mentén, a hozzájuk csatlakozó mellékutakkal, amely ma a város V. kerülete. Később Franklin város felé is építkeztek a *Brookside Avenue* és az *Ambrose Street* mentén. Éttermeket, pékségeket, vegyesboltokat, hentesboltokat nyitottak ebben a városrészben. Életüket, az egy tömbben élésnek köszönhetően, magyarosan szervezték, több kapcsolatot tartva az otthoniakkal, mint környezetükkel. Ezt mutatja az ún. *I. világháborús lojalitási válság*, amikor eleinte nyíltan megvallották szimpátiájukat az óhaza és szövetségeseik iránt (például magyar háborús államkötvényeket vásároltak), azonban 1917 után vezetőik kénytelenek voltak „hűségnyilatkozatokat” kiadni a közösség nevében, az USA felé.¹⁵

Az első világháború végéig érkezők többsége, munkaerőpiaci szerepüket tekintve, otthon paraszti és cseléd munkát végzők voltak. Főleg fiatal falusi férfiak, kisebb részben nők. Amerikában túlnyomórészt kétkezi betanított munkásként helyezkedtek el, gyárakban, bányákban, kohókban, nagy építkezéseken. „Push faktoruk”, azaz érkezésük fő célja a pénzkereset volt, amit Magyarországra hazatérve szándékoztak befektetni. Mindezt alátámasztja az 1920-as népszámlálási adat, amely 2.371-el kevesebb magyart mutat ki New Brunswick-ban. Itt zárójelben meg kell jegyezni a „pull faktor”, azaz a vonzó tényezők Trianon utáni felerősödését, mert nagyrésztük, megtapasztalva az otthoni körülményeket, hónapokon belül visszatért. Beilleszkedésről az 1920-as évek elejéig csak kis mértékben beszélhetünk. Valójában a lehető legmagasabb fokú közösségi komfortot teremtették meg, ami munkavállalásukhoz, és (az egyre elnyúló) kinn tartózkodásukhoz szükséges volt. Erősen érezhető volt velük szemben az idegenellenesség, a megvetésig elmenő lenézés az amerikai „bennszülöttek” részéről, ami később siettetette a kivándoroltak beolvadási tendenciáját.

Talán nem meglepő ezek után, hogy 1923-tól állampolgári vizsgára felkészítő osztályokat indítanak; eddig mindössze száz amerikai állampolgár volt található a közel hatezer fős magyar közösségben. A háború után a magyarországi kaotikus gazdasági és politikai helyzet nem kedvezett a tömeges hazatérésnek. Ráadásul a kivándoroltak egy részénél ez már nem is a Magyarországra való hazatérést jelentette volna. Mindez kétségtelenné tette a kinn maradtak számára a környezethez alkalmazkodás szükségességét.

¹⁵ A *Szabadság* című clevelandi napilap részletesen közöl egyet, 1918. március 24-i számában.

Beilleszkedési szándékaikat mutatja az önszegélyezésen (temetkezési és betegbiztosítás) túli intézmények kialakítása. 1921-ben *polgári kört* hoznak létre, amely 1932-ben férfi demokrata klubbá alakul, majd két évre rá létrejön ennek a női megfelelője is. (Ez érdekes kultúrtörténeti jelenség, ha tudjuk, hogy 1921-ben csak néhány százalékos volt közöttük a társadalmi értelem-ben vett polgárság aránya. Talán nem túl profán mindezt az önbecsülés, és presztízs-növekedés közösségi kivételésének értelmezni.)

A letelepedés legerősebb alátámasztásaként, 1922-ben bankot alapítanak, *Magyar Building and Loan Association* néven. Mint neve is mutatja, főleg házipíté-si és vásárlási kölcsönök felvételére használták. Azonban irányítóik ügyességé-nek köszönhetően a kezdeti 3.000 dolláros tőkéből mára 100.000.000 dollár kö-rüli állománnyal rendelkezik, és *Magyar Savings and Loan Association* néven, New Jersey egyik legmegbízhatóbb bankjának számít.¹⁶

A két világháború között a magyarok száma egyre növekszik a város köz-igazgatásában és politikai életében is. Magas beosztásokban megtalálhatóak a rendőrségnél, tűzoltóságnál, a városházán. Ügyvédek, orvosaik már nem-csak honfitársaikkal foglalkoznak, pacientúrájukat egyre inkább kiterjesztik a város többi lakójára is.

Az ekkor az USA-ba érkezők számszerűleg nagyon kevesen voltak (20 év alatt kb. 40.000 ember,¹⁷ szemben a kb. 700.000 magyar nemzetiségűvel 1914-ig),¹⁸ viszont könnyen beilleszkedtek az amerikai életbe, lévén túlnyomó-részt értelmiségiek, kvalifikált szakemberek.¹⁹ (Többek között ekkor jönnek Hollywood magyar filmcápiái, színészei, a később világhírűvé vált tudósok.)

Ez a korszak az amerikanizáció klasszikus korszaka volt a kinti magyarság között. Az „old timerek” leszármazottai szívesen vették át környezetük kultú-ráját, mintegy párhuzamot vonva szüleik műveletlensége és a magyar kultúra között. A második generáció beolvadási hajlandósága miatt 1929-ben össze-hívták az első *Magyar Nemzetgyűlést* Buffalóban, ahol kötelezővé tették a szü-lőknek gyermekeik magyar nyelvre tanítását, és a hétvégi és nyári iskolák lehe-

¹⁶ *Bicentennial Hungarian Heritage in New Jersey*, i. m. 76–77.

¹⁷ Erről adatok: Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*, i. m. 169–170., és Várdy, Steven Bela: *The Hungarian–Americans*, i. m. 93.

¹⁸ Statisztika a Magyarországról kivándoroltakról 1871–1913-ig, amerikai adatok alapján: *Annual Reports*. Közli a Magyar Statisztikai Központi Hivatal: *Magyar Statisztikai Közlemé-nyek. Új Sorozat*, 67. 37. tábla.

¹⁹ Érdekes kiadvány erről: Fermi, Laura: *Illustrious Immigrants: The Intellectual Migration from Europe 1930–1941*. University of Chicago Press: Chicago, 2nd ed., 1971.

tőség szerinti felállítást.²⁰ Ennek egyik eredménye az 1936-ban létrehozott *Magyar Oktatási Szövetség*, amely anyagilag támogatta a New Brunswick-i magyar származásúak felsőfokú tanulmányait, kiemelve az identitás megtartásának szükségességét.

A beilleszkedés szépen mutatja az is, hogy a második világháború már korántsem okozott lojalitási problémát. A kinn élők az USA-t vallották hazájuknak, az ország hadseregében mintegy 50.000 magyar nemzetiségű harcolt. Ugyanakkor szervezeteik, közösségük vezetői megpróbálták az amerikai közvéleménnyel megértetni szülőhazájuk kényszerű helyzetét, a háború végén pedig jelentős segélyszállítmányokat küldtek az óhazába.

A New Brunswick-i magyarokra anyagilag pozitív hatást gyakorolt a háború, mert nem volt nehéz jól fizető munkát találni a hadi üzemekben, gyárakban, farmokon. Ennek következtében a pénzügyi helyzet javult megindította a város magyar közösségének térbeli felbomlását, megindult a város környeki lakónegyedekbe költözés, az önálló otthonok vásárlása.

A háború utáni Európa politikai bipolarizálódása, pontosabban Magyarország „szovjet zónába” kerülése, menekülők, emigránsok hullámain indította Nyugatra. Ők voltak az ún. *DP-sek*,²¹ az „*otthonatlanok*”, vagy ’45-ösök. Gyűjtőnévük mutatja érkezésük „push faktorát”: emigráltak, tehát szemben állnak valamivel, valamilyen rendszerrel. Nagyrésztük társadalmilag erősen deklasszálódott, hiszen Magyarországon az „úri középosztályhoz” tartoztak. Foglalkozásukat tekintve ügyvédek, tisztviselők, orvosok, tanárok, katonatisztek voltak. Közülük 153 család érkezett New Brunswick-ba, akiknek koruknál fogva és nyelvtudás híján kevés esélyük volt otthoni státuszuk fenntartására (új hazájukban jellemzően fizikai, betanított gyári és mezőgazdasági munkát végeztek).

Utánuk jöttek az ún. ’47-esek, akiket Rákosiéknak a Szovjetunió által erősen támogatott „szalámi-taktikája” kényszerített az emigrálásra. Létszámuk nem volt jelentős, személyüket azonban az USA kormánya a diaszpóra szószóloíknak fogadta el, szervezetükön, a *Magyar Nemzeti Bizottmányon* keresztül.

Nem sokkal azonban az utolsó ’47-es megérkezése után, az eddigieknél jóval nagyobb számú menekült érkezett az Egyesült Államokba, az ’56-osok.

²⁰ Foglalkozik ezzel: Nagy Károly – Papp László (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra megtartása. USA 1997. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága. Anyanyelvi Konferencia: Budapest, 1998. 21–22.*

²¹ Amerikai elnevezés (*Displaced Person* – Hontalan Személy) a második világháború végén – az orosz megszállás elől távozó – nyugati menekülttáborokban tartózkodó személyekre.

A szabadságharc elfojtását követő évben 38.045 ember érkezett az Államokba, ebből megközelítőleg 30.000 a New Brunswick mellett fekvő Camp Kilmer katonai táborba, túlnyomórészt fiatal férfiak. A város újabb ezer magyarral gyarapodott. Felmerülhet a kérdés, hogy miért választották aránylag ilyen sokan ezt az alig 40.000 lakosú várost. A válaszok nyilvánvalók: kedvező fekvés; gazdasági környezet; jelentős magyar kolónia, amely jól működő közösségi és intézményi hálózatot épített ki. Végül egy olyan tényező, amely már akkor is nagyon fontos volt, és egyre jelentősebbé vált a környék magyarságának az életében: a Rutgers Egyetem.

Az intézmény, amely 1945-ben megkapta a New Jersey Állami Egyetem címet, hallgatói létszáma alapján ma az USA egyik legnagyobb egyeteme, és több campus-ból áll, de központja New Brunswick-ban található. Az egyetem mindjárt a menekültek érkezése után ösztöndíjakat hirdetett meg számukra, és nyelvtanfolyamokat indított. Kézenfekvő volt az intézmény bekapcsolódása az érkezők sorsának alakításába, mert fiatal életkoruk, többnyire középiskolai vagy felsőfokú végzettségük predesztinálta őket erre. Az egyetem 1959-ben egy jelentős magyar vonatkozású tényezővel bővült, nevezetesen a *Magyar Tanulmányok programmal*, amelyet vezetője, Molnár Ágoston költöztetett át az Elmhurst College-ből. *Mivel a professzor az Amerikai Magyar Alapítvány* elnöke is, személyében a helyi magyarság egy jelentős vezető egyéniséggel gazdagodott: fontos kapcsolattartót nyert Molnár személyében az amerikai tudományos és politikai élet felé.

Az alapítvány tevékenységei közé tartoznak a magyarságtudománnyal kapcsolatos társaságok; akadémiai, kutatási programok; ösztöndíjak támogatása amerikai egyetemeken, főiskolákon. Ők működtetik a *Magyar Kutatási Központot*, és kiadják a *Magyarság-tanulmányok Hírlevelet*. Az alapítványnak 40.000 kötetes (a magyarsággal kapcsolatos művekből álló) könyvtára és archívuma (amely egyben a Rutgers fiókkönyvtára) 1989-ben kapott méltó helyet, amikor felépült a *Magyar Örökség Központ* a Somerset Streeten. (Felépítésének költségét Molnár Ágoston gyűjtötte össze, nagyrészt kinti magyarok adományaiból.)

A helyi magyarság egyre megbecsültebb helyet foglalt el a város életében. Eseményeiken a helyi társadalom is képviseltette magát. Ilyen volt például Mindszenty bíboros 1973-as New Brunswick-i látogatása. A főpap az újjáépített Szent László templom megáldására érkezett, és látogatásából valóságos népiünnepély lett, ahová az egész ország területéről érkeztek emberek. A bíboros közel tízezer ember előtt, az amerikai média nagy érdeklődése mellett mondott beszédet, a mai Mindszenty téren. Három évvel később, ökümenikus ünnepség keretén belül, itt avatták fel két méter magas szobrát is.

1975-ben, az összefogást erősítendő, létrehozta egy általános szervezetet, a *Magyar Polgári Szövetséget*, amelynek tagjai a helyi templomok, szervezetek, baráti társaságok, de képviseltetik magukat benne a város más, nem magyar etnikumú közösségei is, jelezve ezzel a befogadást és beilleszkedést. Mindenképpen említésre méltó, hogy a *Magyar Amerikai Atlétikai Klub* vezetőjének kezdeményezésére, 1988-tól évente *Magyar Fesztivált* rendeznek a városban, amely jelentős rendezvénnyé vált. Végül, mintegy alátámasztva a közösség beilleszkedését, 1996-ban New Jersey állam kormányzója október 23-át a *Magyar Szabadság Napjává* nyilvánította az államban.

Látható egy szinte töretlen vonal az 1920-as évek elejétől a mai napig, s ennek alapján megállapítható, hogy a magyarság beilleszkedése sikeres volt a helyi társadalomba. Ezek alapján az is megállapítható, hogy nem az akkultúrációért kell nagyobb erőfeszítéseket tenni, hanem éppen ellenkezőleg, a közösség fenntartásáért. Mindezek után érdemes röviden megvizsgálni azt a közösséget, amelyet fizikailag már elkezdett felbomlasztani a II. világháború hozta jólét.

A New Brunswick-i bevándoroltak közösséggé szerveződésének folyamata és rétegződése

Az eddigiekben megtárgyaltuk, hogy az 1914-ig érkezők túlnyomó része munkavállalás céljából ment az Egyesült Államokba. Érdekes lesz ezért megvizsgálni az eddig történt közösségszervezési erőfeszítéseket.

Első lépésként, a velük érkező ügyvédek hamarosan magán-biztosítást, pénzküldést, hajójegy-vásárlást és -küldést vállaltak. Bő egy évtized elteltével mindezt kibővítették azzal, hogy létrehozta egy temetkezési és betegsegélyezési egyesületet (*Szent Imre Egylet*, 1899). Idővel egyre több magyar szervezésű biztosítótársaság próbálja kielégíteni a munkások szociális biztonságérzetét.

Érdeemes megemlítenünk azonban, hogy az első közösségi társaságuk egy *amatőr színjátszó csoport* volt, kikerkezésük után pár évvel, 1893-ban, amely később egész Amerikában turnézott.

A kikerkezők számára a legfeltűnőbb különbség az otthonihoz képest talán az amerikai élet szekularizáltsága volt. Itt ragadható meg a beilleszkedés első jele, amely látszólag paradox módon, a magyar nyelvhez való ragaszkodásból indul ki: a templomépítésekről van szó. A kivándorlók nagy része mélyen vallásos háttérrel érkezett, és az istentiszteletet nem tudták elválasztani magyarányanyelvüktől.

Ezen a tényen kívül, a századfordulótól olyan tendencia vette kezdetét, amelyben az eleinte kizárólag munkavállalás végett érkezők egyre nagyobb része kezdte megszokni és megszeretni a „szabadabb” és anyagilag biztonságosabb amerikai életformát. Mind többen döntöttek a *kinti családegyesítés* mellett a hazatelepedés helyett. Így kialakul egy számottevő réteg (és mellette szatelitként a hazatérni szándékozóké), amely egyre égetőbbnek érezte a vallás és az anyanyelv hiányát. A kialakuló egyházi közösségek végül adományokból, valamint társadalmi munka segítségével, 1903-tól kezdve 1918-ig hat templomot, és egy magyar hivatalos nyelvű zsinagógát építettek fel.²² Elsőként a *First Magyar Reformed Church*-öt 1903-ban (ma Bayard Street Presbyterian Church), amit a *St. Ladislaus Roman Catholic Church* követett 1904-ben. 1913-ban alapították meg a *First Magyar Lutheran Church*-öt, majd 1915-ben a *St. Joseph Greek Catholic Church*-öt, és ugyanebben az évben a Somerset Street-i *Magyar Reformed Church*-öt. Végül, 1918-ban a *First Magyar Baptist Church*-öt és a magyar hivatalos nyelvű *Ohav Emeth Jewish Congregation*-t. (Nagyobb részük mára csak részben magyar, vagy magyar nyelvű. A zsinagóga pedig a szomszédos Highland Park-ba költözött.)

1909-ben megjelent az első magyar nyelvű városi újság, a *Magyar Hírnök*. Később ezt több is követte, az angolul kevésbé tudók minél szélesebb körű tájékoztatására. Ezek az újságokon keresztül kaptak hírt a környezetükről, a nagyvilágban, vagy az otthon történekekről. A közösségi tájékoztatás e magasabb szintje jelzi, hogy ekkorra már szilárdnak mondható a közösségi hálózat. Az ezután érkezők már könnyebb helyzetben lesznek, hiszen kiépített, formális intézmény- és informális kapcsolatrendszer fogadja őket. Megindulhatott tehát a tipikus, kumulált okságú migráció, amelyben maga a migrációs hálózat tartja fenn és erősíti a migrációt.

Mindezek után, 1913-ban létrejött a város és környékének magyarsága életében fontos szerepet játszó, ma is létező *Magyar Amerikai Atlétikai Klub*.²³ Eleinte csak amerikai, európai futball-, és baseball-szakosztálya volt, később azonban kibővült, atlétikaival, sakkkal, majd egy dráma-klubbal. Az 1921-ben vásárolt székhelyet 1959-ben felújították, és még tovább bővítették a klub te-

²² A New Brunswick-i templomokról lásd a következőket: Füzér, Julián: *A Catholic Hungarian Community in America, Saint Ladislaus Parish*. New Brunswick, NJ, 1980.; Paris, Alberta: *The Bayard Street Presbyterian Church: 70 years*. New Brunswick, NJ, 1973.; Magyar Reformed Church (New Brunswick, NJ.): *Golden Anniversary album of the Magyar Reformed Church*. New Brunswick, NJ, 1965.

²³ Lásd a következő kiadványt: Hungarian American Athletic Club: *80th Anniversary*. New Brunswick, NJ, 1993.

vékenységét különböző kulturális csoportokkal, de indítottak állampolgárságra felkészítő tanfolyamokat is.

Az I. világháború kitörésének évében állandó iskolahelyiséget építettek, a *Szent László angol–magyar iskolát*, ahol az USA-ban egyedülálló módon magyar nyelvű nappali képzés folyt 1996-ig, és végig a mindenkori magyar katolikus templom plébánosának az irányítása alatt állt. Így 1914-re teljesnek mondható az etnikai szubkulturális hálózat kiépítése: a vallás, tudomány, sport hármásával.

A két világháború közötti korszak volt az igazi beilleszkedés kora, az „öreg amerikasoknak” és leszármazottaiknak. Az előző részben vázoltak alapján megállapítható, hogy a helyi magyarok életének az lett a legfőbb feladata, hogy az egyre növekvő számú leszármazottat a magyar közösségben tartsa. (A hazatelepülők miatt a kivándoroltak és leszármazottaik aránya 50–50% lett, és egyre tolodott a másodgeneráció javára.) Az addig virágzó magyar közösség egybetartására óriási erőfeszítéseket kellett tenniük a szülőknek, hogy gyermekeikkel – akiket örvényként nyelt el az „amerikai álmom” – megszeretessék a magyar nyelvet és kultúrát. Ráadásul a gazdasági világválság az anyagi csőd szélére sodort számos egyesületet, vállalkozást.

Itt mutatkozott meg újra az összetartás fontossága, amelynek segítségével sokan átvészelték a válságos éveket. A népes és egy helyen lakó közösségnek köszönhetően, ez New Brunswick-ban más városokhoz képest könnyebben ment. A kiterjedt etnikai hálózat megélhetést, biztonságot és elismerést nyújtott sokaknak (kis-, és nagyvállalkozók, ügyvédek, orvosok, szerkesztők, egyházi emberek, tanárok és sok munkás is itt talált munkát).

Mint az előzőekben említettem, egyre többen épültek be tágabb társadalmi környezetükbe – akár az elitbe is –, de továbbra is fenntartották kapcsolatukat etnikai közösségükkel.

Ebbe a helyzetbe szólt bele a II. világháború, amely anyagi jólétet hozott sok embernek, a közösségben viszont, éppen ezáltal, visszafordíthatatlan folyamatokat indított el.

Az otthonmaradtak bőséges munkaalkalma jelentős jövedelemhez juttatta őket. Egyre többen, követve a tehetősebb amerikaiak szokását, csendes, jó levegőjű környezetbe, nagy, tágas lakásokba költöztek a városok közelében lévő kis településekre, az ún. *suburb*-ökbe.

A közösség „szerencséjére” azonban lett utánpótlásuk a DP-sek személyében. Velük kezdődött, a jobb híján *politikai menekülteknek* nevezettek kivándorlása, és ami ezzel együtt elindult, a kinti magyarok életének az átpolitizálása.

Tevékenyen részt vettek a közösség társadalmi életében, nagymértékben új életre keltették, ugyanakkor számtalan új egyesületet is létrehoztak (nagy-részt katonai vonatkozású, „bajtársi” szövetségeket), ahol megőrizhették korábbi rangjukat, megszólításukat. Mindez magyarázható azzal, hogy az új haza nagyrészüiknek abszolút értelemben véve egzisztenciális stílyledést jelentett. Önbecsülésük mélyre esett, így a kompenzációnak ezt az anakronisztikusnak tetsző, bár teljesen érthető formáját választották. Mintegy válaszképpen „el nem ismerésükre”, erősen, néha a fanatizmusig menően őrizték magyar identitásukat, politikailag pedig hűek maradtak a Horthy-éra keresztény–nacionalista eszmei irányultságához. Tevékenységükhöz fűződik viszont egy nagyon fontos közösségi testület, a Magyarországról 1948-ban száműzött *cserkészet* újjáélesztése, amelynek New Brunswick-hoz közel, Garfield-ben hozták létre a világgözpontját (a városban is lett, és ma is van több csapata), amely a magyar identitás és kultúra megtartásának egyik legfontosabb bázisává vált.

Utánuk jöttek a ’47-esek, akiket politikai nézeteik alapján *demokratáknak* lehetne (durva általánosítással) nevezni. A fentebb említett „átpolitizálás” velük érte el teljességét, ugyanis sokszor vitába kerültek a DP-ekkel. E viták során nem kérdőjeleződött meg egyik tábor szovjetellenessége sem, sokkal inkább Magyarország „felszabadításának” mikéntjéről, és a kommunista Magyarországhoz való viszonyulás helyes irányáról volt véleménykülönbség a két fél között. Ezért a viták távolabbra mutatnak, és nem a helyi közösséget szervesen érintő ügyekre vonatkoznak. Olyan helyzet állt elő, amelyben a felek csak testükben költöztek át egy másik földrészre, lelkük azonban mindvégig Magyarországon maradt.

A 20. században utoljára érkező nagyobb csoport, az ’56-osok tagjai (mintegy ezren) új reményt hoztak vitalitásukkal a város magyarságának. A Rutgers egyetemen tanuló, majd végző magyar diákok komoly szerepet vállaltak a közösség életében. Diákszövetséget alapítottak, előadásokat, kiállításokat szerveztek. Céljuk a magyarság ismertebbé tétele volt az amerikaiak körében. Különös hangsúlyt fektettek a levert forradalom ügyének a köztudatban tartására. A szervezet 1968-ig állt fenn, viszont már 1960-ban megalakult a végzős diákok számára a *Magyar Öregdiák Szövetség*.²⁴ Az ő céljuk inkább a konzolidáció volt, a nyelv, a kultúra megtartására irányult, de a forradalom ügyét is vállalták. Rögön megalakulásukkor *Hétvégi Iskolát* hoztak létre, ahol

²⁴ Erről részletesen: Nagy Károly: *Emigránsok küldetésben – A Magyar Öregdiák Szövetség–Besenyey György Kör, Hungarian Alumni Association, 1960–2000*. New Brunswick, NJ – Csokónai: Debrecen, 2000.

szombatonként folyt a tanítás, szakképzett tanárokkal. Itt másod és harmadgenerációs magyarok tanulták a magyar nyelvet, kultúrát. Ám a Szent László iskolához hasonlóan, ez is megszűnt a tanulóihiány miatt. Ma már csak az 1973-ban alakult (szintén hétvégi) *Széchenyi Magyar Iskola* áll fenn, amelynek alapító okiratában szigorúan kikötötték a politikai semlegességet.

A közösségen belül különös színfoltot jelentettek, és jelentenek. A nyugatiaktól rájuk aggatott jelzõt: „szabadságharcosok”, nem vitatám el tőlük, bár a közel 200.000 menekülő csak kis része vett részt tevékenyen is a harcokban. Nem nevezhetőek tehát egységesen politikai menekülteknek: megtalálható közöttük a kivándorlók minden kategóriája, a valóban üldözött szabadságharcostól kezdve, a börtönből kiengedett köztörvényesig bezárólag; oksági tényezők alapján pedig a politikai emigránstól kezdve, a kíváncsiságból távozókig.

New Brunswick-ba sok érettségizett fiatal, vagy éppen egyetemre járó került. Mindez predestinálta őket arra, hogy később vezető szerepet vállaljanak a közösségben. Többségükben folytatták a korábbiak munkáját, és beépültek a régebben alapított egyesületekbe. Saját maguk, illetve gyermekeik révén azonban bővítették is a régi intézményrendszert, új dolgokba kezdtek, amelyek a közösség megmaradására és a magyar kultúra fenntartására irányultak. Ilyen volt többek között a táncsoportok, énekkarok, táborok, ünnepek szervezése.

Volt azonban közöttük egy réteg, amely nem vett részt sem a közösség munkájában, sem az életében. Ők, fiatalságuk és iskolázottságuk révén nagyon gyorsan beilleszkedtek az amerikai viszonyok közé. Segítségükre volt mindebben, hogy az amerikai történelemben ritka kivételként, szeretettel és tisztelettel (enyhe büntudattal keverten) fogadták őket mint bevándorlókat. Ráadásul ebben az időben indul el az egyenjogúsítás, a tolerancia nagy játszomája az Egyesült Államokban, amely később majd a kulturális pluralizmust tekintí üdvözítő társadalompolitikának.

Mint látható, az amerikai magyar diaszpóra képe igen vegyes lett ekkorra. Még élnek az „öreg amerikások”, de lassan már a harmadik generációjuk is szülő lesz. Mellettük a két világháború közöttiek, akiknek szintén szülővé váltak a gyermekeik. Itt vannak a „politikaiak”, és gyermekeik. Végül a nagy létszámú ’56-osok, akiknél a 1970-es évektől szintén megjelenik a leszármazottak, a másodgeneráció problémája, közösségben tartásuk nehézségei. (A matematikai egzakttság mezejére lépve, ez 11 egymás mellett élő nemzedéktípust jelent, amihez mára még legalább 2–3 hozzáadható, konstatálva az „öreg amerikások” történelemmé válását.)

Ez felvetette a nagy problémát, ami nélkül nehezen képzelhető el a kinti magyarság folyamatos megújulása: az anyaországtól való segítségkérést. Ez azonban sosem volt annyira kényes és nagy indulatokat kiváltó téma, mint a szocializmus négy évtizede alatt.

A diaszpóra Magyarországhoz fűződő viszonya

Az első kivándorlókat nemigen marasztalták hazájukban, az ország szegény vidékeiről érkezők mégis a hazatérés reményében indultak útnak. A hivatalos Magyarország nem nagyon törődött velük, és főleg eleinte, bátorította őket az ország elhagyására a szociális feszültségek enyhítése reményében. Az „öreg amerikasók” úgy tekintettek a szülőföldre, mint kényszerűségből elhagyott paradicsomra. Ez a „paradicsom” csak a századforduló után kezdett foglalkozni velük, mikor számuk meghaladta a milliós nagyságot, az általuk hazaküldött dollár mennyisége pedig egyre növekedett. Az igazi kapcsolatfelvétel a templomépítések ügyével kezdődött, amihez imakönyvek, papok és egyéb feltételek kellettek, nagyrészt Magyarországról. Ebben a korszakban úgy néztek rájuk otthon, mint munkavállalás céljából ideiglenesen külföldön tartózkodó magyar állampolgárookra (minthogy azok is voltak). Az első világháború alatti lojalitás az óhaza felé szépen fejezte ki érzelmeiket.

A változások a végleges letelepedők, és gyermekeik problémájával kezdődnek. A trianoni sokk után magához térő politikai, tudományos elit világosan látta, hogy itt egy félmilliót meghaladó létszámú magyarságról van szó, amely örökre eltűnhet a nemzetből. Ezért indult meg a „Mentsd meg a második generációt!” jelszavú program, amelynek fontos állomása volt az 1929-es *Buffalói Nemzetgyűlés*, majd ugyanez év augusztusában, a *Magyarok Első Világkongresszusa* Budapesten, a Klebelsberg-i progresszív, kulturális nacionalizmus jegyében. Tankönyveket és egyéb, a magyar kultúrát terjesztő anyagokat juttattak el Magyarországról Amerikába. Diákcsere, nyári táborok indultak. Érdekesé akarták tenni a magyarságot gyermekeik számára. Azonban a lassan meginduló párbeszédet, a hazai és diaszporiális magyarság között megakasztotta, majd egy rövid átmenet után lehetetlenné tette az újabb világháború, és az azt követő magyarországi politikai, társadalmi fordulat.

A második világháború már nem hozott ahhoz hasonló lelkiismereti válságot az amerikai magyarság számára, mint az első. Egyöntetűen az USA mellé álltak. A mellé az ország mellé, amelyik a választott hazájuk lett, és nem utolsó sorban, a „jó ügyért” harcolt. Azonban megpróbálták árnyaltabbá tenni a képet, és igénybe véve a média különböző lehetőségeit, tudatni próbálták

az amerikai közvéleménnyel a magyar kormányok kényszerpályáját, nehéz helyzetét Közép-Európában. A világháború befejezése után jelentős segítség-szállítmányokat indítottak az óhazába, így is kifejezve kötődésük bizonyos szintű fennmaradását.

Az egyre érezhetőbb szovjet befolyás azonban meggátolta a párbeszéd kiszélesítését, később a fennmaradását is. Ahogyan a hatalom egyre inkább a Sztálinhoz hű Rákosi-csoport kezébe került, úgy vált mindinkább lehetetlenné a kapcsolattartás. Az öreg amerikások nagy része vallásos, konzervatív nevelést kapott, és nagyon távol állt tőlük a szélsőséges materialista ideológiai rendszer. A folyamatos igazságtalanságok hírére pedig teljesen elfordultak a hivatalos Magyarországtól, amely parallel módon, egyre inkább imperialista kémnek nevezett minden nyugatról érkezőt. Elindult az a folyamat, amelyben a felek kölcsönösen ellenségnek tekintették egymást.

A szovjet-uralom elől menekülő DP-seknek a hatalommal való merev szembenállása érthetőnek tetszik. 1956 után mindez anakronisztikussá válik, mikor egybemoszák a hatalmat az ország népével. Az általánosítás veszélyes fegyverével élnek, ami a demagógia felé hajlik, a helyzet tisztázása helyett. Az utánuk jövő emigráns csoportokat valódi politikai menekülteknek nevezhetjük, lévén nagyrészüket a „szalámi-taktika” készítette távozásra. Ők szintén szemben állnak a Rákosi-korszak hivatalos Magyarországával, a forradalom után azonban ők, és az akkor érkezők, másfajta álláspontra helyezkednek a ’45-ösökkel szemben.

Az ’56-osokat már egy világ választotta el a DP-sektől. Mindez világosan megnyilvánul abban a szerepben is, amelyet a közösség politikai életében foglaltak el (amelyet a mindenkori magyarországi viszonyok jelentősen befolyásolnak). Mint tudjuk, a DP-sek érkezése óta már ilyen is van az amerikai magyaroknál, s ez a politikai élet élesen két részre osztható.

Egyik oldalon találhatóak a (főleg DP-sekből álló) „nemzetiek”, akiket az ’56-osok érkezése után „hidegháborús héják”-nak lehetne nevezni. Szigorúan ragaszkodtak a felgöngyölítés politikájához: szerintük sem engedményt adni, sem kapcsolatot felvenni nem lehet a kommunista Magyarországgal. Szélsőségségmentéséig olyan nézet is volt közöttük, nyilván a végső célt szem előtt tartva, amely minden rosszat üdvözölt, ami a „béketáborba” tartozó Magyarországot érte, a „minél rosszabb, annál jobb” elv alapján.

Másik oldalon a „hídépítők”, kiegészülve a „demokraták” egy részével (az új árnyékkormány is az ’56-os Forradalmi Tanács és a Magyar Nemzeti Bizottmány összeolvadásával jött létre, Magyar Bizottság néven). Ők, ellentétben a másik féllel, örültek minden lépésnek, ami közeledést jelentett Magyaror-

szág, a magyarság felé. A végső cél természetesen nekik is a kommunista uralom megszüntetése volt Magyarországon, ők azonban nem rótták fel az ott élőkön a túlerővel szembeni, kényszerű alkalmazkodást. (A kép természetesen nem olyan egyszerű, hogy aki '45-ös, az „nemzeti”, aki pedig '56-os, az „hídépítő”, de az arányok jól érzékelhetőek ebből.) Szembenállásuk egyes események kapcsán tehető plasztikusabbá.

Az első példa az *Anyanyelvi Konferencia*, amelynek 1970-es létrejöttében komoly szerepet játszott az Öregdiák Szövetség vezetője, Nagy Károly, aki előadóként is ott volt Debrecenben. Az I. Konferencia egyik fő témája, a szóránymagyarság magyar nyelv- és irodalomtanításának az ügye volt. Mindez, azaz egy, a hivatalos Magyarország által szervezett rendezvényen való részvétellel, árulásnak tűnt a „zéró toleranciát” (ti. a kommunista Magyarország felé) vallók szemszögéből.

A másik példa ismertebb eseményt idéz fel: a Szent Korona 1978-as hazakerüléséről van szó. A „hídverők” a magyar népet tartották a korona jogos tulajdonosának, amely az összetartozást szimbolizálja, míg a másik tábor szerint a független, szabad, keresztény Magyarország szimbóluma a relikvia, ezért nem lehet visszaadni a koronát mindaddig, amíg az ország nem tesz szert ezekre a kondíciókra. Az egyik New Brunswick-i újság, a *The Home News Tribune* 1977. december 8-i és 20-i számának hasábjain zajlott a nyilvános vita Nagy Károly és Füzér Julián atya között, aki a Szent László templom vezetője volt 1970-től.

Az ún. „nemzetiek” megítélésekor figyelembe kell venni, hogy szinte mindenüket hátrahagyták a szovjetek előli menekülésükkor, végérvényesen deklaszálódtak, magyarságukat viszont szenvedélyesen őrizték. Noha nézeteik anakronisztikusnak tetszenek, amikor szembefordulnak a haladással, és számon kérik az otthonmaradaton a természetyszerű alkalmazkodást a körülményekhez, amely evidens kényszerűség a mindennapi élet fenntartásához.

A hídverők azonban igényelték a kapcsolatot Magyarországgal, vállalva Kádárék irántuk megnyilvánuló „érdeklődését”. A kapcsolatfelvétel fontosságát azzal indokolták, hogy a szórvány identitás megtartása csak az anyanemzettel való, élő kapcsolattartáson keresztül lehet sikeres. A nyelv és a kultúra folytonos változása miatt szükséges az élő kontaktus. Az Öregdiák Szövetség előadók meghívásával is hozzájárult a szóránymagyarság, és a velük kapcsolatot tartók színvonalas tájékoztatásához. Az előadók között magyarországiak is találhatók, ezért a névsor egy részét a teljesség igénye nélkül közlöm, rávilágítva a széles spektrumra: Borbándi Gyula, Csoóri Sándor, Czine Mihály, Dániel Ferenc, Demszky Gábor, Domokos Géza, Faludy György, Galgóczi Erzsé-

bet, Határ Győző, Illyés Gyula, Kányádi Sándor, Király Béla, Kovács Imre, Kósa Ferenc, Köteles Pál, László Gyula, Mészöly Miklós, Nagy Gáspár, Petri György, Pomogáts Béla, Pozsgai Imre, Romsics Ignác, Sütő András, Szöcs Géza, Weöres Sándor, Wigner Jenő.

Mindez lassan már átvezet az 1980-as évekbe, amikor a volt „disszidens” véglegesen „külföldre szakadt hazánkfia” lett. Mivel a kormánynak (pártnak) már nem volt megfelelő eszköztára a folyamat feltartóztatására, az egyre szélesedő kapcsolati hálózatrendszerbe szeretett volna bekapcsolódni maga az állami vezetés is, de igazából nem maradt rá ideje az 1989-es események miatt.

Az 1989-es év a kétoldalú kapcsolatokban is vízvázalstónak tekinthető. Ekkoriban kezd világhossá válni az állampárt lécpülésének feltartóztathatatlansága. Ez mintegy katalizálta a humántőke mozgásba lendülését. Az ily módon ellenőrizetlenné váló közeledés felgyorsult.

Már az 1980-as évek közepétől elkezdődött a kapcsolatok kialakítása a Rutgers Egyetemen, de 1991-ben a fent említett körülményeknek köszönhetően, a Rutgers és a magyar kormány egyezményeként, *Magyar Intézetet* hoztak létre az egyetemen. Ezzel egy újabb, nagyon fontos lépés történt a magyar kultúra színvonalas terjesztésére.

Az egész amerikai magyarság számára fontos eseményként 1989-ben felépült a már említett Magyar Örökség Központ, ahol a szintén említett, terjedelmes magyar anyag elhelyezésre került.

Ugyanebben az évben New Brunswick testvérvárosi kapcsolatot létesített Debrecennel. Ebben a programban részt vesznek a helyi vezetőkön és üzletembereken kívül a New York környéki Magyar Kereskedelmi Kamara tagjai is. Fontos kezdeményezésként New Brunswick-ban megalakult a *Fiatall Magyarok Amerikai Szövetsége*, amit (szintén 1989-ben) alapítottak másod- és harmadgenerációs magyar származású diákok, fiatal szakemberek. Létszámuk egyre növekszik, és más városokban is alakulnak tagozatok, mint például Chicagóban, Cleveland-ben, Washingtonban. Fő célként a kettős identitás kialakítását tűzték ki. Ezen kívül a magyarság iránti figyelemfelkeltésre is hangsúlyt kívánnak helyezni.

Mivel a politikai felhangok eltűntek, az 1990-es évek elején hatalmas méretű és robbanásszerű – a kor által is predesztinált – adatáramlás indult meg az anyaország és a szórványok között. (Megjegyzendő, a szórványok egymás közötti adatáramlása rosszabb lett: mintha mindenki az anyaországra figyelne csak.)

A felgyorsuló információ és közlekedés okán már nem probléma az óceán túloldalán élőkkel az „élő” kapcsolattartás. Mindezzel egy új elit emelkedett ki az amerikai magyarak közül, amely beilleszkedik a globális elitbe (poli-

tikusok, üzletemberek, egyetemi tanárok stb.). Elhagyják ugyan az eddigiek erős politikai, ideológiai töltetét, de megpróbálnak alkalmazkodni a mindenkori magyarországi politikai hatalomhoz.²⁵ Ők, a „jó informáltak”, a mobilitásra képesek, a „jó kapcsolattartók” lettek a kinti magyarság szószólói, véleményformálói a külvilág felé. Itt újfent megemlíthető New Brunswick szerencsés helyzete, köszönhetően az egyetemnek, az Örökség Központnak, és a viszonylag épen maradt közösségi hálózatnak.

Esélyek, problémák és lehetőségek

Az emigráció több kompetensnek elfogadható személyisége azonban borúlátó, és fél a nyugati, és amerikai magyarság beolvadásától.²⁶ Sérelemzik, hogy otthonról nem kísérik őket kellő figyelemmel, mellőzöttnek érzik magukat a magyar politikai és közéletben (például nincs szavazati joguk), és hiányolják a legalább jelzésértékű jóvátételt sokuk meghurcolásáért.

Tény az is, hogy a vártnál jóval kevesebb a Magyarországra visszatelepülők száma. Az okok között fizikaiak és lelkiek egyaránt megtalálhatóak. Magas az életkoruk, a kapcsolatok sokasága új hazájukhoz kötik őket, vagy akár sértődöttek. Ráadásul a régen elhagyott hazában annyira megváltoztak a viszonyok, hogy már képtelenek lennének beilleszkedni; ez felérne számukra egy újabb kivándorlással. Mindezen panaszokat lehet persze cáfolni, és ugyancsak lehet számosakat szembeállítani velük; mégis, ha kilépünk a történeti szemléletmódból, és a mai helyzetet vizsgáljuk, látható, hogy a nyugati magyar diaszpóra jelenleg a lassú megszűnés állapotában van.

Érdekes mindenesetre a következő két adat, amely az USA 1990-es népszámlálásán alapul, és a borúlátó nézeteket látszik alátámasztani. Eszerint 1.582.302 amerikai mondta magáról, hogy magyar származású, azonban csak 147.902 állította, hogy otthon beszél is magyarul.²⁷ Ezen adatok szerint a magyar ősöktől származóknak mindössze 10%-a használja rendszeresen az anyanyelvét. Mindkét szám nagy valószínűséggel egyre csökken. Érdemes lenne legalább az arányszámon javítani valamelyest, aminek nagyon sok módja képzelhető el. Közöttük járva tapasztaltam ennek a valóban égető igényét – vonat-

²⁵ A magyarországi viszonyok megint zavarossá váltak a politikai pártok ellenségeskedése miatt, ami, remélhetőleg csupán átmeneti időszakra, ismét kezdi megosztani a szórványt.

²⁶ Érzékletesen szól erről (is): Borbándi Gyula: *Emigráció és Magyarország – Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995*. Európai Protestáns Szabadegyetem: Basel – Budapest, 1996.

²⁷ Adatok: U.S. Department of Commerce, Bureau of the Census, Washington, D.C.: *The Foreign Born Population in the United States: 1990*, CHP-L-98.

kozik mindez a leszármazottak generációira is. A diaszpóra kultúrtörténeti jelentőségén túl beszélhetünk etnikai szolidaritásról is, amely fontos lehet a globalizáció individualizáló hatásai következtében. A materialitás talajára lépve megemlíthetem az elmaradhatatlan gazdasági érveket, mert nem nehéz belátni, hogy ügyes lépésekkel milyen előny lehet egy komoly létszámú magyarul (is) beszélő és érző csoport a fejlett világban.

CSERESNYÉS FERENC

A romániai és jugoszláviai magyarok menedékkérelmei Németországban (1987–2002)

Nemzetközi menekültügy és politikai rendszerváltások

A kelet-európai rendszerváltások óta az Európai Unió tagállamaiba, nagy számban (csoportosan, esetleg tömegesen) bejutni, illetve legálisan és huzamosan ott tartózkodni (harmadik államok polgárainak) gyakorlatilag csak menekültként lehet. A térség vonzereje részben ezért növelte meg ugrásszerűen a menedékkérelmekkel való visszaélési kísérletek számát.

Jelentős korlátozásokkal ugyan,¹ de máig a Genfi Menekültügyi Konvenció (1951; ratifikálva: 1954), valamint az ennek érvényességét kiterjesztő New York-i jegyzőkönyv (1967) tekinthető a nemzetközi menekültügy standard jogszabályának. (Az 1990-es évek elejéig csaknem 110 állam ratifikálta.) Az egyezményt aláíró demokratikus államok – közöttük a nyugati Németország – vállalták, hogy politikai menedékkérelmet biztosítanak olyan menekült személyeknek, akiket származási országukban fajúk, vallásuk, nemzeti hovatartozásuk, illetve meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozásuk, vagy politikai nézeteik miatt üldöznek. Az üldözéstől való ún. megalapozott félelem is elégséges volt a külföldi politikai menekült státusz biztosításához. A szubjektív félelem megalapozásához az egyezmény alkalmazásáról szóló kézikönyv elvárja, hogy azt az adott ország objektív helyzete is támassza alá. Az alkalmazási kézikönyv alapesetben egyedi eljárásnak tekintette a menekültként történő elismerési eljárást, de megjegyezte azt is, hogy amennyiben egy egész csoport kényszerül elmenekülni, akkor a csoport tagjai külön-külön-

¹ A schengeni, dublini, londoni folyamat eredményeként a nemzetközi jogszabály mind anyagi jogi, mind eljárásjogi tekintetben szűkült; itt talán elég, ha csak az EU-tagállamok által alkalmazott *biztos származási ország*, *biztos harmadik ország* – másként: *első biztos befogadó ország* – fogalmakra, vagy a gyorsított menedékkérelmi eljárás bevezetésére gondolunk.

lön is menekültnek tekinthetők.² Az utóbbi ajánlás tükröződik például a német közigazgatási bíróságok ítélezési gyakorlatában is. A továbbiakban szempontunkból éppen ennek lesz nagy jelentősége.

A rendkívül kedvező – gyakorlatilag meghatározatlan idejű tartózkodásra feljogosító – külföldi (politikai menekült) státuszt az európai politikai rendszerváltások óta meglehetősen kevesen kapják meg Európában, s Németországban is.³ Bár bizonyos időszakokban – 1956 végén a magyar, 1968-ban a cseh és szlovák menekültek esetében – igen nagylelkűen alkalmazták az egyezményt (gyakorlatilag mindenki megkapta a politikai menekült státuszt a nyugati világ konvenciót aláíró államaiban), ma már – összefüggésben a potenciális befogadó országok közvéleményének elvárásaival, különösen a kelet-európai politikai rendszerváltásokat követően – jelentősen módosultak a demokratikus államok kormányainak menekültpolitikái. Ma az említett menekülteket egyszerűen besorolnák a krízis- és polgárháborús övezetek polgárai közé, s menedékkérelmüket a hiányzó individuális üldözésre hivatkozva elutasítanák. (Ezt az alternatívát érzékelteti a boszniai és a koszovói menekültek kálváriája.)⁴

A politikai menekült státusz megtagadása a kérelmezőktől viszont a legtöbb tagállamban – így Németországban – nem jelenti az azonnali kitoloncolást. Az utóbbi évtizedben létrejött az ún. *de facto* menekültek igen széles és differenciált csoportja. Az ide tartozó, egyes államokban eltérő és alapvetően bizonytalan jogi státuszú személyek száma időközben messze felülmúlta az elismert, valódi politikai menekültek arányát. Számunkra mindenesetre itt rögzítendő, hogy Németország alkalmazza bírósági gyakorlatában az (állami) csoportos üldözés („staatliche Gruppenverfolgung”) fogalmát, s ezzel nemcsak a politikailag exponált kisebbségi vezetők, de – miként látni fogjuk – az üldözött kisebbséghez tartozó kisemberek számára is elérhetővé tett egyfajta ideiglenes menedéket, ha nem is feltétlenül a konvenciók menekült státuszt.⁵ Kisebbségek kollektív állami üldözése esetén tehát bizonyos etnikai

² Cseresnyés Ferenc: *Menekültpolitika és menedékjog az Európai Unióban (1990–1999)* (Studia Europaea 3.). Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar – Európa Központ: Pécs, 1999. 49–52.

³ Uo. 135–136.; Eltekintve egy-két országtól, ez az arány átlagosan messze alatta marad a 10%-nak.

⁴ Moussali, Michel: „Viele der abgelehnten Asylbewerber könnten anerkannt werden”. In: Bade, Klaus J. (Hrsg.): *Ausländer, Aussiedler, Asyl in der Bundesrepublik Deutschland*. Bundeszentrale für politische Bildung: Bonn, 1994. 206–208.

⁵ Megjegyzendő, hogy a britek továbbra is ragaszkodnak menedékjogi eljárásukban az egyéni üldözöttség bizonyításához, azaz nem elégszenek meg önmagában az üldözött csoport-hoz való tartozással. Másfelől viszont tény, hogy a német bíróságok is ragaszkodnak ah-

csoportok – így adott időszakban a romániai és a jugoszláviai magyarok –, kitoloncolással szemben védett, időleges (kollektív!) befogadást kaphattak Németországban. (Ehhez minden bizonnyal hozzájárult viszonylag alacsony számuk is.)

Ismeretes, hogy a kelet-európai politikai rendszerváltások időszakában a menedékkérők csaknem fele, illetve bizonyos években több mint a fele Németországban kérvényezte a menekült státuszt, illetve ott kívánt maradni.⁶ 1990 és 1993 között a menekültek legnagyobb kibocsátó országává Románia és Jugoszlávia vált. Míg 1990-ben Romániából érkezett Németországba a legtöbb menedékkérő, 35.345 személy (az összes menedékkérő 18,3%-a), addig 1991-ben már Jugoszláviából kérelmeztek legtöbben menekült státuszt (74.854-en, az összes menedékkérő 29,2%-a). (Románia, 40.504 menekültjével, a második helyre került.)

A menedékkérők száma 1992-ben Németországban megközelítette a félmilliót. A 438.200 személyből ismét a jugoszlávok kérelmeztek a legtöbben – 115.395-en, 26,3% –, de a romániai kérelmezők ismét a második helyet foglalták el 103.787 kérelmezővel! (23,7%). 1993-ban ugyanez maradt a sorrend, szinte ugyanazokkal az arányokkal, de csökkenő abszolút számokkal: 96.625-en Jugoszláviából, 73.717-en pedig Romániából folyamodtak Németországban menedékjogért.⁷

1996-ban – az 1993-as menedékjogi megszorítások ellenére – még mindig csaknem 117 ezren kérelmeztek Németországban menedékjogot, s ezzel továbbra is messze az első helyen állt az Európai Unió tagállamai között. (Ez a 116.367 személy az összes Unióban kérelmező 46,2%-át jelentette!) 2000-ben sikerült leSORÍTANI a menedékkérők számát 80 ezer alá (78.564 személy, 20,9%), s így Németországban ebben az évben csaknem annyi kérelmet nyújtottak be, mint Nagy-Britanniában (76.042 személy, 20,25%).⁸

hoz, hogy a csoportos üldözés állami szervek, intézmények általi diszkrimináció legyen. Azaz a hétköznapi, emberek közötti diszkriminációt nem ismerik el még időleges státusz biztosításával sem. (Ezért például a magyar állampolgárságú zámolyi romáknak Németországban semmi esélyük nem lett volna a befogadásra.)

⁶ Asylum Applications in Participating States 1983–1993. *Amnesty International asyl-info*, 4/94. IGC Secretariat, Feb. 1994. 37., illetve *Asyl in Zahlen*. Bundesamt für die Anerkennung ausländischer Flüchtlinge (BAFl): Nürnberg, 2000. 25.

⁷ A törvényes bevándorlás más lehetőségeinek a megszűnése vezetett a rendkívül magas menedékkérő arányhoz. Ráadásul akkor, amikor – legalábbis formálisan – az egész kontinensen plurális demokráciák jöttek létre, ahonnan a nyugatiak szemével nyilván sokkal kevésbé hitelesen lehetett negatív diszkriminációkra hivatkozni. Table 3: Selected Countries the Asylum Seekers came from in 1988–1993 (Source: *Journal of Asylum Right*)

⁸ www.bafl.de /Statistik/ Internationaler Vergleich 2.

1987 után Magyarország is egyre nyíltabban támogatta a negatívan diszkriminált romániai és jugoszláviai magyarokat; tízezrek találtak közülük hazánkban menedéket. Az illetékes magyar belügyi államtitkár 1993 májusi nyilatkozata szerint Romániából 1990 közepéig hatvan–hetvenezer menekült érkezett hozzánk, akiknek nagy része le is települt. Ez annál is egyszerűbben történt Morvay István szerint, mivel 75–80%-uk magyar nemzetiséggel rendelkezett, és csak kisebb részük volt román, német, vagy cigány. A nyilatkozat időpontjában már megindult a délvidéki népcsoportok exodusa is Magyarországra. A volt Jugoszlávia területéről körülbelül 55 ezren érkeztek hozzánk. E menekültek etnikai összetétele azonban jelentősen eltért a Romániából érkezettekétől: csak 25%-uk volt tekinthető magyar identitással rendelkezőnek, s körülbelül a felük horvát nemzetiségű volt. A többiek olyan vegyes összetételt mutattak, mint amilyen vegyes lakosságú az egykori Jugoszlávia volt. Jöttek a baranyai háromszögből, Kelet-Szlavóniából, s természetesen egyre többen a Vajdaságból is. Több érthető ok miatt a menekültcsoport többsége – szemben a Romániából érkezettekkel – már nem igyekezett Magyarországon letelepedni.⁹ Közülük a helyben maradásra a magyar nemzetiségűek hajlottak jobban, ami persze – mint látni fogjuk – nem jelenti azt, hogy minden magyar az anyaországban akart volna maradni és Magyarország támogatását kívánta volna igénybe venni.

A korabeli magyar menekültpolitika komoly kritikát kapott egy amerikai nemzetközi jogásztól. Maryellen Fullerton¹⁰ szerint Magyarország, bár formálisan rendelkezik önálló menedékjogi rendszerrel – ratifikálta a Genfi Menekültügyi Konvenciót, kiépítette saját menekültügyi apparátusát, irodát biztosított az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága delegátusának –, mégsem eszerint jár el a gyakorlatban, hanem bújtatott kisebbségpolitikát folytat. Azaz a nemzetközi menekültügyi rendszert – szervezeti, finansziális támogatásai-val – etnikai rokonainak, a határon túli magyaroknak a pozitív diszkriminációjára használja fel. Ez pedig szerinte visszaélés a lehetőségekkel, mert ezek

⁹ Magyarország sokak számára Kánaán. Morvay István államtitkár a menekültkérdésről. *Magyar Nemzet*, 1993. május 6. 7.

¹⁰ Egy évet töltött ösztöndíjasként 1995-ben Magyarországon. Sok forrásanyag – törvények, dokumentumok, interjúk stb. – összegyűjtését követően záró tanulmányt írt, melyben értékelte is a magyar menekültpolitikát és menedékjogot. A magyarra lefordított álláspont – érzelmektől sem egészen mentes – heves vitát váltott ki szakmai és politikus körökben egyaránt. A (tudományosan is) hasznos eszmecsere egyik fontos hozadéka volt, hogy a határon túli magyar kisebbségek támogatási módjának az újragondolására sarkallta a magyar politikai tényezőket. Nem zárható ki, hogy az amerikai jogász nő kritikája is játszott némi szerepet a státusz törvény létrejöttében. (Anélkül, hogy el akarnánk túlozni egyetlen tanulmány jelentőségét.)

a pénzeszközök nem a magyar nemzetiségűek érdekében állnak rendelkezésre, hanem harmadik országok polgárainak a származási országukban történt súlyos diszkriminációja esetén – a Genfi Konvenció pontosan meghatározza az üldözési formákat –, az érintett személyek különbségtétel nélküli befogadását és segélyezését szolgálják. Magyarországnak a határon túli magyarokat külön törvényi szabályozással kellene támogatnia – ahogyan például ezt Németország teszi.¹¹

(Közismert, hogy 2002. január 1-től hatályos a határon túli magyarságot – identitásának megőrzésében – támogató státusztörvény.)

A kutatási hely és a források

A fenti adatok remélhetőleg megfelelően bizonyítják, hogy Németország alkalmas vizsgálati terep arra, hogy bemutassuk a határon túli magyarok Európai Unió felé irányuló migrációs potenciálját. Azon migránsok sorsának a felvázolása volt a célunk, akik a menekült státusz igénylésével, illetve ennek megszerzése révén törekedtek Németországban maradni. Kutatási kérdésünk az volt, hogy a fenti időszakban a romániai és a jugoszláviai magyarok milyen periódusokban és mennyien, menedékkérelmeikben milyen érveléssel próbálták legalizálni magukat. A német közigazgatási bíróságok milyen információs bázison, milyen indokolással utasították el, illetve respektálták – mind időben, mind jogi érvennyel korlátozottan – ezeket a kérelmeket? Bizonyos képet kívánunk nyerni arról is, hogyan változott és módosul adott esetben a fogadókészség az Európai Unió front-országában.

Alapvetően két forráscsoport állt rendelkezésünkre a németországi kutatás során. Az egyiket a nagyobb időszakot átfogó közigazgatási bírósági ítéletek jelentették 1987 és 2000 között. Ezek első, illetve másodfokú bírósági döntések a hatósági eljárásban – első fokon – elutasított és megfellebbezett menedékkérelmekről. A német menedékkérelmi eljárásban az első határozati szintet egy szaktsíztviselő egyszemélyi (*Einzelentscheider Ebene*) döntése jelenti. Amennyiben a menedékkérő fellebbez, akkor a helyileg illetékes közigazgatási bírósághoz (*Verwaltungsgericht*) kerül a menedékkérő személy, illetve felleb-

¹¹ Fullerton, Maryellen: Menekültek Magyarországon, betelepülés az anyaországba. In: Sík Endre – Tóth Judit (szerk.): *Migráció és politika*. MTA Politikai Tudományok Intézete: Budapest, 1997. 140–163.; Hozzászólók: Tóth Judit, uo. 137–139., illetve Jungbert Béla, uo. 160–163.

bezése. Amennyiben az itteni elutasításba sem nyugszik bele, akkor a felső (tartományi) közigazgatási bírósághoz (*Oberverwaltungsgericht*) fordulhat.¹²

A vizsgált 48 közigazgatási bírósági ítélet közül 41 alsó szintű, 7 pedig tartományi (*Land*) szintű. A döntések Magyarország három szomszédja magyar nemzetiségű polgárainak a menedékkérelmei tárgyában születtek. (Az etnikai hovatartozás megállapítása nem a név elemzésével történt – a rendelkezésünkre bocsátott anyagból a német Szövetségi Menekültügyi Hivatal kiemelte a neveket –, hanem a származási ország kormányzati tényezői negatív diszkriminációjának indoklásakor a legfontosabb érvként szerepelt a magyar etnikai csoporthoz tartozás, s a belőle következő katonai szolgálati, iskoláztatási, munkavállalási stb. negatív megkülönböztetés). Mivel Csehszlovákiából, illetve Szlovákiából mindösszesen három ilyen nyújtottak be (1989-ben, 1990-ben, és 1994-ben egyet-egyet), másrészt a kérvények nem mutatnak karakteres eltérést a romániai kérelmekhez képest, nem láttuk értelmét külön foglalkozni velük. Megjegyezzük, hogy ukrán állampolgársággal rendelkező magyar személyek – Kárpátaljáról – nem fordultak német közigazgatási bírósághoz 1987 és 2000 között. (Ettől még nem kizárt, hogy ukrán állampolgársággal is nyújtottak be menedékkérelmet magyarok, csak a kérelem vagy alacsonyabb, pontosabban első hatósági szinten dőlt el, vagy esetleg egyéb módon nyert elintézt.) A következőkben tehát e forráscsoport vonatkozásában 25 romániai magyar kérelemmel és 20 jugoszláviai magyar kérelemmel foglalkozunk részletesen.

A másik forráscsoport a kelet-európai térségből 1998. január 1-től, az összes magyar nemzetiségű által benyújtott menedékkérelem számát tartalmazza. (Évenkénti bontásban nemcsak az első kérelmeket, hanem az ún. ismételt kérelmeket is.) A nehézség ennél a forráscsoportnál az volt, hogy az összesítések csupán az 1998 eleje és 2002 május vége közötti időszakot fogják át. Azaz nem tudjuk, hogy a 80-as évek végén, a 90-es évek második harmadáig mennyi, magyarok által benyújtott kérelemből került bírósági szintre a 47 ügy. (A korábbi időszakban nem készítették ilyen összesítéseket.)¹³

¹² Szóbeli tájékoztatás a Szövetségi Menekültügyi Hivatal/BAFI Közép- és Kelet-Európa, Délkelet-Európa részlegének két munkatársa, Herr Walther és Herr Schlüter részéről – Nürnberg, 2001. június 15.

¹³ Hálával tartozunk a Szövetségi Menekültügyi Hivatal/BAFI több munkatársának. Feltétlenül ki kell emelni közülük még Herr Neidhöfert és Frau Werthet a Könyvtár és Dokumentációs részlegről, Herr Gamulát a zirndorfi részlegről. A szakmai problémák részletes átbeszélésével járó türelemért és az ennek megfelelő intenzív együttműködésért sok köszönet illeti a Jogszolgáltatási Dokumentációs részleg elnökét, Irmhild Griefhammert.

Ennek ellenére úgy véljük, hogy a két forráscsoport együttes alkalmazása képet ad arról, hogy melyik periódusban, milyen arányban kérelmeztek a romániai és jugoszláviai magyarok menedékjogot Németországban. Ismeretek nyerhetők arról is, hogy milyen indokolással, miként változott a vizsgált időszakban a német befogadókészség.

A 1980-as évek végén a Romániából érkezett magyar menedékkérők Németországban is számíthattak a közigazgatási bíróságok jóindulatára. (Miként Magyarországon.) A 90-es évek elejétől azonban – lévén, hogy időközben az ország legalábbis formálisan, plurális képviselői demokráciává vált – alapvetően már nem lehetett hitelesen, pontosabban eredményesen hivatkozni a német hatóságok előtt a Genfi Menekültügyi Konvenció „politikai menekült” fogalmára. Az egykori Jugoszláviából elmenekült magyarok sem hivatkozhattak üldözöttségükre a Daytoni Békeszerződést követően. Ha ennek ellenére mégis megpróbálták magukat politikai menekültként Németországban elismertetni, akkor innentől kezdve ott (is) hajlottak ezt a nemzetközi menekültjoggal való visszaélési kísérletként felfogni, s ennek megfelelően kezelni – azaz elutasítani a kérvényt.

A román és jugoszláv állampolgárságú magyarok negatív diszkriminációjuk bizonyításakor a magyar nemzetiséghez való tartozásukból következő hátrányos megkülönböztetésüket sorolták fel. A kérelmek indokolása nemzeti-ség-specifikus iskoláztatási, anyanyelvi oktatási, álláselnyerési hátrányokat, erőszakos katonai szolgálati kötelezettségeket tartalmazott.

Periódusok és számok

A rendszerváltást megelőző éveket és az azt követő évtizedet forrásaink, illetve a menedékkérelmek száma alapján három időszakra érdemes bontani:

1. 1987–1992
2. 1993–1997
3. 1998–2002

1. Az 1987 és 1992 közötti hat évben a romániai magyar nemzetiségű személyek részéről aligha érkezett tízes nagyságrendnél magasabb számban menedékkérelmek a német menekültügyi hatóságokhoz, még ha a fellebbezések száma el is érte a húszat.¹⁴ A húsz fellebbezésből 19-et első fokon, egyet –

¹⁴ Hozzáteszük ugyanakkor, hogy ebben az időszakban csaknem 188 ezer román állampolgár kérelmezett politikai menekült státuszt Németországban. Ez a szám ráadásul nem tartalmazza a német származásúakat, mert ők, a rájuk vonatkozó külön törvénykezelésnek megfelelően, gyorsított eljárással közvetlenül állampolgárságot szerezhettek. Még ha más forrásból tudjuk is, hogy az említett nagy számú kérelmező többsége roma származással rendelkezett, akkor sem feltételezhetjük a magyar nemzetiségűek akár csak százas nagy-

1990-ben – másodfokon tárgyaltak. (Az összes, 25 eset 4/5-e tehát az első periódusban történt meg.) A jugoszláviai esetek száma ebben a periódusban mindössze három volt, s egyik sem jutott el a másodfokig.¹⁵ (Az összes, 20 eset kevesebb, mint 1/7-éről van szó.)

Hasonlóan a magyarországi menekülési hullámhoz, a romániai magyar menekültek a 1980-as, 90-es évek fordulóján érkeztek Németországba, míg a jugoszláviaiak inkább csak 1992–93-tól. A német statisztikákból azonban úgy tűnik, hogy ott már 1991-ben több mint háromszorosára növekedett a jugoszláviai menedékkérők száma a korábbi évekhez képest.

2. A második periódusban, 1993 és 1997 között 4 romániai magyar menedékkérelmet tárgyaltak a német közigazgatási bíróságok. (Ebből a kevésből is eljutott egy 1995-ben a tartományi – második – szintre.) Az egykori Jugoszlávia magyar menekültjei viszont 16 menedékkérelmet elutasítását fellebbezték meg ebben az időszakban, s közülük kettő a másodfokra is eljutott. Az összes benyújtott kérelem száma nyilván itt is alatta maradt az összes jugoszláviai kérelemnek. Valószínűsíthető azonban, hogy a vajdasági magyarok számára nyukhoz képest nagyobb arányban jelentek meg a volt jugoszláviai kérelmezők között, mint a romániai magyarok a romániai kérelmezők között. Ennek okairól az alábbiakban még szólunk. A vizsgált jugoszláviai esetek több mint 3/4-e ebben a periódusban történt!

3. A harmadik – utolsó – periódusban a romániai magyarok összesen 17 menedékkérelmet nyújtottak be.¹⁶ Ebben az időszakban csupán egy ilyen ügyet tárgyalt – 1999-ben – a német tartományi közigazgatási bíróság. A volt

ságrendű számát. Table 3: Selected Countries the Asylum Seekers came from in 1988–1993 (Source: *Journal of Asylum Right*)

¹⁵ Holott az egykori Jugoszlávia területéről ebben az időszakban már csaknem 272 ezer menedékkérelmet nyújtottak be Németországban. A későbbiek mégis azt valószínűsítik, hogy arányaiban itt magasabb volt a magyar nemzetiségű kérelmek száma a romániai esetekhez képest. – *Asyl in Zahlen*, i. m. (6. jegyzet) 2000. 16.

¹⁶ 1998. január 1. és 2002. május 31. között Romániából Németországban mindösszesen 6 új, és 11 ismételt magyar menedékkérelmet nyújtottak be. Csaknem öt év alatt összesen 17-et! (2000-ben egyetlen egyet sem!) Joggal tehető fel a kérdés: nem mutatja ez elég világosan a romániai magyar nemzetiségű szülőföldre való ragaszkodását, vándorlási mentalitásának megváltozását a 80-as évek végéhez képest? Akkor is megállja helyét e kérdésfelvetés, ha tudjuk, hogy időközben jelentősen megváltozott az európai és a német jogi környezet, melynek következtében minimalizálódtak a menekültként történő elismerés esélyei. (Az összes román állampolgár által benyújtott kérelem száma 1995-ben még 3522 volt, majd százas nagyságrendűre esett vissza, összefüggésben azzal is, hogy Románia időközben a biztos származási országok listájára került fel Németországban. – *Asyl in Zahlen*, i. m. 2000. 16.; Bundesamt für die Anerkennung Ausländischer Flüchtlinge (BAFI). 7. *Ant-rags-, Entscheidungs- und Bestandsstatistik*.

Jugoszláviából viszont a magyarok csaknem tízszer annyi, azaz 125 menedékkérelmet nyújtottak be ebben az időszakban a Német Szövetségi Menekültügyi Hivatalhoz.¹⁷ 2000-ben az egykori Jugoszláviából 11.121 személy kérelmezett menekült státuszt.¹⁸ Német adatok szerint a magyarok száma közöttük csak 38 személy volt. Tartományi közigazgatási bírósághoz a vajdasági magyar menedékkérők közül egy fellebbező jutott el.¹⁹

Hogyan indokolták a menedékkérelmeket, és a német közigazgatási bíróságok miként foglaltak állást, hogyan érveltek az ítélethozatalkor? A menedékkérelmek indokolását természetesen alapvetően meghatározta az a tény, hogy az adott időszakban éppen milyen (esetleg nemzetközi kihatású) belpolitikai válság volt kibontakozóban, illetve uralkodott az érintett országban. A német közigazgatási bíróságok – pozitív, vagy negatív tartalmú – ítéletei szerint ugyancsak rögzíthetünk meghatározott időszakokat. A fenti kérelemszám alapján történő periodizáció természetesen összefüggésben áll az ítéletek tartalma szerinti csoportosítással, azonban nem ugyanazt jelenti. A romániai fellebbezések esetében elégségesnek mutatkozott két időszak megállapítása (1. 1987–1989; 2. 1990–2002). Az egykori Jugoszlávia menedékkérői esetében azonban – a belpolitikai válság elhúzódása, illetve annak nemzetközi kiterjedtsége miatt – célszerűnek látszott három időszakot kijelölni (1. 1987–1991; 2. 1992–1995; 3. 1996–2002).

A romániai magyar fellebbezők és a bírósági megítélés

1987–1989

Ebben az időszakban, ha időnként némiképp ellentmondásos módon is, a német közigazgatási bíróságok alapvetően helyt adtak a magyar nemzetiségű menedékkérők fellebbezéseinek. 1987–1988-ban a romániai magyar menedékkérők arra hivatkoztak, hogy népcsoportjuk masszív elnyomásnak van kitéve Romániában. Nagy biztonsággal arra lehet számítani, hogy büntetőjogilag felelősségre vonják őket, amennyiben kiderül, hogy engedély nélkül tartózkodtak a Német Szövetségi Köztársaságban és ott menekült státuszért nyújtottak be kérelmet. De minden egyéb életszférában negatívan diszkriminálják őket, legyen az akár álláskeresés, akár lakásigénylés (VG Stuttgart –

¹⁷ 1999-ben Jugoszláviából 31.451 menedékkérelmet nyújtottak be. A magyar nemzetiségű kérelmek aránya ebben az évben 44 volt, az összes kérelem 0,14%-a. *Asyl in Zahlen*, i. m. 2000. 16.

¹⁸ Uo. Ez azt jelenti, hogy a magyar kérelmek aránya a jugoszláviaiak között 0,34% volt.

¹⁹ BAFl. 7. *Antrags-, Entscheidungs- und Bestandsstatistik*, i. m. Berichtszeitraum: 01. 01. 2000 – 31. 12. 2000.

A 15 K 8082/85). Ekkor a bíróság úgy látta, hogy a külföldön tartózkodás és a menedékjog-igénylés megalapozzák a politikai üldözéstől való félelmet, s így ha nem is biztosítható feltétlenül a menekült státusz, a kitoloncolás ebben az időszakban nem hajtható végre.²⁰ A Wiesbadeni Közigazgatási Bíróság hasonlóan ítelt meg egy kérelmet 1988. február 19-én (VG Wiesbaden – I E 5797/86). Eszerint politikai üldözöttnek tekinthető Romániában az a személy, aki a hatóságok és a munkaadók részéről folyamatos zaklatásnak van kitéve. Különösen érvényes ez, ha az érintettek magyar nemzetiségűek és Nyugatra menekült hozzátartozóval rendelkeznek. A magyar nemzetiségű értelmiségiek romániai üldözésének megállapításához forrásként a bíróság az *Archiv der Gegenwart* című folyóiratot (1988. február 8. sz.) használta.²¹

Még ebben az időszakban merőben ellentétes következtetésre jutott a Neustadi Közigazgatási Bíróság 1988. március 14-i ítéletében, amikor is megállapította, hogy a romániai magyar kisebbség semmilyen üldözésnek nincs kitéve Romániában. (8 K 10/88. sz.) Az indokolás szerint ugyanis menedékjogilag csak azok a diszkriminációk relevánsak, amelyek közelebről tárgyasíthatók, azaz konkrétak. A közös lakásra vonatkozó visszautasítás, illetve olyan munkahely biztosítása, amelyik messze fekszik a házasárs munkahelyétől, nem ilyen konkrétumok, mert menedékjogilag nem értelmezhető tények. Ilyen nehézségek a neustadi Bíróság szerint mindenkit érinthetnek Romániában, ugyanis ezek a problémák Románia politikai és gazdasági rendszerére vezethetők vissza.²²

A stuttgarti Bíróság szintén óvatosan állapította meg, hogy meggyőződése szerint román állampolgároknak magyar kisebbséghez való tartozásuk miatt semmilyen állami üldözéstől nem kell félteniük életüket és javaikat (1988. augusztus 10.).²³ 1988 végén (november 26.) a Kölni Közigazgatási Bíróság egy fokkal még határozottabb volt, amikor megállapította, a romániai magyar kisebbséget nem üldözik a menedékjogi eljárásban értékelhető módon. A ma-

²⁰ ASYLIS – Recht: Druck vom 08. 06. 2001. 44.; Az ítélet indokolása átvette a német külügyminisztérium (*Auswärtiges Amt*) Hivatalos Információit a korabeli román menekültpolitikáról. Eszerint, ha egy román állampolgár menedékjogi eljárásában vádakat fogalmaz meg a román állammal szemben – enélkül egyébként aligha lenne esélye a menekült státuszra –, a román büntetőjogi törvény 237. szakasza értelmében otthon retorziókkal kell számolnia. Amennyiben tehát a felelősségre vonás olyan tényszerű kijelentéseken alapszik, melyek a román államot mintegy leértékelik, úgy ezt az üldözést politikainak kell tekinteni (1988. febr. 19.).

²¹ ASYLIS – Recht: Druck vom 08. 06. 2001. 43.

²² Uo. 42.

²³ ASYLIS – Recht: Druck vom 08. 06. 2001. 41.

gyar kisebbséghez tartozókat ugyan diszkriminálják Romániában, de a menedékjog szempontjából fontos kollektív üldözésről nem lehet beszélni.²⁴

Az ún. „együtt érző” időszak csúcspontját jelentette valószínűleg a Karlsruhei Bíróság ítélete (A 10 K 40/89), amikor 1989. május 3-án megállapította, hogy Romániában a magyar kisebbségi népesség nyilvánvalóan negatívan diszkriminált.²⁵

1989 közepéig domináltak a német bírósági ítéletekben a – magyar menekültek szempontjából – pozitív hangok. A Wiesbadeni Bíróság például 1989. június 28-án még azt állapította meg, hogy a magyar kisebbséghez tartozók Romániában sokoldalú hátrányoknak és támadásoknak vannak kitéve (I E 5426/88), így az adventista hitközösséghez tartozókat is üldözik Romániában. Természetesen szintén hivatkozott az ítélet a román Btk. – többször említett (237.) szakaszának – kockázatára.²⁶

1989. július végétől viszont már a negatív, azaz az elutasító érvelések domináltak az ítéletekben. Az Ansbachi Bíróság egész röviden ezt úgy fejezte ki ítéletében (július 26.), hogy a magyar kisebbséget egyáltalán nem üldözik Romániában (AN 17 K 88.33069). Megkérdőjelezték a román büntető törvénykönyv addig tényként fogadott fenyegetését: az illegális külföldön maradás és menedékkérelmek a Romániába történő visszatérést követően nagy valószínűséggel nem jár együtt büntetőeljárás kezdeményezésével.²⁷

1990–2002

1990. június 13-án a Koblenzi Tartományi Felső Közigazgatási Bíróság (*Oberverwaltungsgericht*) ítéletében megállapította, hogy a romániai magyar kisebbség tagjai ugyanazokat a szabadságjogokat élvezik, mint a többségi román népcsoport. Majd hozzátette: az 1990 márciusi marosvásárhelyi incidensek nem indokolják a magyarok helyzetének ettől eltérő megítélését, még akkor sem, ha – egyelőre nem láthatóan – a magyar kisebbséggel szembeni etnikai retorziók megismétlődnének. Bár a német közigazgatási bíróság előtt az egyoldalú román bírósági felelősségre vonások még nem lehettek ismertek, tudomásunk szerint a korabeli román belpolitikában nem következett be minőségi változás. Az ítéletkezés módosulásának okait így inkább a német

²⁴ Uo. 40.

²⁵ Uo. 37–38.; Miként fentebb látható, éppen ezeket a tényeket minősítette a Neustadti Bíróság „menedékjogilag irreleváns”-nak, a Kölni Bíróság pedig úgy, hogy Romániában nem lehet semmilyen vallásilag motivált üldözésről beszélni.

²⁶ Uo. 35.

²⁷ Uo. 34.

befogadási politika megváltozásában kell keresni.²⁸ 1991 elejétől azután sorjázta az elutasító ítéletek. A stuttgarti kettő, a kasseli és végül a mannheimi.²⁹ Az utolsó – tartományi bírósági – ítélet ráadásul iránymutató volt az alacsonyabb bírósági szint számára.

1991 végétől következetesen azt állapították meg a német közigazgatási bíróságok, hogy a magyar kisebbséget nem üldözik Romániában. (Braunschweig – 1991. október 28.; Karlsruhe – 1992. január 7.; és Stuttgart – 1992. május 29.; 1992. augusztus 17.; 1992. szeptember 14.)³⁰

Csak a Hamburgi Bíróság volt ebben az időszakban kissé engedékenyebb (9 A 2716/91), amikor megállapította, hogy a Bíróság értelmezése szorítottságokra Romániában, valamint a román népesség oldaláról megismételhető támadásokra, nem lehet nyilvánvalóan megalapozatlanoknak tekinteni (1992. május 20.). Ez a fogalmi nagyvonalúság azonban egyáltalán nem változtatta meg a bírósági ítéletek irányát.³¹

Az osnabrücki Bíróság 1993. augusztus 9-én például megállapította, hogy a romániai magyar kisebbséget nem üldözik kollektívan.³² Alapvetően ugyanezt állapította meg a Saarlandi Tartományi Felső Bíróság. Szerinte ugyanis a magyarok elleni támadások esetén a román állam magát nagyjából-egészében védelmezőnek és beavatkozóknak mutatja, az 1990 márciusi véres etnikai konfliktusok nem ismétlődtek meg. A magyar kisebbség helyzete Romániában az utóbbi három évben (1992–1995) egyértelműen javult, még ha az RMDSZ követelései a határozottabb kisebbségvédelem érdekében és a messzemenő kulturális és szociális jogok biztosítására nem is teljesültek.³³ Ebbe az ítélezési sorba illeszkedett a wiesbadeni Bíróság ítélete is.³⁴

A berlini Bíróság is megállapította 1996. március 7-én, hogy a magyar kisebbség nincs kitéve közvetlen üldözésnek Romániában. Büntetőjogi felelősségre vonás az 1990 márciusi etnikai konfliktusban való részvételért már általában valószínűtlen. Nem található semmi kiindulópont ahhoz, hogy egy menedékkérő, Romániába történő visszatérése esetén, nem lenne védve elégséges mértékben a politikai üldözéstől (1996. március 7.).³⁵ A menedék-

²⁸ ASYLIS – Recht: Druck vom 08. 06. 2001. 32.

²⁹ Uo. 28–31.

³⁰ Uo. 26–27., illetve 20–23.

³¹ Uo. 24–25.

³² Uo. 17.; Az akta száma: 5 A 296/93.

³³ ZDWF – Rechtsprechungübersicht 1995. 69.

³⁴ Uo. 1995. február 8.

³⁵ ASYLIS – Recht 11.

kérő azon félelméhez, hogy célzottan szigorúbb bánásmóddal és büntetéssel kellene számolnia, mint más személyeknek Romániában hasonló tettek miatt, a bíróság megállapítása szerint nem áll rendelkezésre semmilyen adat.³⁶

A romániai magyar menedékkérők eseteiből utolsóként a Saarlouis-i Tartományi Felső Bíróság ítélete állt rendelkezésünkre 1999 közepéről (július 30.). A német felsőbb bíróság ítélete szerint a katonai szolgálat alatti események nem relevánsak a menedékjogi eljárásban. Az etnikai kisebbségek jogai mind az alkotmányban, mind pedig az alkotmányos gyakorlatban különösen védettek Romániában. Ez érvényes a magyar kisebbségre is. Nem ismeretes Romániában fajlag diszkrimináló törvényhozás (aktaszám: 9 R 5/96).³⁷

A jugoszláviai magyarok érvei a menekült fellebbezések alátámasztásához és a bírósági megítélés

1987–1991

Ebben az időszakban csak három ilyen kérelmet tárgyaltak a bíróságok. Szemben a korabeli, romániai magyarokkal kapcsolatos – pozitív – megítéléssel, a Stuttgarter Közigazgatási Bíróság például megállapította, hogy a jugoszláviai magyar kisebbség semmilyen menedékjogilag jelentős üldözésnek nincs kitéve (aktaszám: A 9 K 9172/88). Az elutasító ítéletben a kérelmezőtől olyan adatokat igényelt a bíróság, amelyek a származási ország szempontjából az érintett személy kijelentéseinek rágalmozó, államellenes karaktert adott. A korabeli Jugoszlávia azonban csak akkor vonta büntetőjogi felelősségre menedéket kérő állampolgárát, ha az állam szempontjából fontos személyről volt szó.³⁸

1992–1995

Három év múlva jelentős mértékben módosult a jugoszláviai magyar menedékkérők németországi megítélése. Időközben háború tört ki Jugoszlá-

³⁶ Uo. 11–12.; 1996 tavaszán erre a megállapításra jutni Cseresznyés Pál éppen ilyen célzatos felelősségre vonását követően, meglehetősen furcsa. A berlini bíróság szempontjából két eset lehetséges: vagy nem tudtak a magyarokat súlyos börtönbüntetéssel sújtó, míg a román résztvevőket gyakorlatilag nem érintő büntető eljárásokról és jogerős – nyilvánvalóan politikai szankcionáló jellegű – ítéletekről (ez a kevésbé valószínű), vagy tudtak róla, csak bizonyosak voltak abban, hogy ezek nem ismétlődnek meg. Ez persze a román hatóságok által „kiválasztott” és felelősségre vont, illetve szankcionált magyaroknak aligha vizsgáló.

³⁷ ASYLIS – Recht 1–2.

³⁸ Uo. 36.

viában, és ezzel az etnikai kisebbségek is veszélyes helyzetbe kerültek. Az Ansbachi Közigazgatási Bíróság megállapítása szerint (aktaszám: AN 24 K 92.33255), Jugoszláviában a magyar nemzetiségűeknek katonai szolgálat alóli kibúvás esetén (dezertálás, háborús részvétel megtagadása) nagy valószínűséggel politikai üldözéssel kell számolniuk. (JugStGB § 214, § 226). A „kisjugoszláv” parlament által 1991. október 3-án kinyilatkoztatott háborús veszély óta a fenti cselekmények akár halálbüntetést is maguk után vonhatnak.³⁹

Ugyancsak az Ansbachi Bíróság állapította meg 1992. november 10-i ítéletében (aktaszám: AN 19 K 91.45264), hogy Jugoszláviában a magyar kisebbséghez tartozóknak katonai szolgálat alóli kibúvás esetében 1992. augusztusa óta szigorúbb büntetéssel kell számolniuk etnikai hovatartozásuk miatt, mint a szerbeknek. Nekik nincs belső menekülési lehetőségük Macedónia és Bosznia irányában sem. A katonai szolgálat – itt: behívóparancs a belső háborús frontokra – a bíróság megítélése szerint figyelemre méltó szubjektív menekülési alap, ha a menedékkérő már azzal a szándékkal hagyta el Szerbia területét, hogy kivonja magát a fegyveres szolgálat alól. A tartózkodást megakadályozó intézkedés a menedék-eljárási törvény szerint (AsylVfG § 28.) jogellenes a háborús katonai szolgálat elől menekülőkkel szemben a lehetséges szerbiai halálbüntetés miatt (JugStGB Art. 226). Egyébként a kitoloncolással szembeni védelem a külföldi állampolgárokra vonatkozó törvény szerint jelen esetben adott (AuslG § 53).⁴⁰

1993. március 8-án az Ansbachi Közigazgatási Bíróság egy másik ítéletében megismételte, hogy magyar nemzetiségűek katonai behívó előli menekülése a menedékjogi eljárás szempontjából releváns állami üldözéshez vezet Kis-Jugoszláviában (aktaszám: AN 19 K 92.39418). Az etnikai kisebbségi csoporthoz való tartozás miatt fennáll a szigorúbb büntetés valószínűsége.⁴¹

A bíróság által annak a ténynek a rögzítése, hogy „a katonai behívó előli menekülés a menedékjogi eljárás szempontjából releváns állami üldözéshez vezet”, nem azt jelenti, hogy a menedékkérők megfeleltek a Genfi Menekültügyi Konvenció menekültfogalmának, s hogy ennek alapján a rendkívül kedvező külföldi politikai menekült státuszt kapták meg. Ez ugyanis – függetlenül az adott jugoszláviai körülményektől – katonaszökevényeknek önmagában nem adható. A megállapított kollektív állami-politikai üldözésnek a (várható, illetve lehetséges) következménye alól biztosítottak tehát egyfajta

³⁹ Uo. 22.; Az ítélethozatal dátuma: 1992. június 29.

⁴⁰ Uo. 19.

⁴¹ Uo. 18.

időleges, ahogy ott nevezik, *de facto* menekült státuszt kaptak. Láthatóan nem is a menedékjogi eljárási törvény alapján történt ez, hanem a külföldiek jogállására vonatkozó jogszabály alapján. (Lásd fent!)

Mintegy alátámasztja iménti érvelésünket a Kölni Közigazgatási Bíróság 1993. december 20-i ítélete. Eszerint ugyanis nem lehet beszélni a magyar kisebbséghez tartozók csoportos üldözéséről Jugoszláviában. A szerbek részéről egyre növekvő mértékű, a vajdasági nem szerb etnikai kisebbségekre gyakorolt elüldözési nyomás ellenére nagy valószínűséggel nem adott a magyar kisebbséghez tartozók csoportos üldözése.⁴²

Egy év múlva (1994. október 11-én) a koblenzi Bíróság ugyancsak elutasította az állítást, hogy a Vajdaságban csoportosan üldöznék a magyarokat. *Individuális alapon* azonban menedékre jogosultnak ismerte el a kérelmezőt, aki a lakóhelyén a Zöld Párt társalapítója és parlamenti képviselőjelöltje volt, továbbá tevékenyen részt vett a „Békemozgalom” számos akciójában.⁴³

Négy hónappal korábban, 1994. június 21-én a freiburgi Bíróság egy vajdasági magyar nemzetiségű személyt a következő indokolással ismert el menedékre jogosultnak: „1991 júniusában, amikor kiutazott, közvetlenül fenyegette az, hogy Szerbia–Montenegro határain kívül bevetik egy nemzetközi jog-ellenes, nemzetközi joggal ellentétes eszközökkel folytatott háborúban. Ehhez jön az a tény, hogy mint nem szerb etnikai kisebbségi csoporthoz tartozót, éppen eltérő nemzetisége miatt, különösen veszélyes bevetésekbe vonják be. (...) A kérelmezőt büntetés fenyegeti katonai szolgálat előli elmenekülése miatt. A megismert tények komolyan veendő kiindulópontok annak elfogadására, hogy a magyar nemzetiségű, Szerbiába visszatérő katonai szolgálat előli elmenekültekre különösen szigorú büntetés várhat.”⁴⁴

Hasonlóan érvelt a koblenzi Bíróság is 1995. december 12-i ítéletében. A kamara a külügyminisztérium (*Auswärtiges Amt*) 1995. június 21-i helyzetjelentésére hivatkozott, amely szerint a horvátországi háborúba a vajdasági kisebbségi családokból származó katonákat nagyobb számban hívtak be népeségi arányaikhoz viszonyítva, mint szerbeket vagy montenegróiakat. Aztán előszeretettel vetették be őket az első vonalban, a szlavóniai front nagy veszteségeket szenvedett szakaszain. A katonai szolgálatra történő behívás, amely alapvetően az általános állampolgári kötelezettségek teljesítését jelenti és ezért menedékjogilag irreleváns, ilyen körülmények között a politikai üldö-

⁴² Uo. 16.; Aktaszám: 17 L 1091/92.A

⁴³ ZDWF – Rechtsprechungsübersicht 1994 – BR Jugoslawien 33.

⁴⁴ Uo.

zés jellegét ölti, mert felismerhetően arra irányul, hogy a hadkötelesek menedéjog szempontjából fontos személyiségi jegyeit érintse.⁴⁵

1995 végén megváltozott az ítéletek tartalma. A Koblenzi Tartományi Felső Bíróság (OVG) például december 21-én egyértelműen megállapította, hogy a vajdasági etnikai kisebbségekhez tartozók semmilyen politikai (csoport-) üldözésnek nincsenek csak az etnikai hovatartozásuk miatt kitéve Kis-Jugoszláviában. A kisebbségek helyzetét a Vajdaságban (kb. 350 ezer magyar mellett horvátok, szlovákok, románok, ukránok, németek, stb. kisebb csoportjai) mindenek előtt az jellemzi, hogy az egykori autonóm tartomány – éppúgy, mint Koszovó-Metohija Tartomány – az 1974-es Jugoszláv Alkotmány által garantált önállósági jogosítványait a Szerb Köztársaság 1990. szeptember 28-i új alkotmánya jelentős mértékben korlátozta. Ez mindenekelőtt a kulturális- és oktatási szabadságok korlátozását (saját újságok kiadása, anyanyelvi oktatás) eredményezte. Elrendelték továbbá, hogy a helységnevek csak szerbül jelölhetők. (Az információk forrása jelen esetben az Amnesty International 1993. szeptember 28-i jelentése volt!) A kisebbségek viszonya 1991 óta éleződött ki, miután több mint 145 ezer menekült és elüldözött érkezett a régióba, közöttük sok boszniai, krajinaei és szlávóniai szerb. A szerb kormány tervei a menekült-teher egyenlő elosztására az ország régiói között, a *kisebbségek településterületeinek az etnikai átstrukturálódásához vezettek*. Így az egykor csaknem tisztán magyar községeknek, népességük mintegy 10%-ának megfelelő szerb menekültet kellett befogadnia. *Ezek a menekültek elsőbbséget kaptak a munkaközvetítésnél. Jugoszlávia egészében, rossz gazdasági helyzete miatt a helyi kisebbségekhez tartozóknak ezzel alig maradtak esélyei a munkaerőpiacon* (hivatkozási alap a Külügyminisztérium 1993. február 15-i felvilágosítása). E – menedéjjogilag még nem jelentős – politikai, kulturális és gazdasági hátrányok mellett a radikális szerb csoportok kisebbségekre gyakorolt elüldözési szándéka, illetve nyomása váltott ki megfélemlítettséget.⁴⁶

Időközben a szerb hatóságok felléptek a radikális szerbekkel szemben. Kormánytól független források felvilágosítása szerint, 1993 végétől a helyi rendőrség már tett valamit a kisebbségekhez tartozók védelmére a radikális szerb csoportokkal szemben. Ezért már nem áll fenn a kisebbségekkel szemben – az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR) az értékelése szerint – a Vajdaságban elüldözési szándék, eltérően a koszovói albánok helyzetétől. A magyar kisebbséghez tartozóknak nagy valószínűséggel nem kell at-

⁴⁵ ZDWF – Rechtsprechungsübersicht 1995. 61.; Aktaszám: 9 K 2239/94.KO

⁴⁶ juris Rechtsprechung 1.; OVG Koblenz 7. Se 1995–12–21.; Aktaszám: 7 A 13689/95

tól tartaniuk a Vajdaságban – a bíróság ítélezése szerint –, hogy hazatérésük esetén csupán az etnikai hovatartozásuk miatt politikai (csoport-) üldözés fenyegetné őket.⁴⁷

1996–2002

1996 elejétől a német közigazgatási bíróságok azt állapították meg, hogy a magyar nemzetiségűek csoportos üldözéséről nem lehet a Vajdaságban beszélni. A magyar katonakötelesek katonai szolgálatának nincs menedékjogi vonatkozása; menedékjogi kérelmük benyújtása mögött nincsenek azt alátámasztó tények. Ugyan létezik bizonyos elüldözési nyomás a Vajdaságban honos kisebbségekre, amely visszavezethető a helyi szerb hatóságok rendszeres negatív megkülönböztetésére is, mégsem fogadható el, hogy a magyar nemzetiségűek csoportos üldözése a Vajdaságban elérné a menedékjog szempontjából szükséges szintet. Nincs arra utaló jel, hogy a horvátországi háborút követően a kisebbségekhez tartozókat gyakrabban hívnák be katonai szolgálatra, mint a szerbeket és a montenegróiakat. Nincs politikai üldözés a menedékjogi kérelem benyújtása miatt sem. Az elutasított menedékkérelmeket ugyan fenyegeti a rendőrségi kihallgatás és az útlevél bevonása, de további intézkedésektől nem kell tartani.⁴⁸ 1996. augusztus 9-én és december 10-én ugyanezeket állapította meg a Hannoveri, illetve a Schleswigi Közigazgatási Bíróság.⁴⁹

Ezután már csak egy fellebbezést követő tartományi bírósági ítélet foglalkozott a jugoszláviai magyarokkal. A 2000. október 16-i münsteri (OVG) ítélet a periódus fő irányának megfelelően, restriktíven indokolt.⁵⁰

Az információs források egybehangzó véleménye szerint a menedékjog biztosítása szempontjából fontos kulturális és munkaerőpiaci negatív diszkriminációtól, a kisebbségekhez tartozók erőszakos elűzéséig tartó intézkedéseket a Vajdaságban 1991 és 1993 között és 1995-ben hoztak, amikor szerb háborús menekültek Szerbiába és az addig zömmel kisebbségek által lakott vajdasági területekre érkeztek, ott erős megtelepedési törekvést mutattak, s ennek érdekében nyomást fejtettek ki. A szerb erőszak kitörését a kisebbségekkel szemben az bizonyítja, hogy az 1995 utáni időszakban, amikor a masszív szerb menekült-beáramlás az említett területre már nem volt tapasztalható,

⁴⁷ Uo. 2.

⁴⁸ ASYLIS – Recht: 13.; A Saarlouis-i Közigazgatási Bíróság ítéletének indokolása. Akta-szám: 5 K 91/93.A

⁴⁹ Uo. 7–8.; Aktaszám: 13 A 2306/96, illetve 16 A 16/95

⁵⁰ juris Rechtsprechung 1–2.; Aktaszám: OVG Münster 5. Se 2000–10–16 5A 4791/95.A

véget értek az erőszakos elűzések is. Megismétlődésüktől pedig belátható időn belül nem kell tartani.⁵¹

Összegzés

A magyar etnikai kisebbséghez tartozók befogadása Németországba; a közigazgatási bíróságok információs bázisa (1987–2002)

Az EU-tagállamok bizonyos időszakokban – a menekültáradattól való nagy félelmek ellenére – menedéket (olykor politikai menekült státuszt) biztosítottak a kelet-európai rendszerváltásokat követően, magyaroknak is. A fő célország, Németország, embereket fogadott be, ha úgy tetszik, a Schengeni Végrehajtási Egyezményben, a Dublini Konvencióban és sok bilaterális kitoloncolási egyezményben rögzített célkitűzésével – a menekültek számának radikális csökkentésével – szemben. Kétségkívül szigorúbb lett a német menedékjogi eljárás is, a politikai menedék azonban továbbra is elérhető maradt. A 90-es évek eleji közös megszorító lépések, a német parlamenti pártok ún. menedék-kompromisszuma gyakorlatilag nem befolyásolta – legalábbis a 90-es évek közepéig – a befogadókészséget. A helyzet ezt követően változott meg.

A romániai magyar menedékkérők például 1991 végéig alapvetően számíthattak Németországban a külföldi politikai menekült státuszra. Ezt követően azonban szinte semmi esélyük nem maradt a legális tartózkodás ilyen módon történő elismertetésére.

Ezzel szemben a jugoszláviai magyarok 1991-ig nem kaptak semmilyen menedéket Németországban. 1992-től 1995 végéig azonban alapvetően biztosított volt az elismerésük. Ezután viszont ismét meglehetősen következetes soggel utasították el menedékkérelmeiket.

Gyakorlatilag 1996-tól sem a romániai, sem pedig a jugoszláviai menedékkérők nem számíthattak Németországban akár csak ideiglenes menedékre sem. Ahogy említettük, 1987 és 1991 között a német bíróságok alapvetően elismerték a romániai magyarok menedékkérelmeit. Magyarországhoz hasonlóan, Németországba is az itteni magyar etnikai kisebbséghez tartozók érkeztek a legnagyobb számban és nyújtották be a legtöbb menedékkérelmet.⁵²

⁵¹ Uo.

⁵² Természetesen a „legtöbb” abszolút értelemben értendő. Ha az etnikai háttér létszámára vagyunk tekintettel (csaknem kétmillió romániai magyarral szemben jóval kevesebb, mint négyszázezer vajdasági magyar áll), akkor a Jugoszláviából kérelmezők viszonylag több kérelmet, illetve fellebbezést nyújtottak be.

(Ceaușescu Romániájának menekültjei 1989 végéig nagy együttérzést váltottak ki Európában.) A bíróságok által méltányolt fontosabb menekülési okok a következők voltak: a hatóságok és a munkaadók részéről történő folyamatos zaklatások; a román állammal szembeni vélemények; a menedékjogi eljárás keretében Romániát – szükségszerűen – érintő kritikák, melyek Romániában büntetőjogi felelősségre vonást váltottak ki.

A romániai menekültekkel szembeni nyitottság – 1987 előtthöz képest – 1988 elejére csökkent, de 1989 közepéig a pozitív vélemények domináltak Németországban (is) a (magyar nemzetiségű) román állampolgárok befogadásakor.

A bírósági ítéletekben az első kétségek 1989 második felében fogalmazódtak meg. („Nem állapítható meg, hogy a menedékkérelem komoly üldözéstől való félelem alapján fogalmazódott...”) 1990 közepétől a német politikai és bírósági gyakorlat igen restriktív és elutasító lett a román állampolgárságú, magyar nemzetiségű menedék-kérelmezőkkel szemben (VG Koblenz, VGH Mannheim). („Azok a hátrányok, melyek a magyar népcsoporthoz tartozókat Romániában érik, nem ütnek meg a menedékjogi eljárás szempontjából fontos szintet.”)

Volt egy időszak – 1990 elejétől 1991 végéig – Németországban, amikor a magyar kisebbséghez tartozók sem Romániából, sem Jugoszláviából érkezve nem reménykedhettek a menekültként történő elismerésben.

1992 és 1995 között a romániai magyarok megítélése nem változott. Viszont a jugoszláviai magyarok kérelmeit kezdték elismerni. („Jugoszláviában a kisebbségi magyaroknak katonai szolgálat alóli kibúvás, dezertálás, háborús szolgálat megtagadása esetén nagy valószínűséggel politikai üldözéstől kell tartaniuk.” „1992. augusztusától a magyar kisebbséghez tartozóknak Jugoszláviában etnikai hovatartozásuk miatt szigorúbb büntetéssel kell számolniuk, mint a szerbeknek.” „...e tények alapján abból indult ki a bíróság, hogy a kérelmező katonai szolgálatra történő behívása politikai üldözésnek volt tekinthető; a szerb menekültek elsőbbséget élveztek a munkaközvetítésnél.”)

1995 végén, a koblenzi Bíróság ítéletével változott meg a helyzet. („A magyar kisebbséghez tartozók közvetett politikai üldözésének a veszélye a szerb állam részéről azért nem valószínű, mert időközben az állami hatóságok felléptek a radikális szerbekkel szemben. Nincs arra utaló jel, hogy a horvát hadjárat befejeződését követően a magyar kisebbséghez tartozókat gyakrabban hívják be katonai szolgálatra, mint a szerbeket és montenegróiakat. Nincs politikai üldözés menedékkérelem benyújtása miatt.”) Néhány bíróság tolerál

ta még bizonyos szinten a jugoszláviai magyarokat – Magdeburg, Freiburg –, de az általános tendencia megváltozott.

A nemzetközi politika aktorainak, szereplői számának és jelentőségének a megnövekedését jól szemlélteti a német közigazgatási bíróságok ítéleteiben hivatkozott információs bázis. A külügyminisztérium hagyományos kormányzati információs forrásai mellett (követségek, konzulátusok, kulturális intézetek) megjelentek a nemzetközi kormányzati szervek (International Governmental Organization – IGO: itt az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága – UNHCR) és nem kormányzati szervek (International Non-Governmental Organization – INGO: itt az Amnesty International), mint egyenrangú információs bázisok. Hivatkozási alappá vált bírósági ítélet indokolásában az *Archiv der Gegenwart* című politikai folyóirat származási országot érintő elemzése. Sőt, előfordult hivatkozás az ún. kormánytól független (hír)forrásokra is. Ezek lehetnek például fontosabb politikai, gazdasági, művészeti személyiségek, akik nem feltétlenül az aktív korosztályból kerülnek ki, akadhatnak közöttük nyugdíjas politikusok is.

Eltérő kisebbségi magyar kérelmezés: egyéni kérelmek Romániából, családi kérelmek Jugoszláviából

Feltűnő, hogy Románia esetében – eltekintve egy ítélettől – egyes személyek igényelték Németország védelmét. A 25 fellebbezéssel 27 személy kívánt tartózkodási engedélyt szerezni. A család nyilvánvalóan otthon, Romániában maradt és a menedékjogi eljárás pozitív elbírálására várt. A romániai menedékkérők esetében tehát – ahogyan a magyarországi szociológiai vizsgálatok is megerősítik – lánckivándorlásról (vagy ennek kísérletéről) lehet beszélni.⁵³

Ezzel szemben viszont a 20 jugoszláviai magyar fellebbezés pozitív elbírálása legalább 33 személy tartózkodási engedélyezésének a megadását jelentette volna. Tehát csaknem kétszer annyi személy akart Németországban maradni, mint amennyi kérelmet benyújtottak. Azaz, itt többnyire családi kérelemről volt szó.

Szociológiai vizsgálatok és egyéni beszélgetések, tapasztalatok is arra utalnak, hogy a vajdasági magyarok lakóhelyhez kötöttsége általában gyengébb, mint a romániai magyaroké. Ennek hátterében igen komplex okok húzódnak.

⁵³ A Románia és Magyarország közötti népességmozgás jellegére vonatkozóan lásd: Cseresnyés Ferenc: Migrációs tendenciák Magyarországon az 1990-es években. *Belügyi Szemle*, 1999, 1.; Sík Endre: Románia emigrációs potenciálja. In: *Útkeresők. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve*, 1992. Budapest, 1993.

nak meg. Vállalva a leegyszerűsítés kockázatát is, Mircics Károly kutatásai alapján megállapítható, hogy a jugoszláviai – vajdasági – magyarság identitásának megingatása, anyanyelvéhez történő ragaszkodásának elgyengítése már a titói Jugoszláviában sikeres politikai törekvésnek bizonyult.⁵⁴ A vegyes házasságok politikai támogatása – magasabb tisztséget betöltőktől: elvárása –, a gyerekszám jelentős arányú csökkenése, az anyanyelvi oktatás lehetőségeinek szisztematikus szűkítése, a hagyományokhoz való kötődés gyengülése, továbbá a nemzetiségi hovatartozás és az anyanyelv ismeretének nagymértékű szétválása mind az asszimiláció jelentős előrehaladottságának a helyi ismérvei. Kis-Jugoszlávia politikai elitjének egyszerű volt ezekre építkezni. A szerb nacionalizmus virulenciája felgyorsította a korábbi lassúbb asszimilációt, s az „etnocidiummal” a szerbségbe beolvadni nem kívánókat egyszerűen kizárja a közösségből. (Például: nem alkalmazzák őket.) Az eltávozásnak, kivándorlásnak egyébként is létezett a vajdasági magyar közösségben a 60-as évek vendégmunkás kivándorlásaiban a hagyománya – számarányukat meghaladó mértékű részvétellel. A jugoszláviai magyar közösségek szétzilálási törekvése során „csak” ezekre a tradíciókra és a kivándorlással létrejött kapcsolati hálókra kell „építeni”, s a vajdasági magyar kisebbség hamarosan elfogy.⁵⁵

Mindezek a romániai, erdélyi közösségek esetében kevésbé érvényesek. Bíró Zoltán székely falvakban, az 1990-es évek közepén végzett vizsgálatai szerint az innen történő vendégmunkás-elvándorlás nem tartós. Azaz, eltekintve a városi lakosság egy részétől, a fiatalok csoportjától, a középgenerációhoz tartozók csak szezonális jelleggel vállalnak munkát külföldön (Magyarországon), majd hazatérnek a szerzett materiális és nem materiális javakkal.⁵⁶ A jóval magasabb számú – ma is kétmillió körüli – romániai magyar közösség helyben lakásának a folytonossága nem szakadt meg; a népesség gazdasági, társadalmi, politikai és életmódbeli, kulturális, szellemi és vallási hagyományai mélyebbek. A magyar identitás itteni sikeresebb megtartása okainak ismerete további komoly vizsgálatokat igényel, hogy a levont következtetések és magyarázatok megalapozottabbak lehessenek.

2002. január 1. és 2002. május 31. között – a kedvezménytörvény hatályossága óta – összesen 5 magyar nemzetiségű személy nyújtott be Németországban első menedékkérelmet. Ebből hármat nyújtottak be Kis-Jugoszláviá-

⁵⁴ Mircics Károly: Asszimilációs tényezők és asszimilációs politika Jugoszláviában (Vajdaságban). *Regio*, 1998, 2. 41–63.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Bodó Julianna (szerk.): *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print: Csíkszereda, 1996.

ból, és *egyet sem* Romániából!⁵⁷ (Ketten Magyarországról próbálkoztak.) Bírósági – fellebbezési – szintre nem jutott kérelem ebben az időszakban. Az elutasítás tendenciája nem változott.

Magyar nemzetiségűek Romániából és Jugoszláviából az előző év azonos időszakában – 2001. január 1. és 2001. május 31. között 21 első menedékkérelmet nyújtottak be Németországban.⁵⁸ Négyszer többet tehát 2002 hasonló időszakához viszonyítva! Itt most az a fontos, hogy közülük 10 kérelem vajdasági (jugoszláviai) magyar személytől érkezett, míg romániai magyartól *egy sem*.

A kérelmek számának a csökkenése nyilván több ok együttes hatásának a következménye. Feltehetően a magyar kedvezménytörvénynek is szerepe van abban, hogy a romániai magyar kérelmezők gyakorlatilag eltűntek a statisztikából. Vizsgálandó kérdés, hogy a jugoszláviai magyar kérelmezőkre mennyire hatott, s mennyiben nem bizonyult elégségesnek a pozitívabb anyaországi kisebbségi politika.

Kutatásaink szerint az egyes uniós tagállamok egyes etnikai, nemzeti kisebbségeknek történő menedékbiztosítását – a közös és előrehaladott schengeni harmonizációs politika ellenére – még mindig jelentékeny mértékben az adott kormányzati politikák határozzák meg. (Gyakorlatilag szabadon változhatnak és súlyozhatnak a rendelkezésre álló információk, illetve információs bázisok között.) Viszonylag nagy eltérésekkel döntenek tehát arról, hogy mely harmadik államok polgárai kaphatják meg – és milyen arányban – a tartós, vagy akár időleges politikai védelmet. Ehhez mintegy adalék az a tény, hogy a Német Szövetségi Menekültügyi Hivatal – *Bundesamt für die Anerkennung ausländischer Flüchtlinge* (BAFl) – 1998 eleje óta ismét nyilvántartja az állampolgárság mellett a menedékkérők etnikai hovatartozását is.

⁵⁷ BAFl. 7. Antrags-, Entscheidungs- und Bestandsstatistik, i. m.

⁵⁸ BAFl. 7. Antrags-, Entscheidungs-, und Bestandsstatistik, i. m.; Tíz kérelmet Kis-Jugoszláviából, tizet Magyarországról (!) és egyet Ukrajnából nyújtottak be. *Romániából már ekkor sem érkezett magyar nemzetiségű menedékkérelem!*

AZ ELÜZETÉSEK DISKURZUSAI

KOVÁCS ÉVA

Az elüzetések európai emlékezete; *avagy hogyan emlékezziünk a németek kitelepítésére a soá fényében?*

2002 óta élénk, sőt olykor heves vita folyik Németországban arról, hogy miképp lehetne megemlékezni a modernkori exodusokról, azaz – még közös szó nincs rá – azokról az elüzetésekről, kitelepítésekről és lakosságcserekről, melyek 1914 és 1950 között a kontinens szinte minden országát többé-kevésbé érintették.¹ A vita hevesységét mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a téma olykor a lengyel–német és a cseh–osztrák napi külkapcsolatokban is felbukkant, és a németek elűzésének „beismerése” egyfajta mércéül szolgált az Európai Unióhoz csatlakozó országokkal szemben. Egy pillanatban az előző magyar kormány is kivette a részét a vitából: 2002. március 11-én Orbán Viktor közös nyilatkozatot tett az osztrák, a baden-würtenbergi és a bajor miniszterelnökkel a Beneš-dekrétumokról.

Már az első pillanattól kitapintható volt egy olyan törekvés is, hogy a soát a 20. századi kényszmigrációs események között tárgyalhassák, és egy olyan nemzetközi emlékhelyet teremthessenek, amely mérhető volna a soá globális emlékezetéhez. Ennek magyar *pendant*-ja a Terror Háza, ahol sajátos módon tárgyalódik együtt a Gulág, a kitelepítések és a magyar holokauszt.²

Az egymás melletti, méltó bemutatásra Forgács Péter *Dunai exodus*a után – azt hiszem – bátran igennel felelhetünk.³ Fogósabb kérdés, hogy kialakulhat-e egy olyan közös európai emlékezet, amely a „keleti németek” (a 20. szá-

¹ Vö. Karl Schlögel írásaival a *Magyar Lettre Internationale* 50. és 51. számaiban, valamint a *Kajka* 2004. 13. számával.

² Ennek tudományos igényű elemzését lásd: Frazon Zsófia – K. Horváth Zsolt: A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus. *Regio*, 2002, 4., és Mink András: Kommunizmus, terror, Péter Gábor ollója. *Beszélő*, 2002, 3.

³ A filmet és dokumentációját lásd: www.danube-exodus.hu.

zadi eleji német állam határain kívül élő németek), de egyáltalán, a két világháború következtében elüldözött népek szenvedéseit foglalja magába, s ha igen, milyen részt vállalhat ebben Magyarország.

Globális vagy európai?

A soá emlékezete az elmúlt évtizedekben – néha már a történelmi hitelesség és a természetes emberi együttérzés határait súrolva – az elviselhetetlen szenvedések „mércejévé” vált.⁴ Egyetemes fogalommá, mely a legkülönbözőbb áldozatok tragédiáit egyesíti. A kilencvenes évek közepén a koszovói konfliktus idején többször hallatszott a jelszó: „Soha többé Auschwitzot”; a sztálinizmust pedig bizonyos történetírói munkákban *vörös holokausztnak* is nevezik.⁵ Ezért elsősorban nem Európa, inkább az Amerikai Egyesült Államok a felelős. A soá nemzetközi emlékezete – az USA történelempolitikájának köszönhetően – már nem sokkal a háború után egy azóta is egyre bővülő intézményes hálózatban öltött testet a *Never again!* kategorikus imperatívuszával. Vajon az elűzetések tervbe vett európai centruma, esetleg intézményes hálózata képes-e ettől a gigantikus „holokauszt-ipartól” távolságot tartani és az elűzetések saját helyét a 20. század civilizációs tragédiájának univerzumában megtalálni?⁶ Vagy csupán lemásolja majd azt, hogy szembeállíthassa azzal az exodussal?

A soá nemzetközi emlékezete többnyire amerikai mintákat követ – azaz alapvetően amerikai, noha az elmúlt három évtizedben szerencsés módon egyre európaibbá vált. Az amerikai formák és elbeszélésmódok részben megkönnyítik, részben megnehezítik az európai adaptációt. A populáris kultúra felől közelítve nagy előny az ötven év alatt felhalmozott amerikai tudás és gyakorlat, hiszen kész mintákkal szolgál a soá történetének tanításához és feldolgozásához: ezt láttuk, pl. a *Teaching Holocaust Program* világméretű meghonosításakor, vagy Spielberg *Shoah Foundation Archive*-jének európai beindításakor. A soá kozmopolita emlékezete, amennyire csak tudta, megkönnyítette számunkra, kelet-európaiak számára azt is, hogy negyven év tabusítása után a saját holokausztunkkal szembenézzünk, s emlékezési formáinkat és rítusainkat kialakítsuk. Jó példa erre a 2004. májusában megnyílt budapesti Ho-

⁴ Vö.: Levy, Daniel – Sznajder, Natan: *Erinnerung im globalen Zeitalter. Der Holocaust*. Suhrkamp: Frankfurt am Main, 2001.

⁵ Vö.: Courtois, Stéphane – Werth, Nicolas – Panne, Jean-Louis: *Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror*. Piper: München, 2000.

⁶ Vö.: Diner, Dan (Hg.): *Zivilisationsbruch. Denken nach Auschwitz*. Fischer: Frankfurt a.M., 1988.

lokauoszt Múzeum, mely formavilágában Daniel Libeskind építész, a berlini Zsidó Múzeum építését idézi,⁷ míg időszaki kiállítása a nemzetközileg ismert Auschwitz Albumra alapul.

Nem a kozmopolita minta tehet róla, ha az adaptáció csak részben, vagy félszívvel történt, mint ahogy ezt a magyar történelemtankönyvek mutatják, vagy az a legfrissebb közvéleménykutatás, mely a fiatalok körében a holokausztról való (nem) tudásról számol be.⁸ Az már az amerikai populáris mesternarratíva hibája azonban, hogy a németeket gyakran sematikusán ábrázolja – így abba az elbeszélésbe a „keleti németek” (így a magyarországi svábok) elűzése nemigen fér bele. Még akkor sem, ha hozzászámítjuk, hogy a legfrissebb amerikai történetírás⁹ már nem kizárólag a német felelősségről, hanem Európáról, a *sötét kontinensről* beszél.¹⁰ Mindazonáltal nagyon valószínű, hogy a holokauszthez mérhető kozmopolita emlékeztető az európai elűzetések emléke még jó darabig nem válhat.

Demokratizálás vagy entrópia

A mesterséges emlékezetgyártás és -központosítás – mely minden eddigi törekvést jellemez – további veszélyeket rejt magában. Egy ilyen emlékezetpolitika könnyen az entrópia, azaz a mennyiség által történő relativizálás csapdájába eshet. Amit *James E. Young* a soá kapcsán fogalmazott meg, ugyanúgy érvényes itt is: „minden emlékműnél, minden állami múzeumban és levéltárban más-más holokausztot találtam, s végül már nem is találtam a holokausztot sehol.”¹¹ Persze, rögtön hozzátehetjük, nem minden országban van ez így, hiszen Magyarországon például egy ilyen entrópiának egyelőre nyoma sincs... Mégis megfontolandó, hogy civil kezdeményezések és valódi

⁷ Lásd: <http://www.juedisches-museum-berlin.de>.

⁸ A 2003-as reprezentatív felmérés szerint, melyet a 18 évnél idősebb fiatal korosztály tagjai körében vettek fel, 19%-uk nem hallott a holokausztról, 29%-uk ismeri a szót, de nem tudja, mi, mikor és hol történt. Lásd: <http://www.nkom.hu/archivum/osszart/holocaustfelmeres.shtml>.

⁹ Lásd pl.: Bauman, Zygmunt: *Moderne und Ambivalenz*. Fischer: Hamburg, 1992.; Ugyanó: *Dialektik der Ordnung. Die Moderne und der Holocaust*. Europäische Verlagsanstalt: Hamburg, 1992.; Volkov, Shulamit: *Das jüdische Projekt der Moderne*. C. H. Beck: Frankfurt a.M., 2001.

¹⁰ Lásd: Mazower, Mark: *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. Knopf: New York, 1998.

¹¹ Lásd: Young, James E.: *The Texture of Memory*. In: Ugyanó: *Writing and Rewriting the Holocaust – Narrative and the Consequences of Interpretation*. Indiana University Press: Bloomington and Indianapolis, 1988. 173.

emlékezőközösségek támogatása nélkül érdemes-e egy ilyen vállalkozásba kezdeni.

Az entrópiának persze egy nagyon pozitív, az emlékezetet demokratizáló hatása is ismeretes, hiszen paradox módon épp a mennyiségi növekedés – és itt kutatásokról, múzeumokról, emlékművekről stb. van szó – tette lehetővé, hogy azon áldozatok hangja is hallhatóvá váljon, akikről korábban nem eshetett szó. Ez történt a soá emlékének feldolgozásakor a romaként, szintiként, homoszexuálisként vagy Jehova tanújaként üldözöttek szenvedéseivel. És ez történhetne a „keleti németek” kapcsán például a szlovák–magyar lakosságcsere áldozataival, vagy az Algériából elüldözöttekkel is.

Tanúságtétel vagy kutatás

A következő kérdés a németek elűzetésének emlékezetét célzó kezdeményezés megkétszerezéséből fakad. A soá emlékezhelye ötven éves. A róla szóló diskurzus – mind a nemzeti, mind a globális szinteken – a túlélő szemtanúk élményeiből, a tragédia friss nyomaiból, a jóvátételi aktusokból és a már említett amerikai történelempolitika elemeiből tevődött össze. A történetírás és a többi társadalomtudományi diszciplína jóval e folyamatok mögött kullógott csak. S bár megint különbséget kell tenni a vasfüggöny két oldalán lejátszódó történések között, mégis megkockáztatható, hogy a soá emlékezete alapvetően a genocídium tanúságtételén alapult. Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy az interjúk kutatások legújabb fellendülése épp a nyolcvanas évekre tehető, amikor is a kutatók azzal szembesültek, hogy a holokauszt szemtanúi rövidesen eltávoznak az élők sorából. Ma már csak olyanok tudnak tanúságot tenni, akik gyermekként élték át a tragédiát.

Ebből következik, hogy a negyvenes–ötvenes évek elűzetéseinek szemtanúival kapcsolatban is hasonló helyzetbe kerültek a kutatók. S mivel a visszaemlékezések összegyűjtése évtizedeket késett, már nagyon kevés esély van arra, hogy az elűzetések európai emlékezetét személyes tanúságtételekre alapozza bármilyen tudományos vagy emlékezetpolitikai kezdeményezés. Ez a körülmény – tetézve azzal, hogy sem a jóvátétel jogi feltételeiben, sem a társadalmi közbeszédben messze nem tart ott a téma, ahol a holokauszté – problematikussá teszi a legitimációját azoknak a törekvéseknek, melyek az elűzetések európai emlékezetének kidolgozását tűzik ki célul. Majdnem biztos vagyok abban, hogy a „keleti németek” európai emlékezetét már nem alapozhatja meg a tanúságtétel – ez a történetírás és a történeti kutatások feladata kell legyen.

A legitimitáció természetesen e kutatások mennyiségétől és elsősorban minőségétől függ. Az egyik legfontosabb kérdés az okság és az egymásutániség közötti különbségek tisztázása, a történelmi felelőségek gondos megállapítása és rögzült előítéletek megdöntése.¹² De nemcsak a hiányzó történetek megírása és az egyedi magyarázatok megadása a tét (ebből is rengeteg van), hanem valószínűleg olyan alapvető elméleti összefüggések megragadása is, amelyek az európai (első és második) modernnek nevezett korszak sajátosságait új megvilágításba helyezik. A nemzeti történetírásoknak és a szociológiai elemzéseknek ugyanis ebben az esetben a 20. századi tömeges kényszmigrációt kell vizsgálódásaik fókuszába állítaniuk: mégpedig a kényszmigrációt, mint a nemzetállamok egyik leghatékonyabb hatalomgyakorlási eszközét és társadalomszervező tényezőjét.¹³ Ettől e diszciplínák még nagyon távol vannak...

Helyi vagy központi emlékezet

Az európai zsidóság – számtalan virágzó közösség együttese – a soában elpusztult: korábbi fizikai és szimbolikus helyeiről eltűnt. A túlélők, a nagyvárosokat leszámítva, előbb-utóbb elhagyták régi otthonaikat, mert elviselhetetlen volt számukra a helyek kiáltó üressége és szomszédjaik részvétlensége, jobb esetben tehetetlensége velük szemben. Ez az újabb kényszerű migráció, valamint a falu- és városbeliek ridegsége oda vezetett, hogy a soá emlékezete is elvesztette saját helyeit. Alig tudunk olyan faluról vagy városról, amely saját holokauszt-áldozataira (egykori szomszédjaira, barátaira és ismerőseire) maga akarna emlékezni – az ilyen kezdeményezések szinte természetesen származnak „kívülről” vagy „felülről”. Az emlékezet „központosításában” majd „újraosztásában” – bár az okok mindenkit nagy szomorúsággal tölthetnek el – így aztán nincs is semmi különös.

Az elűzetések emlékezete egy másik történet – bár itt rögtön különbséget kell tenni a *vad*, valamint a fájdalmas megpróbáltatásokkal járó, de emberéletet nem veszélyeztető kiűzetésekről. A *vad* kiűzetéseket leszámítva a „keleti németek” kitelepítése – így a magyarországi németeké, de a szlovákiai ma-

¹² Vö.: Levy, Daniel – Sznajder, Natan: *Erinnerung im globalen Zeitalter*, i. m. 231.; illetve más aspektusokból Said, Edward W.: *Invention, Memory and Place. Critical Inquiry*, Winter 2000. 175–192.; Mitchell, W. J. T.: *Holy Landscape: Israel, Palestine, and the American Wilderness. Critical Inquiry*, Winter 2000. 193–223.

¹³ Vö.: Deák, István – Gross, Jan T. – Judt, Tony: *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*. Princeton UP: Princeton, 2000.

gyaroké is – helyi közösségek szerint történt és szerencsés esetben e közösségek új helyeiken is együtt maradhattak. Ráadásul nemcsak a kitelepítettek, de az eredeti közösségek, falvak, városok is őrizték a kitelepítések emlékét, minden tabusítás ellenére. Ismerünk olyan falut, ahonnan az összes németet kitelepítették, a helyiek azonban máig őrzik és ápolják az emléküket, sőt, a közösség azonosságtudatának részei e németek.¹⁴ Számos más példa is azt bizonyítja, hogy az elűzetéseknek igenis van helyi emlékezete, amely a rendszerváltás óta egyre gyakrabban meg is mutatkozik: emléknapokban, testvérvárosi kapcsolatokban, diákcsere-programokban, és így tovább.¹⁵ Mi az a többlet, amit egy központ(i emlékezet) nyújthatna számukra?

Ki a német?

Egy közös európai emlékmű, központ vagy hálózat, még ha csupán a németajkú elüldözöttek emlékezetéről volna szó, akkor is kínosan érintheti e németiség mibenlétét. Egy kultúráról vagy a német államiságról van szó? Ha Kelet-Európa német nyelvű kultúráját és annak valóban tragikus veszteségeit vesszük alapul, akkor az emlékezetközponosításba ugyanúgy bele kell tartozzon Paul Celan, Franz Kafka, Joseph Roth és a teljes németajkú kelet-európai zsidóság pusztulásának emlékezte. Azonban nagyon úgy néz ki, hogy ez elfogadhatatlan volna az érintettek számára – minden oldalon.

A német állam(ok) felől nézve még bonyolultabb a helyzet. Az elűzöttek példátlan gyorsasággal illeszkedtek be a német társadalomba – és persze az osztrákba, a magyarba, a szlovákba, stb. is –, fájdalmas emlékeik egykori, elhagyott otthonaikhoz vezetnek vissza. Az elűzetés emlékműveit tehát ezeken a helyeken kellene felállítani – míg Németországban (Ausztriában, Magyarországon, Szlovákiában, stb.) az integráció pozitív, hősi emlékművének volna a helye. Persze, ha egy olyan világban élnénk, amelyben a hősiesség emlékművére egyáltalán még volna igény, mint ahogy nincs.

¹⁴ Ld.: Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári András: *Távoli szomszédok. Jánossomorja és Andau 1990–2000 – Entfernte Nachbarn. Janossomorja und Andau 1990–2000* (Regio könyvek) Budapest, 2002.

¹⁵ Vö.: Bindorffer, Györgyi: Double Identity: Being German and Hungarian at the same time. *New Community*, 23 (1997, 3). 399–411.; vagy http://www.akm.tti.hu/bindorffer_double_identity.htm; Ugyanő: Ethnicity and/or National Identity: Ethnic Germans in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica*, 42 (1997, 1–4). 195–207.; Ugyanő: No language, no ethnicity? Identity, Language and Cultural Representation among Hungarian Germans. *Review of Sociology*, 1998. 143–158.

Az elűzetésre, kitelepítésre ítélték egy része ráadásul otthon maradt, sem a náci Németországgal, sem a későbbi demokratikussal soha, semmilyen direkt kapcsolatban nem állt, noha a német nemzeti történelem minden tragikus következményét viselni kellett, ráadásul, a keleti blokkban a német kisebbség tagjaként még jó ideig diszkriminálták is. E diszkrimináció és a szocialista valóság olykor olyan mély nyomokat hagyott bennük, hogy az itthon maradt németektől gyakran hallhattuk: „Bárcsak engem is kitelepítettek volna!” Ezek az emberek máig ambivalens érzéseket táplálnak Németország iránt, német identitásuk mélyen gyökerezik helyi pátriájukba. No persze egy központosító törekvés felébreszthet bennük bizonyos nagynémet nacionalista érzéseket, de ugye erre a kezdeményezők sem vágnának?

Történelem, vagy történelempolitika

A soá nem csupán a legkülönbözőbb áldozatok szenvedéseinek egyetemes gyűjtőfogalmává vált, hanem a kritikus, kozmopolita visszatekintés szimbólumává is. Egy ilyen visszatekintés belülről nézve önkritikus, önreflexív történetírást jelentene. A kelet-európai nemzeti historiográfiák részleges ismeretében is megkockáztatható, hogy ennek még nagyon az elején járunk.¹⁶ És minél gyengébb az önkritikus nemzeti történetírás, annál több tere nyílik a történelempolitikának arra, hogy az emlékezetközösségeket saját céljaira mozgósítsa, törekvéseit saját nacionalista politikájának kiszolgáltassa. Erre

¹⁶ Ungváry Krisztián: Népirtás – kollaboráció – megortlás. In: *Évkönyv IX.* 1956-os Intézet: Budapest, 2001. 134–146.; Lahav, Yehuda: Svábok, magyarok a háború után. *Beszélő*, 2002, 9–10.; Beer, Mathias: A németek elűldözése Magyarországról és beilleszkedésük a megosztott Németországba. *Regio*, 2003, 1.; Seewann, Gerhard: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze – A magyarországi németek és az etnopolitika. Válogatott tanulmányok.* Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – Magyarországi Németek Országos Önkormányzata: Budapest, 2000.; Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a XX. században.* Csokonai: Debrecen, 1998.; Ugyanó: *Német nemzetiség – magyar hazafiság.* University Press: Pécs, 1997.; Tóth, Ágnes: *Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnengewanderungen und slowakisch Ungar. Bevölkerungsaustausch.* R. Oldenbourg: München, 2001.; Esettanulmányok: Balogh Béni: „Svábkérdés”: Kitelepítés Leányváron. (A német lakosság kitelepítésének kezdeteiről Máramor–Esztergom vármegyében). *Limes*, 1992, 1. 57–64, 73–97.; Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Új Mandátum: Budapest, 2001.; Ugyanó: *Magyarok és németek.* *Limes*, 2002, 1.; Pintér Zsuzsa: *A németek kitelepítése a Mosonmagyaróvár környéki falvakból a II. világháború után.* Diplomamunka Tilkovszky Lórántnál, 2003.; Varga László: *Várostörténet 1945–1956.* *Budapesti Negyed*, 20–21 (1998, 2–3); Váradai Monika Mária: *Vörösvári történet. Egy sváb telepésfalva a 20. század első felében.* MTA RKK – Regionális Kutatási Alapítvány: Pécs–Budapest, 1996.; Ugyanó: *Solymár: az aranyfalu... Tér és Társadalom*, 1997, 4. 45–68.

elég nagy a veszély, hiszen a globalizáció és az európai egyesülési folyamatok a nemzetállamokat és a nemzeti identitást elbizonytalanították. Manapság a nemzeti hatalmaknak oly nagy szükségük van a történelempolitikára, mint soha korábban.

Egy agresszív történelempolitika azonban az elűzöttek emlékezetének összefogását célzó egész törekvést elgáncsolhatja. Egy nacionalista történelempolitika az elűzöttek emlékezetét egyenesen más tragédiák relativizálására is felhasználhatja. Ez történt Magyarországon a Terror Házában, és ezzel kísérelteznek más politikai vállalkozók is a környező országokban. A nacionalista történelempolitika pedig hamis történelmi elbeszéléseket produkálhat csak, melyek a múlttal való szembenézést lehetetlenné teszik, és bosszúvágyat keltenek. Ma még bizonytalan, hogy a nemzetközi törekvések e csapdákat elkerülhetik-e, és az elűzöttek európai emlékezetét a politikai csatározások közepette mégis megteremtik-e.

BÁLINT MARCELL

„Vároterem-politika”

*A Beneš-dekrétumok kérdése az osztrák nyomtatott sajtóban**

A második világháború végén mintegy 150 ezer menekült érkezett Csehszlovákiából Ausztriába. A birtokukat, vagyonukat, egész életük munkáját hátrahagyó kényszervándorok a csehszlovákiai német nemzeti kisebbség tagjai, ún. szudétanémetek¹ voltak. Az ideiglenes osztrák kormány az életveszély elől menekülő szudétanémetekkel kapcsolatban hamar egyértelmű álláspontra jutott. Eszerint a jövevények túlnyomó többsége náci szellemiségűnek tekinthető, akiknek semmi keresnivalójuk nincs abban az országban, amely a nácizmus és Hitler első áldozata volt, ezért mihamarabb el kell távolítani őket, az újabb menekültek bejutását pedig meg kell akadályozni. Ennek megfelelően a menekülteket gyűjtőtáborokban helyezték szigorú felügyelet alá, az osztrák–csehszlovák határt pedig lezárták. Később, az ún. vad üldözéseket felváltó tervszerű kitelepítés idején sem változott az osztrák álláspont: a szudétanémetek kitelepítése jogszerű, igazságos lépés, továbbá csehszlovák belügy, amelyhez legfeljebb Németországnak mint az érintetteket befogadni köteles államnak van köze. „Természetes, hogy meg akarnak szabadulni tőlük. Biztosíthatom Önt, hogy kormányunk

* A tanulmány elkészítésében nagy segítségemre volt Kovács Éva és Hans-Georg Heinrich. Ezúton szeretnék köszönetet mondani nekik.

¹ Szudéták: Csehország, Morvaország és Szilézia északi részein 330 km hosszan elnyúló kőzéphegység. A szudétanémet kifejezést helyenként már a 18. században is használták, a Cseh Királyságban élő németek egészére vonatkozó értelemben történő használatára 1902-től találunk példát. Az elnevezés az első világháború után terjedt el, és a Csehszlovák Köztársaság nyugati és dél-nyugati területein élő németeket illették e névvel, amelyet az érintettek is elfogadtak és használni kezdtek. Mindazonáltal önálló szudétanémet kultúra és identitás nem létezett, a kifejezés minden történelmi legalitást nélkülöző konstrukció.

pontosan ugyanígy ítéli meg a problémát² – tájékoztatta prágai kollégáját az osztrák külügyminiszter 1946-ban.

A menekültek elkülönítése, az osztrák állampolgárság megadásának halogatása és a diplomáciai erőfeszítések, amelyek a menekültek mielőbbi kitoloncolásának előkészítését szolgálták, nem csak a Csehszlovákiából érkezett menekültekkel kapcsolatos politika jellegzetességei voltak. Ez a gyakorlat érvényesült az Ausztriába érkezett összes, a szudétánemetekkel együtt mintegy 380 ezer keleti némettel kapcsolatban. Az évtized végére azonban a nemzetközi politikai fejlemények hatására ez a „váróterem-politika” (Oliver Rathkolb kifejezése) nem volt tovább folytatható, világossá vált, hogy a táborközpontokat lehetetlen eltávolítani az országból. Ekkor a táborokat lassanként feloszlatták, lakóik osztrák állampolgárságot kaptak, és bár 1954-ben is még több mint 30 ezer menekült élt barakkokban, elindult az új jövevények integrációja. Ebben a folyamatban a különböző menekültcsoportok közül a szudétánemetek indultak a legjobb esélyekkel, mert sokan alsó-ausztriai rokonoknál tudtak letelepedni, és legtöbbször képzett ipari munkás volt, akik hamar el tudtak helyezkedni. A Csehszlovákiából érkezett menekültek így gyorsan és sikeresen beépültek az osztrák társadalomba, és az üldöztetésük során elszenvedett károkkért 1975-ben egy államközi szerződés alapján kártérítést kaptak a csehszlovák államtól, igaz, csak azok, akik 1938 előtt osztrák állampolgársággal rendelkeztek. A csehszlovákiai német kisebbség felszámolásának kérdését érintő másik nemzetközi megállapodás, az 1997-es cseh–német megbékélési nyilatkozat aláírásakor pedig osztrák részről semmiféle igény nem mutatkozott hasonló osztrák–cseh megállapodás kidolgozására.

Mindezek fényében meglepőnek tűnik, hogy 2002 elején igen hevesnek mondható, a sajtóban jelentős felületet foglaló vita alakult ki Ausztriában a Beneš-dekrétumokról, amelyek alapján a második világháború végén a csehszlovákiai német kisebbség tagjait (is) megfosztották vagyonuktól és állampolgárságuktól. Jelen dolgozatban erről a sajtóvitáról készült elemzésemet mutatom be. Az elemzésbe az osztrák nyomtatott politikai sajtó meghatározó és reprezentatív lapjaiból, két napilapból (*Die Presse*, *Neue Kronen Zeitung*) és két hetilapból (*Profil*, *News*) válogattam cikkeket, melyek 2002. január 21. és április 30. között jelentek meg. Olyan írásokat választottam ki, melyekben előfordul a Beneš-dekrétumok kifejezés és/vagy az egykori csehszlovák államelnök neve. 224 darab ilyen cikket találtam. A cikkek megoszlá-

² Karl Gruber szavait idézi Rathkolb, Oliver: Verdrängung und Instrumentalisierung. In: Coudenhove-Kalergi, Barbara – Rathkolb, Oliver (Hg.): *Die Beneš-Dekrete*. Czernin Verlag: Wien, 2002. 138.

sának legszembeütőbb jellemzője, hogy pontosan a felük, 112 cikk a befolyásosnak tartott, rendkívül magas, napi 3 milliós példányszámban kinyomtatott *Kronen Zeitung*-ban jelent meg.³ Bőven éltem a már bevett tartalomlemezési módszerekkel (cikkek számszerű megosztása témák szerint, a szövegekben megjelenő szereplők osztályozása, a felelősök és megoldások elemzése stb.). Kiemelten foglalkoztam az írások címeivel és azok kulturális összefüggéseivel, és kísérletet tettem azoknak a mechanizmusoknak a feltárására, amelyek révén a szerzők mintegy megalkotják, előállítják az olvasók számára a Beneš-dekrétumokkal kapcsolatos problémákat. Az elemzés során három beszédmódtípust sikerült azonosítani, az alábbiakban ezekről lesz szó.

Előzmények

Amint azt a bevezetőben láttuk, a második Osztrák Köztársaságot alapító politikai elit, melynek önazonossága az „Ausztia volt Hitler első áldozata” téletelen alapult, korántsem jószántából fogadta be a Csehszlovákiából elmenekült szudétánemeteket, és a kénytelen-kelletlen integráció évtizedeken át politikai érdektelenséggel párosult. Ez a helyzet a kilencvenes évek második felében, Ausztia EU-csatlakozása után, illetve a múltból való közbeszéd, pontosabban a nemzetiszocializmus áldozatainak kártérítéséről folytatott viták új szakaszának megindulásával párhuzamosan megváltozott. Két párt, az Osztrák Néppárt (ÖVP) és az Osztrák Szabadságpárt (FPÖ) igyekezett az elűzés és kitelepítés ügyét beemelni a köztudatba.

Az ÖVP politikusai arra helyezték a hangsúlyt, hogy a múlt feldolgozásának feladatát nemcsak Ausztriának kell elvégeznie, ez elől a kelet-európai államok sem térhetnek ki, az FPÖ pedig a holokauszt relativizálására használta fel a szudétánemetek ügyét: „Mikor zsidó emigránsok követeléseket támasztanak, a jóvátétel, hogy úgy mondjam, végtelen. Mikor meg a szudétánemetek azt kéri az osztrák kormánytól, hogy a cseh hatóságoknál járjon közbe jóvátételi követeléseik keresztülvitelében, azt halljuk, hogy egyszer már le kell zárni ezt a fejezetet. Mit jelentsen ez? Nem lehet két ugyanolyan ügyet eltérően kezelni”⁴ – jegyezte meg a párt vezetője, Jörg Haider 1998-ban, az osztrák közszolgálati televízióban. A 2000-ben hivatalba lépett ÖVP–FPÖ kormány koalíciós megállapodásában is szerepel a kérdés: „A szövetségi kormány

³ Ausztia lakossága kb. 7,5 millió fő.

⁴ ORF ZiB 2, 1998. szept. 9., Haidert idézi Czernin, Hubertus (Hg.): *Der Westentaschen-Haider*. Czernin Verlag: Wien, 2000. 58.

a megfelelő megoldások kidolgozásán fog fáradozni mindazon kérdésekben, melyek a második világháború során kényszermunkára kényszerített személyekkel és az osztrák hadifoglyokkal, valamint a Benesch [sic! Beneš]-dekrétumok (...) következtében Ausztriába üldözött lakossággal kapcsolatosak.”⁵

Az FPÖ jobboldali populista párt, és mint ilyen, mindazok kizárására törekszik, akik „nem tartoznak közénk”. Ideológiájának középpontja a területileg és biológiailag homogén, organikus nép eszméje – és ennek fonákja, az idegenellenesség, rasszizmus és antiszemitizmus. Az államszocialista rendszerek összeomlása után a párt nacionalista ideológiájában a volt vasfüggöny másik oldalán élő szomszédokkal „mint vékony pénztárcájú turistákkal, legális, fekete- vagy illegális munkásokkal, háborús menekültekkel, egyéb menedékkérőkkel vagy bevándorlókkal és betelepülőkkel való szembekerülés fontos referenciapontként szolgál. Az FPÖ ezzel a típusú mássággal szemben definiálja Ausztriát, azaz ez az az identitáspon, amellyel szemben kialakítja saját azonosságtudatát.”⁶ Az FPÖ továbbá saját meghatározása szerint „EU-kritikus” párt is. Az organikus népeszméből levezetett „népek Európája”-konceptió alapján elutasítja az unió intézményi reformjait és az integráció mélyítésére vonatkozó terveket. A koalíciós szerződésben foglaltak ellenére, miszerint a kormány elsőrendű feladatának tartja az unió bővítésének elősegítését, az FPÖ kormánypártként a bővítési folyamatot számos módon igyekszik gátolni és tagjelölteket minél hosszabb ideig az „EU várótermében” tartani. A repterőár igen széles; a népszavazási és a népi, illetve népi-megkérdezési kezdeményezésektől a csatlakozási tárgyalások azonnali felfüggesztésének követelésén keresztül, egyes államokkal kapcsolatban egészen a külön csatlakozási feltételek megfogalmazásáig tart.

2002 elején az osztrák–cseh viszony már meglehetősen feszült volt. Ennek egyik oka, hogy a tagjelölt országok közül egyedüliként Csehország támogatta az ÖVP–FPÖ kormány megalakulása nyomán elhatározott EU-szankciókat. A feszültséget az FPÖ 2001 őszén tovább növelte azzal a követeléssel, hogy ne zárják le a csatlakozási tárgyalások vonatkozó fejezetét Csehországgal addig, amíg az osztrák határtól 60 kilométerre fekvő Temelinben épült atomerőművet a csehek le nem bontják, ellenkező esetben az FPÖ úgymond „megvétőzza” Csehország EU-csatlakozását. Az FPÖ ún. népi kezdeményezést is szervezett az erőmű bezárásáért, melynek keretében a párt aktivistái 2002. január 15–21. között országszerte aláírásokat gyűjtöttek. Hans Di-

⁵ A koalíciós megállapodás vonatkozó pontját idézi és utal a helyesíráásra Rathkolb, Oliver: *Verdrängung und Instrumentalisierung*. i. m. 138.

⁶ Dancsi Katalin: *A haideri retorika. Replika*, 45–46 (2001. november).

chand, az elsőszámú politikacsinálónak tartott *Kronen Zeitung* főszerkesztője, aki számos kérdésben, például az EU bővítésével kapcsolatban is hasonló nézeteket vall, mint az FPÖ, különleges vehemenciával vetette be lapját a Temelin-ellenes ütközetbe, és novembertől januárig mintegy 300 teljes oldalon agított az atomerőmű és Csehország uniós csatlakozása ellen.

Az aláírásgyűjtés napjaiban a *News*-nak adott interjújában Jörg Haider, arra a kérdésre válaszolva, mely szerint a Beneš-dekrétumok miatt is kell-e vétőzni, kijelöli a Csehország EU-csatlakozása ellen folytatott kampány következő témáját: „Ez magától értetődik. Mostanában ugye mindenki csak a Temelin elleni vétőről beszél, pedig a Beneš-dekrétumok jelentik a még sokkal nagyobb problémát.”⁷ Ugyanezen a héten Miloš Zeman cseh kormányfő a *Profil*-ban kifejti, hogy „Hitler támadása előtt a szudétánémetek csehszlovák állampolgárok voltak. A cseh jog szerint sokan közülük hazaárulást követtek el, amely bűntényért az akkori jog szerint halálbüntetés járt volna. Még békeidőben is. Ha tehát a szudétánémeteket elüldözték vagy elszállították, akkor az még mindig enyhébb büntetés volt, mint a halál.”⁸ Zeman az interjújában további történelmi fejtegetésekbe kezd, meglátása szerint Ausztria egyáltalán nem volt a hitleri Németország áldozata: „Ha ti, osztrákok fel akarjátok hánytorgatni a múltat a politika szintjén, akkor megismétlem, immár harmadszor ebben az interjújban: az osztrákok nem az első áldozatai, hanem az első szövetségesei voltak az emberi történelem legbűnösebb rendszerének. Gondolják meg előbb ezt.”⁹

A cseh kormányfő kijelentései elindítják a felháborodás hullámain, és elemzők szerint több tízezer osztrákot éppen a Zeman-interjú mozgósít a népi kezdeményezés támogatására. Az osztrák sajtóban a következő hónapokban pedig az egyik legtöbbet tárgyalt téma a Beneš-dekrétumok, illetve a dekrétumok és az EU-bővítés összefüggéseinek kérdései lesznek.

A nacionalista–populista beszédmód

A vizsgált újságcikkek jelentős részében a Beneš-dekrétumok bizonyos nemzeti érdekekkel kerülnek kapcsolatba, és ez a kapcsolat meghatározza a dekrétumok és Csehország EU-csatlakozásának viszonyát. Ez a beszédmód épít a történettudomány hitelére, ám a valós vagy vélt tudományos eredmények felhasználása és bemutatása során minden társadalomtudományos

⁷ „Wenn Schlüssel wählen will, dann bitte schön.” Jörg Haider im Interview. *News*, 2002, 4.

⁸ „Populistischer Pro-Nazi-Politiker.” Milos Zeman-Interview. *Profil*, 2002, 4.

⁹ Uo.

eljárás és módszertani megfontolás figyelmen kívül marad. A megélt szenvedések, sorstragédiák kerülnek előtérbe, de nem a tárgyalt téma érzékeny bemutatása, a körülmények, okok, előzmények és következmények feltárása a cél, hanem a nyilvánosság számára könnyen megfelfejthető, politikai ideológiával terhelt tartalom.

Elsősorban az FPÖ politikusainak vonatkozó állásfoglalásai és a *Kronen Zeitung* egyes cikkei érdemelnek figyelmet. Az FPÖ álláspontja szerint a dekrétumok a szudétánemeteket mint ó-osztrákokat (*Altösterreicher*) sújtották, és így osztrák nemzeti érdekeket sértettek. Ezt a Szabadságpárt nem nézheti tétlenül, a kárvallottak számára azonnali jóvátételt és a dekrétumok megsemmisítését követeli. Amennyiben ez nem történik meg, a párt, ígérete szerint, meggátolja Csehország csatlakozását az EU-hoz.

A *Kronen Zeitung* az FPÖ érvelését követi a Beneš-dekrétumokról közzétett írásaiban. Kerüli a pártpropagandát, nem foglal nyíltan állást a Szabadságpárt mellett, mégis kihangosítja, hangszereli és kiegészíti a párt álláspontját, és a lapra jellemző kampányt folytat. Ez utóbbinak legfontosabb eszköze a téma állandó napirenden tartása és minél több rovat bevonása a tudósításba. A 122 *Kronen Zeitung*-cikk nagy része a politikai rovatban jelent meg, de a rendeletek kapcsán a lap hatrészes történelmi sorozatot is indított, amiből az olvasó megtudhatta, osztrák szempontból miért életbevágóan fontos érdek a Beneš-dekrétumok hatálytalanítása. A sorozat 5+1 részes, egyenként két teljes oldalt foglal el, címe pedig: „*Nemcum smrt! – Tod den Deutschen!*” *Védrándgter Völker mord – Die Vertreibung der deutschsprachigen Altösterreicher aus der Tschechoslowakei* („Gyilkoljátok a németeket!” [csehül és németül] Elhallgatott népiértés – a német nyelvű osztrákok elűzése Csehszlovákiából). Az első öt rész alcímei: *Haláltánc Prágában, A cseh koncentrációs táborban, A halálmenet, A népiértés nem évi el, végül: Jog, nem bosszú (Recht, nicht Rache)*. A hatodik részben a lap röviden összefoglalja a tanulságokat és az időközben a szerkesztőségbe érkezett olvasói levelek közül ismertet néhányat.

A sorozat első öt darabjának felépítése megegyező. A lap először bemutatja az eseményeket és az összefüggéseket, majd egy cseh újságíró beszédes, *Edvard Beneš – a likvidátor* című, az egyik szudétánemet hazafias szervezet gondozásában megjelent, a történeteket személyesen átélő elűzöttek beszámolói alapján készült kötetéből közöl részleteket, melyek a csehek válogatott kegyetlenkedéseit mutatják be. A sorozat a cseh–német együttélés első néhány évszázadának történetéből azt emeli ki, hogy a csehekhez mindig a németek közvetítésével jutottak el a nyugati kultúra vívmányai és az Osztrák–Magyar Monarchiában feszültségmentesen élt együtt a két nép. A lap alternatív törté-

nelemértelmezése szerint a bajok az első világháború végén kezdődtek, és a történetet úgy adja elő, hogy cselekvő helyzetben a cseheket láttatja, a másik oldalon pedig egyedül Hitler jelenik meg, de ő is csak a nyugati nagyhatalmakkal együtt. 1919-ben tehát cseh egyenruhások a békés tüntetők közé lóttak, gyerekeket és asszonyokat gyilkoltak meg, akik csak a népek önrendelkezési jogával akartak volna élni, és Ausztriához szerettek volna csatlakozni.

Ezután egy nagy ugrással a müncheni konferencia kerül elő, ahol Hitler és a nyugati nagyhatalmak a Szudéta-vidéket a Harmadik Birodalomhoz csatolták. „1939 tavaszán a maradék Csehország Cseh-Morva Protektorátus néven szintén a birodalom része lett, Szlovákia pedig önállósította magát.”¹⁰ Újabb ugrással az 1942-es Heydrich-merénylet következik, amely a lidicei büntényhez vezetett. „Megtorló intézkedés gyanánt harminc cseh csendőr a prágai német rendőrség parancsára lelőtte a falu mind a 174 tizenhat évnél idősebb férfi lakosát. Az asszonyok és a gyerekek koncentrációs táborba kerültek. Egy büntény, ami a csehek szudétanémetekkel szemben tanúsított későbbi viselkedésének kiváltója volt.”¹¹ 1945-ben folytatódik a történet, mikor is májusban kommunista felkelés tört ki Prágában, és a kommunisták kezébe került rádióból azonnal bömbölni kezdett a felhívás a németek legyilkolására. A csehek erre egy emberként felkerekedtek és nekiláttak a vérengzésnek – fejezi be a lap az előzmények tárgyalását.

Ezt követi a pogromoknak, valamint a szudétanémetek kirablásának, összegyűjtésének és kitoloncolásának rendkívül részletes, riportszerű bemutatása az áldozatok perspektívájából. A csehek vadságát és elvetemültségét a lap igen érzékletesen szemléli, így például rámutat, hogy „a világtörténelem lépcsőházi vicce, hogy a túlélők beszámolóí szerint a theresienstadti koncentrációs táborban csak akkor javultak valamelyest a körülmények, amikor a csehek súlyos túlkapásai láttán beavatkoztak a szovjetek.”¹² Az elbeszélésben a csehekre terelődik a felelősség mindenért, még a lidicei mészárlásnak is ők a tettesei, a németek pedig áldozatok, és az is kiderül, hogy nem is csak németek voltak ők. A dekrétumokat a sorozatba illesztve külön bemutató rövid írásban olvasható, hogy „Az úgynevezett Beneš-dekrétumok és a büntetlenséget biztosító törvény alapján máig kereken 240 ezer német anyanyelvű osztrák erőszakos halála, valamint 250 ezer német katona meggyilkolása maradt büntetlenül.”¹³

¹⁰ Totentanz in Prag. *Kronen Zeitung*, 2002. febr. 3.

¹¹ Uo.

¹² Im tschechischen KZ. *Kronen Zeitung*, 2002. febr. 4.

¹³ Benes-Dekrete und Vertreibung. *Kronen Zeitung*, 2002. febr. 3.

A sorozat negyedik, *A népirtás nem évül el* című részében a történet végéhez érünk és megkezdődik az értékelés. A tanulság szerint nem spontán akcióról van szó, hanem Beneš alapos tervéről, amelyen már 1942 óta dolgozott. Beneš rendeleteivel törvényesítette a vérengzéseket, ami minden tekintélyes nemzetközi jogi tankönyv szerint népirtásnak tekintendő. Ez azért fontos, mert a népirtás nem évül el és a tetteseket akár fél évszázad után is felelősségre lehet vonni. Ebben a részben a cseh szerzőtől származó idézetek Beneš elnök történelmi szerepét is értékelik: „Röviden és tömören azt mondhatjuk, hogy Beneš a németekkel szemben táplált gyűlölete miatt eladta az országot Sztálinnak, minden idők legnagyobb tömeggyilkosának. Beneš-t, és nem Gottwaldot terheli a nagyobb felelősség a kommunista hatalomátvételben. A szudétánémetek kegyetlen elűzése és vagyonuk felosztása nélkül a Kommunista Párt soha nem tudta volna megnyerni az 1946-os választásokat.”¹⁴

A sorozat ötödik darabjában a szerkesztők a *Jog, nem bosszú* cím alatt közvetlenül, nagy betűkkel szedve és aláhúzva fogalmazzák meg a központi üzenetet: „A temelini atomerőmű és a Beneš-dekrétumok – ezek akadályozzák Csehország visszatérését Európába”.¹⁵ A lap azt kifogásolja, hogy a hárommillió elűzött osztrák máig nem kapott semmiféle kárpótlást az elrabolt vagyoneért. Ráadásul a csehek az Európai Parlament, az osztrák parlament, hat osztrák tartományi parlament és számos jelentős személyiség, például Habsburg Ottó követelése ellenére nem hajlandók hatálytalanítani a rendeleteket, és a jóvátételi követelésekről hallani sem akarnak. A hatodik rész elején a lap tisztázza, hogy a német anyanyelvű osztrákok elűzése „csak az egyik a csehek és közöttünk még lezáratlan kérdések között. Mi a jó szomszédság mellett vagyunk, de egynek-másnak még történnie kell, mielőtt ezt elérjük.”¹⁶

Az FPÖ és szövetségese, a befolyásos napilap számára tehát a Beneš-dekrétumok ügye egy olyan elbeszélés kidolgozására ad alkalmat, amely arról szól, hogy „nekünk is voltak halottaink, mi is legalább úgy szenvedtünk, mint a másik oldal áldozatai”, és a szudétánémetek elűzésének történetéből olyan történelempolitikai reprezentációt állít elő, melyben a tettesek a csehek és az áldozatok az osztrákok. A burkolt üzenet pedig, amely a leginkább egyértelműen a sorozat egyes darabjainak alcímeiből olvasható ki, azt állítja, hogy a szudétánémetek, illetve osztrákok szenvedésének története egyenrangú

¹⁴ Völkermord verjährt nicht. *Kronen Zeitung*, 2002. febr. 6.

¹⁵ Recht, nicht Rache. *Kronen Zeitung*, 2002. febr. 7.

¹⁶ „Nemcum smrt – Tod den Deutschen”. Verdrängter Völkermord – Die Vertreibung der deutschsprachigen Altösterreicher aus der Tschechoslowakei. *Kronen Zeitung*, 2002. febr. 8.

a holokauszt borzalmaival. Olyan hamis történelempolitika ez, melyben szétbomlik a tettes és áldozat szerepének éles elválasztásán alapuló, az egykori ellenfelek által közösen gyakorolt emlékezésritus és átadja helyét a bosszúváagnak.

A vizsgált újságcikkekből kitűnik, hogy a Beneš-dekrétumok hatálytalánítására vonatkozó külföldi követelés Csehországban az éppen zajló választási kampány fő témája lett. A két legnagyobb párt, Miloš Zeman kormányzó szociáldemokrata pártja és a Václav Klaus vezette ellenzéki jobboldali Polgári Demokrata Párt (ODS) az ügyet a cseh nemzeti érdekek védelmével azonosította, és mindkét párt ezen érdekek legelszántabb védelmezőjeként igyekezett bemutatni magát a kampányban. A nagy nemzetközi botrányt okozó Zeman-interjú után a cseh külügyminiszter foglalta össze kormánya álláspontját a *Die Presse* tudósítójának. A külügyminiszter úgy véli, Ausztriának nemigen van joga a szudétánémetek nevében felszólalni, hiszen osztrák állampolgárt nem érintettek a Beneš-dekrétumok. Jan Kavan hangsúlyozza, kormánya nem ért egyet a kollektív bűnösség elvével és azokkal a szudétánémetekkel kapcsolatban, akik bizonyíthatóan antifasiszta tevékenységet folytattak, vagy megjárták a koncentrációs táborokat, engesztelő humanitárius gesztusra készül.

Az ODS retorikája a dekrétumok körüli fejlemények alakulásával párhuzamosan radikalizálódik. Klaus a humanitárius gesztus tervét „rossz, őrült, borzalmas”¹⁷ ötletnek tartja, ami a tulajdonjogi viszonyok revíziója felé tett lépés lenne. Néhány nappal később Jan Zahradil, a párt alelnöke arról beszél, hogy „a dekrétumok hatálytalánítására vonatkozó igények okot adhatnak az Európai Uniótól való távolmaradásra”.¹⁸ Az ODS és a szociáldemokraták egyformán két, a cseh közvélemény előtt nem ismeretlen, drámaian hangzó fordulattal értékeli e követeléseket: egyrészt az önálló cseh államiság alapjainak aláásására irányuló kísérletet, másrészt a történelem átrírására és a világháború után kialakult rend felborítására irányuló szándékot látnak bennük. Az ODS márciusban csattanós választ javasol az ügyben: Jan Zahradil kifejti, hogy a köztársaság egyik legmagasabb állami kitüntetését, a Masaryk-díjat kellene Benešnek adományozni: „Beneš személye jelenleg durva külföldi támadások célpontja, amelyek övny aluli ütésekkel az önálló cseh államiságot kívánják megkérdőjelezni. A volt politikus kitüntetése méltó válasz lenne a bíráló-

¹⁷ Klaus lehnt Geste an Sudetendeutschen ab, Opposition fordert Zemans Rücktritt. *Die Presse*, 2002. febr. 22.

¹⁸ Tschechiens Konservative wollen Benes-Dekrete bei EU-Beitritt absichern. *Die Presse*, 2002. febr. 23.

tokra.”¹⁹ A szociáldemokraták sietnek leszögezni, hogy a javaslat tárgyalásra érdemes.

A nemzeti érdekek védelmében versengő pártok vezetői március végén megállapodást kötnek és felszólítják pártjaik parlamenti képviselőit, hogy a képviselőház áprilisban külön tárgyalja meg és fogadja el a kormány határozati javaslatát a dekrétumokkal kapcsolatban. A parlament április végén ellen-szavazat és tartózkodás nélkül fogadja el a határozatot, melyben leszögezik, hogy a Beneš-dekrétumok érinthetetlenek, megkérdőjelezhetetlenek és megváltoztathatatlanok. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg a cseh viszonyok avatott ismerője, hogy „A kiűzés témáját szóba hozni az én országomban olyan, mint valakivel (...) a rossz lelkiismeretéről beszélni. Legtöbbször a racionalitás határain kívül találjuk magunkat.”²⁰

A vizsgált lapok a *News* kivételével a csehországi nemzeti összefogáshoz vezető út minden fontos állomásáról részletesen tudósítanak az adott lap irányultságának megfelelően. A *Profil* megállapítja, hogy a dekrétumok melletti harcias kiállással és a szudétanémetek démonizálásával a cseh politikusok, különösen a Haiderhoz hasonlóan tehetséges populistá Klaus, a hatalmas és gazdag szomszédoktól, és az uniós csatlakozás miatt a nemzeti identitás elvesztésétől féltő csehek aggodalmaira építve a szavazatok maximalizálására törekednek. A *Profil* külön kiemeli, hogy Csehországban szállóigévé vált Klaus egyik mondata, miszerint „Nem szabad felolvadnunk az EU-ban úgy, mint egy kockacukor egy csésze kávéban”.²¹ A vitát a cseh miniszterelnökkel készített interjúval elindító *Profil* ezt a nacionalista–populista beszédmodot mintegy kommentálva, magzintörténet műfajú írásaiban sajátos magyarázó, a háttérrel megvilágító elbeszéléseket hoz létre a Beneš-dekrétumok ürügyén.

A *Profil* történeteinek tipikus dramaturgiája van; egy szemléltető, életszerű példával indulnak, például az idős, bölcs Habsburg Ottó nyugodtan válaszol az újságírók kérdéseire, mikor azonban Eduard Beneš neve előkerül, arca elborul és elmondja, Beneš volt a „gonosz géniusza”.²² Ezt követően egymást váltják a tényeken alapuló rövid, hírszerű szakaszok, a kommentáló, elemző részek és az elbeszélés további riportszerű elemei. Az ilyen írások ismertetőjegye, hogy az egyik oldalon a hírek tényszerűsége áll, a másikon azonban az újságírói elemzés. Az elemzés mindig értékelés, a probléma jellegének meghatározása és valamilyen általános érvényű tendencia kimutatása.

¹⁹ Beneš–Dekrete–Streit überschattet den Gipfel in Barcelona. *Die Presse*, 2002. márc. 16.

²⁰ Přihoda, Petr: A kiűzés mint elfojtott komplexus. *Kafka*, 2003, 13.

²¹ Im Trotzwinkel. *Profil*, 2002, 16.

²² Offene Rechnungen. *Profil*, 2002, 17.

Az objektív tények, hírek és a szubjektív értékelések keveredéséből a lap irányvonalára jellemző értelmezés és elbeszélés áll össze.

A *Profil* értelmezése szerint a Beneš-dekrétumok körüli vita valójában a hasonló karakterű és közös történelmű közép-európai nemzetekre jellemző konfliktus. A történetet a lap olyan értelmiségekkel mesélteti el, akik jól ismerik mind az osztrák, mind a cseh viszonyokat és az egész régió történetét, a dekrétumvitában pedig olyan konfliktust látnak, melynek bőven voltak előzményei: sokáig elfojtva, a felszín alatt parázslott, majd nacionalista, populista politikusok felszították és újra a régi tűzzel lángol. Ez a pszichohistorikus elbeszélés visszanyúl egészen a huszita háborúig vagy az 1620-as fehérhegyi csatáig, melyben a katolikus Habsburgok leverték a protestáns cseh rendek felkelését – ezt a traumatikus élményt azóta sem képesek feldolgozni a csehek. A Monarchiában a cseh a „birodalom szolganépe” lett és az osztrákok gyámkodó, kioktató módon viselkedtek velük, amitől a makacs csehek nemzeti érzelmei csak tovább erősödtek. Ez a mintázat a vasfüggöny lebontása után újra előkerül. A lelkek mélyén meghúzódó ellenérzéseket az is táplálja, hogy „a bécsiek erőszakosan németesített csehek, meg kellett tagadniuk származásukat, megtörték a gerincüket és azóta gyűlölik önmagukat”²³ – állítja Barbara Coudenhove-Kalergi prágai születésű bécsi újságíró.

A dekrétumvita a *Profil* politikatörténeti olvasatában egy konfliktusokkal terhelt régi kapcsolat újabb fejezete. Az írások címei is erre utalnak; például: *Testvérek között* vagy *Rendezetlen számlák*. A történet szerint az osztrákok az FPÖ buzdítására a temelini atomerőművet roncsreaktornak csúfolják, míg a régi Monarchia legjobb iparosainak népe bámulatra méltó csodának tartja ugyanazt. Ausztria a dekrétumokkal emberi jogokból, európaiságból és múltfeldolgozásból leckézteti a két világháború közti köztársaságra, demokratikus hagyományaikra oly büszke cseheket. A mesélők arról is beszámolnak, hogy előfordul, mikor az FPÖ számon kéri, miért hagyták magukat évtizedeken át a szovjetektől elnyomni. Jörg Haider egyenesen megfordítja a tettes–áldozat szereposztást és arról beszél, hogy a csehek 1968-ban tankokkal taposták el a demokráciát. A csehek úgy látják, hogy a forradalmiságukról nem igazán híres osztrákoknak 1955-ben, a szovjetek kivonulásakor és saját szuverenitásuk visszanyerésekor egyszerűen szerencséjük volt. Prága ráadásul 2000-ben csatlakozott a néppárti–szabadságpárti osztrák kormánykoalíció elleni szankciókhoz, s ezt Bécsben azóta sem bocsátották meg.

²³ Unter Brüdern. *Profil*, 2002, 4.

A témát valódi, élő problémaként bemutató, azt sok szempontból elemző *Profil* magazintörténeteiben határozott állásfoglalás bontakozik ki a Közép-Európa gondolattal kapcsolatban. A cikkekből kiderül, hogy létező történelmi régióról van szó, melynek Ausztria szerves része. A lap a „javíthatatlan” Közép-Európáról ír, Bibó Istvántól is idéz és a Beneš-dekrétumok előkerülését a negyven évig elfojtott etnikai konfliktusok feltámadásának jeleként értelmezi. Szélesebb közép-európai dimenzióba február végétől kerül a vita, mikor Orbán Viktornak az Európai Parlament külügyi bizottságában a dekrétumok és az EU-jogrend összeférhetetlenségéről tett megjegyzései miatt meghíúsul a visegrádi négyek márciusra tervezett csúcstalálkozója. „Feltámad a múlt szelleme”, a 20. századi nacionalizmus a harmadik évezred elején újra kísérteni kezd és fennáll a veszély, hogy a szellem a csatlakozni kívánó államokkal együtt besurran az unióba. A szellemet a lap szerint Ausztriában engedték ki a palackból és Orbán a bécsi példát követi, mikor a múltat politikai küzdelmek tárgyává teszi.

Az értelmezés egyik példázata tehát a magyar státustörvény. A *Profil* „Orbán Temelinje” című cikkéből megtudhatjuk, hogy ami „Ausztriában a haiderianusoknak Temelin és a Beneš-dekrétumok, az Budapesten a státustörvény, az orbánisták frivol játéka a határon túli magyarokkal”.²⁴ Leginkább egyértelműen Tamas Gaspár Miklós fogalmaz. A filozófus a lap riportérének kérdésére, mely azt firtatja, hogy az atavisztikus jelenségek Közép-Európa helyett miért nem éppen Angliában figyelhetők meg, így válaszol: „Az okok régiek. Olyan új nemzetekről van szó – az osztrák is ilyen – amelyek nemzeti hagyományai, belső stabilitása és önképe nem annyira szilárd, mint a nyugat-európai országoké. Ezek sértődött, megbántott népek, mindig is azok voltak, legalábbis a Monarchia vége óta. A zavaros elégedetlenségnek pedig manapság is csak a fasiszták és a populisták tudnak hangot adni.”²⁵

A demokratikus beszédmód

A *Kronen Zeitung* Cato álnéven publikáló főszerkesztője a Beneš-dekrétumok történetét bemutató sorozat bevezetőjében kifejti, hogy a történelmi valóság bemutatása „semmiképpen nem alkalmas bármiféle kampányra Csehország EU-csatlakozása ellen. De az általános nézet szerint az emberi jogokat sértő dekrétumokat és a közel hárommillió elüldözött szenvedését nyilváno-

²⁴ Orbans Temelin. *Profil*, 2002, 13.

²⁵ „Dumme Hahnenkämpfe”. *Profil*, 2002, 10.

san tematizálni kell és diskurzust kell folytatni róla, hogy lehetővé váljon közép-európai történelmünk e fájdalmas fejezetének közös feldolgozása.”²⁶

Ilyen, a múlt feltárásának szükségességét, a tabuk nélkül való emlékezés kötelességét, az emberi jogok vagy éppen az európai integráció tisztaságának védelmét és más kifogástalan, demokratikus elvet, értéket hangsúlyozó fordulat jellemzi a második beszédmódot.

A *Kronen Zeitung* cikkeiben és az FPÖ érvelésében is gyakran megfigyelhető az az újszélsőjobboldali retorikára jellemző fogás, amellyel kisajátítják a politikailag korrekt, emberi jogi–antidiszkriminációs érvelést és a visszájára fordítják. Így például a felháborodott emberi jogvédő hangján is meg tud szólalni a lap: „Austria éppen eleget figyelmeztette az EU-t: aki a cseheknek állandóan bemeséli, hogy Temelin és a Beneš-dekrétumok nem jelentenek akadályt a csatlakozás előtt, az az Európai Uniónak okoz kárt. Erősíti csak a prágai macacsságot és veszélyezteti az Uniót, hiszen így a dekrétumok mint számítógépes vírusok beférkőzhetnek a közösségbe és ott folytathatják tovább romboló munkájukat.”²⁷

A szudétanémet hazafias szervezetek is hasonló technikát alkalmaznak. Álláspontjuk egyértelmű és világos: a Beneš-dekrétumokat a cseh törvényhozásnak hatálytalanítani kell, és a kérdést feltétlenül még Csehország uniós felvétele előtt kell rendezni. Követelésük alátámasztására érvek egész hadát sorakoztatják fel. Ezek szerint a hatálytalanításra azért van szükség, mert a rendeletek nem felelnek meg az európai uniós normáknak és nem egyeztethetőek össze az európai értékkezősséggel, illetve az egységes Európa szellemével sem. A dekrétumok ezen kívül ellentétesek a csatlakozás feltételeit meghatározó koppenhágai kritériumokkal, és veszélyeztetik az Unió bővítésének sikerét, amennyiben Csehország belépésének akadályát képezik. A megszólalók szerint ráadásul rasszista szellemű dekrétumokról van szó, amelyek egy népirtást legalizáltak, és az EU-nak el kell érnie, hogy ilyen veszélyes, az európai népek békés közösségét fenyegető törvények ne kerülhessenek be az uniós jogrendszerbe; ezért, ha a cseh kormány nem lenne hajlandó teljesíteni a követelést, végső esetben meg kell akadályozni a Cseh Köztársaság felvételét.

A vizsgált időszak közepén, márciusban már a megbékélés és a történelmi konfliktusok lezárásának igénye is megjelenik a szudétanémet érdekképviselet részéről, mikor a *Die Presse* híradása szerint egyik vezetőjük, Bend Poselt a prágai állami televízióban, élő adásban bocsánatot kér a cseh nemzetől,

²⁶ Die Wahrheit auf den Tisch! *Kronen Zeitung*, 2002. febr. 3.

²⁷ Blinder EU fällt nun „Beneš” auf dem Kopf. *Kronen Zeitung*, 2002. márc. 2.

amiért a szudétanémetek Csehország náci megszállásának idején a nemzeti-szocialista rendszer támogatóiként szégyenletes cselekedeteket követtek el. A szudétanémet vezető elmondja, számára „a náciizmus és minden, ami vele összefügg, egyike a huszadik század legnagyobb büntetteinek. Ha ebben a szudétanémetek részt vettek, és részt vettek, akkor az szégyen.”²⁸ Posselt arra is kitér, hogy ő ugyan később született, de ettől még neki is vállalnia kell a felelősséget és bocsánatot kell kérnie a cseh nemzetétől az elkövetett bűnökért, amelyeket „nem lehet viszonylagossá tenni vagy szépíteni”.²⁹ Ugyanakkor rámutat, hogy a Beneš-dekrétumok a német kisebbséget kollektív módon bűnösnek ítélték és ezért rasszistának minősülnek, hatálytalanításukat pedig nemcsak a szudétanémetek kérik Csehországtól, hanem ez európai követelmény. A jövőről beszélve Posselt nagyszabású tervet vázol, mely szerint az egységesülő Európában közös összefogással, a megbékélés jegyében tevékenykedve el kell érni, hogy a nemzeti kisebbségek kitelepítése soha többet ne lehessen elfogadott politikai eszköz.

Az első látásra hibátlan érvek mögül azonban esetenként kibukkan a valódi szándék és a revansista ideológia, főleg az egyik, stratégiailag kevésbé megfontoltan nyilatkozó szudétanémet vezető, Gerhard Zeihsel szavaiból. Zeihsel egy alkalommal figyelmezteti az osztrák kormányt, hogy a szudétanémetek számára elfogadhatatlan az olyan kétoldalú megállapodás, mint az 1997-es cseh–német megbékélési nyilatkozat, mert az kizárja a vagyoni kárpótlás lehetőségét. Zeihsel azt is elmondja, hogy a vagyon visszaszolgáltatása valójában egy Csehországnak nyújtott gazdasági segítséggel lenne egyenértékű, hiszen a szudétanémetek visszakapott vagyonukkal igen jól tudnának bánni és sokat fektetnének belőle be Csehországban.

Posselt márciusi prágai látogatása alkalmából megnyitja a szudétanémet hazafias szervezet külképviseletét a cseh fővárosban, és újságírói kérdésre válaszulva elárulja, hogy személyes jövőjét a cseh törvényhozás felsőházában, a szenátusban képzei el, mint a csehországi német kisebbséget képviselő szenátor. Mindez arra utal, hogy a szudétanémet szervezetek számára a Beneš-dekrétumok hatálytalanítása csak az első lépés lenne az új honfoglalás felé, amely lehetővé tenné a kárpótlási igények benyújtását, a kárpótlást pedig a visszatérés követné az ősök földjére.

Az ÖVP politikusai megszólalásaikban óvatosan mellőzik a „vétó” kifejezés használatát és a Beneš-dekrétumok ügyét nem kötik össze közvetlenül

²⁸ Sudeten-Chef bittet Prag um Vergebung für Nazi-Terror. *Die Presse*, 2002. márc. 26.

²⁹ Uo.

Csehország uniós csatlakozásának kérdésével, hogy az osztrák kormány ne tűnjön az Unióban a bővítés kerékkötőjének. Ez az álláspont ugyanakkor megfelel a pártban nagy befolyással bíró, az új államok csatlakozását üdvözlő gazdasági érdekcsoportoknak is, amelyek hallani sem akarnak a bővítés újabb akadályairól. A probléma jellegéről és a megoldás kívánatos módjáról alkotott felfogásról is képet alkothatunk a megszólalásokból. Beneš rendeletei az ÖVP értelmezésében az emberi jogok súlyos sérelmét jelentették, ez nem egyeztethető össze az európai értékekkel és az európai szellemmel, ezért a cseheknek meg kell szabadulniuk a dekrétumoktól, lehetőleg még a csatlakozás előtt. Beneš dekrétumairól továbbá nem szabad elfeledkezni és beszélni kell róluk, „ugyanúgy, mint a holokauszt áldozatainak szenvedéseiről”.³⁰

A kárpótlás kérdéséről elhangzik, hogy „az esetleges kárpótlás a csehek dolga, csak ajánlani tudjuk a mi megoldásunkat a nemzetiszocializmus idején kényszermunkára fogott személyek kárpótlásával kapcsolatban”.³¹ Az ÖVP politikusai máskor úgy fogalmaznak, hogy „egy kártalanítási alap, mint a csehek önkéntes gesztusa, igen üdvözlendő lenne. Ez a mi baráti tanácsunk.”³² Ausztriának a dekrétumokhoz az érvelés szerint főleg azért van köze, mert „egy olyan állam, mint Ausztria, amely önként tett gesztusokat a megbékélésre, ugyanezt más államoktól is elvárhatja. Remélem, hogy Csehországban felerősödnek azok a hangok, melyek a megbékélés irányába tett hátrázott lépést követelnek”³³ – nyilatkozik Wolfgang Schüssel kancellár. Külügyminisztere megfogalmazása szerint pedig: „ahogy mi feldolgoztuk a múltunkat, ugyanúgy dolgozzák fel a csehek is a magukét”.³⁴

Mint emlékezetes, 1999-ben, a választások után a nemzetközi közvélemény megkülönböztetett figyelemmel követte az FPÖ hatalmas választási sikerre nyomán kialakult ausztriai helyzet alakulását, majd az ÖVP–FPÖ koalíciós tárgyalásokat és a formálódó kormányprogramot, nem különben a koalíció tevékenységét. A kormányprogram kiemelten kezelte a nemzetiszocializmus áldozatainak, pontosabban a kényszermunkára hurcolt személyek kárpótlásának kérdését. Megfigyelők szerint Schüssel kancellár a kárpótlással igyekezett bizonyítani a közvélemény és a kormány ellen szankciókat bevezető EU-tagállá-

³⁰ Problemlösung mit Prag in „europäischem Geist”. *Kronen Zeitung*, 2002. febr. 1.

³¹ Schüssel: „Ich bin kein Schönwetterkanzler” Kanzler Schüssel über Zustand & Ziele der Koalition. *News*, 2002, 10.

³² „Reinigendes Gewitter” ÖVP-Klubobmann Andreas Khol über die Koalitionskrise und das Verhältnis zu Tschechien. *Profil*, 2002, 6.

³³ Forderung nach individueller Entschädigung in Form eines Fonds. *Kronen Zeitung*, 2002. febr. 2.

³⁴ Kampf der Erinnerungen. *Profil*, 2002, 5.

mok, illetve az annak kiközösítéséhez csatlakozó Egyesült Államok előtt, hogy nem egy szélsőjobboldali színezetű kormányt vezet, és Ausztria éppen az igaztalanul megvádolt koalíció munkájának jóvoltából szakít végérvényesen a náci múlttal és zárja le a múlt feldolgozásának évtizedes folyamatát.

Úgy tűnik, mintha a néppárti politikusok nyilatkozataiban a demokratikus hangvétel mögött a szankciók okozta frusztrációnak a szegényebb, elmaradottnak gondolt, a „csatlakozási váróteremben” ücsörgő szomszédon történő levezetését érhetnénk tetten. Ehhez kapcsolódik, hogy Edward Said orientalizmus-fogalmának és az EU ún. keleti bővítésének összefüggéseiről szólva a szakértő rámutat, „...»Európának« kétféle másság-fogalma van: egyrészt a minőségi másságé, mely szerint a »Nyugat«-ként értelmezett Európát eleve más fából faragták, mint a rajta kívül lévő világot. Megjelenik másrészt egy hierarchikus, mennyiségi másság-fogalom is, s ez is jól kivethető a felvilágosodás óta. Ennek tárgyai lennének mi, pontosabban az a valahol a német kultúrkör keleti határán elinduló lejtő, amelyen az anyagát tekintve a nyugat-európaival azonos, ám annál gyengébb kiadású kultúrák helyezkednek el. Minél többet olvasom az Európai Unió vezető politikusainak illetve központi apparátusának az úgynevezett keleti kiterjesztésre vonatkozó nyilatkozatait, annál több erre emlékeztető elemet vélek fölfedezni bennük.”³⁵

A *Die Presse* szerkesztőségi kommentárjaiból kitűnik, a lap álláspontja nem áll távol az ÖVP nézeteitől. Ezekben az írásokban a szerzők az FPÖ Csehországgal szembeni követeléseit és a vétóval való fenyegetést belpolitikai pozíciószerezésként, a 2003-as választási kampány nyitányaként, a cseh reakciót pedig az ottani választási kampány elemeként értékelik. Ez a *Die Presse* szerint lehetetlenné teszi az elmélyült dialógust, és a cikkírók kifejtik, hogy ennek ellenére a beszéd a Beneš-dekrétumokról, mint „kiáltó jogtalanságról, ami fél évszázada is az volt”,³⁶ legitim, és a „múlt feldolgozása (lásd kényszer-munkások) nem lehet egyoldalú”.³⁷

A *Die Presse* a vita minden apró részletéről beszámol – a fontosabb fordulatokról a címdoldalon –, tudósít a Beneš-dekrétumokról Csehországban folytatott vitáról is, szemlézi az ottani lapokat, idézeteket is közöl, valamint nagy figyelemmel követi a dekrétumok elítélése mellett síkraszálló csehországi civil mozgalom kibontakozását. A mozgalom hangadói szerint a cseh társadalomnak fel kell dolgoznia a nemzeti történelem sötét fejezeteit, őszintén és komo-

³⁵ Beszélgetés Böröcz Józseffel. In: Monori M. András – Tillmann József A.: *Ezred-kezdet. Beszélgetések*. Palatinus: Budapest, 2003. 44.

³⁶ Presse-Meinung: Nichts geht mehr. *Die Presse*, 2002. febr. 24.

³⁷ Uo.

lyan szembe kell néznie az elkövetett hibákkal. Ennek megfelelően nyíltan és önbecsapás nélkül kell beszélni a németek elűzéséről is. A Beneš-dekrétumokat jogosan lehet kritizálni, hiszen a rendeletek a kollektív bűnösség elvének alapján az európai történelem egyik nagyszabású etnikai tisztogatását legitimálták és az emberi jogok sorozatos és tömeges sérelmével jártak, ráadásul ez nem a szövetségesek akaratából történt így, hanem a csehek elhatározásából. A szudétánémetek elűzése tehát a cseh társadalom kudarca. A dekrétumok továbbá elmentmondanak az Európai Unió kulturális és politikai alapértékeinek, melyek nem tűrnek diszkriminációt az Unió polgárai között, még kevésbé etnikai tisztogatást és kitelepítést, ezért akadályt képeznek az Unió felé vezető úton mindaddig, amíg Csehország hivatalosan el nem ítéli a történeteket, nem érvényteleníti a vonatkozó dekrétumokat, és az ártatlanul meghurcoltakat nem részesíti legalább szimbolikus kártérítésben. A múltfeldolgozás kívánatos folyamatát azonban a cseh politika akadályozza és a fenyegetettség érzését kelti, hogy a nemzeti érdekek védelmezőjének szerepében tetszeleghessen, és a társadalom többségének akaratára bújva szabotálja a kérdés őszinte megtárgyalását; pedig az emberek éppen azért állnak ki a dekrétumok mellett, mert nem ismerik a tartalmukat. A cseh politikusok azért sem ítélik el a dekrétumokat, mert nincs bátorságuk beismerni az egykori hibát, ezért inkább az infantilis nacionalizmus állapotát tartják fenn.

A *Die Presse* hosszan idézi egy cseh napilap vezércikkét, mely szerint „Politikusaink nem azért nem érvényteleníthetik a Beneš-dekrétumokat, mert az káoszt váltana ki a tulajdonjogi viszonyokban. Nem érvénytelenítik őket, mert nincs bátorságuk beismerni a közös hibát és erről őszintén tájékoztatni nemzetüket. Nincs bátorságuk felnőtt emberként beszélni felnőttekkel. Gyerekek, akiknek nincs meg a megfelelő öntudatuk és neveltségük, és ezért sem tudják beismerni a hibát.”³⁸

A pragmatikus beszédmód

A vizsgált cikkek egy részében a dekrétumok problémája gyakorlatias és jövőorientált szempontból tematizálódik. A megszólalók megkérdőjelezik a dekrétumok múltbeli jelentőségét, a feleslegesnek és terhesnek érzett vitát a jogászok hatáskörébe utalják, illetve a szakemberek véleményére alapozva igyekeznek minél hamarabb lezárni az ügyet. A beszélők ezen kívül gyakran arra törekednek, hogy kimutassák, a dekrétumok problémája csupán két állam vitája és nem érinti az EU-bővítés folyamatát.

³⁸ Prag, eine Insel des „infantilen Nationalismus”? *Die Presse*, 2002. márc. 1.

A cseh kormány a vita elején úgy próbálja leszerelni a hatálytalanításra irányuló törekvéseket, hogy megvilágítja a több mint fél évszázada kiadott elnöki rendeletek jogi helyzetét. A kormány holt jognak tekinti a dekrétumokat, mert ugyan a cseh jogrend részét képezik, de egyben a múlt részei is, gyakorlati jelentőségük nincs, nem fejtenek ki semmilyen hatást és nem alkalmazzák őket. A kormány szerint továbbá a Beneš-dekrétumokat történeti kontextusban kell látni, és nem lehet mai mércével mérni. A háború után közvetlenül több mai uniós tagállamban hoztak hasonló törvényeket és „ez már elég ok lenne arra, hogy a dekrétumok kérdését ne kapcsoljuk össze az uniós csatlakozással”³⁹ – utal a cseh külügyminiszter az FPÖ és a szudétanémet hazafias szervezetek törekvéseire.

Az Európai Bizottság véleményét megjelenítő Günter Verheugen bővítési biztos a vizsgált időszakban többször kijelenti, hogy a múlt kérdései nem képezik tárgyát a csatlakozási tárgyalásoknak és az Unió csak azt vizsgálja, hogy a cseh jogrend harmonizál-e az EU jogrendjével, és a cseh törvények bármelyike diszkriminál-e uniós polgárokat: „Jogszaink nem azt vizsgálták, hogy a rendeletek kiadásuk idején az akkori joggal ellentétesek voltak-e, vagy megfelelnek-e a mai jogérzéknek. Ma csupán azt kell vizsgálnunk, hogy az érvényes cseh jogrend megfelel-e a közösségi jognak, vagy sem. Az eredmény évről-évre ugyanaz: igen, megfelel. (...)Az EU csak azt vizsgálja, vajon diszkriminatívnak tekinthetőek-e ezek a rendelkezések mai szemmel. A vagyonjogi kérdéseket, vagy a jóvátétel problémáját az EU alapszerződése nem érinti. Az irányelv a következő: egy országot nem a múltja alapján ítélünk meg, hanem jelenlegi állapota szerint. Ha korábban másképp jártunk volna el, ma nem lenne túl sok tagja az EU-nak. (...) Az a benyomásom, hogy a tizenöt EU-tagállam közül tizennégy nem akar hallani a Beneš-dekrétumokról. Ausztria nagyon-nagyon egyedül van.”⁴⁰ Verheugen szerint az Európai Unió a jövőbe tekintő közös vállalkozás, és megállapításai olyan felfogásra vallanak, mely szerint az EU éppen az olyan történelmi ellentétek meghaladását célzó szerveződés, mint a szudétanémetek elűzése.

Erről beszél Javier Solana, az EU közös kül- és biztonságpolitikáját koordináló megbízottja is a *Profil*-ban: „Az Európai Unió a tartós béke és a hatékony válságkezelési eszközök utáni vágyból született. Tekintsünk vissza: ezek az országok évszázadokon át háborúztak egymással, majd megalakították az EU-t, amellyel most többé-kevésbé mindenki elégedett. Az új tagoknak is meg kell ta-

³⁹ Kavan: Prag von Wiens Wünschen überrascht. *Die Presse*, 2002. febr. 20.

⁴⁰ „Unerhörter Menschenjagd der FPÖ” Der EU-Erweiterungskommissar Günter Verheugen über die Benes-Dekrete und die Vetodrohungen der FPÖ. *Profil*, 2002, 17.

nulniuk szélesebb összefüggésekben látni a határok és a kisebbségek kérdését. Minden államot egyenként kell megvizsgálnunk és ezt a folyamatot a belépés dátumáig le kell zárni.”⁴¹ Solana szavaiból ugyanakkor előbukkannak az ún. eu-robeszéd jellemzői is, amelyben a „közöny, illetve leereszkedő attitűd elegyedik az »egyetemes« európaiság lelkes emlegetésével.”⁴²

Kitekintés

A vizsgált időszak azért is érdekes, mert 2002 első hónapjaiban a német nyilvánosságban is váratlanul egyre nagyobb teret nyertek az elűzés, kitelepítés, a második világháború alatt és után a németeket sújtó szenvedés érzelmi- és politikailag kényes kérdései. Németországban ekkor a múlttól való közbeszéd differenciálódásának a kilencvenes évektől tartó folyamatában új szakasz kezdődött. A legfontosabb újdonság határozott baloldali hangok felbukkanása a vitában: februárban megjelenik Günter Grass *Rákmenetben (Im Krebsgang)* című regénye, melyben a szociáldemokrata kötődésű szerző kifejti, nagy vétek volt átengedni a németek szenvedésének témáját a jobboldalnak. Grass művét a kritikusok osztatlan elismeréssel fogadják és a könyv az év legnagyobb hazai termésű irodalmi sikere lesz. A jobboldalisággal nehezen vádolható hírmagazin, a *Der Spiegel* márciusban több héten át terjedelmes sorozatot közöl *A németek mint áldozatok (Die Deutschen als Opfer)* címmel, a politikusok közül pedig olyan legendás alakok vesznek részt a vitában, mint Antje Vollmer a zöldektől vagy Otto Schily a szociáldemokratáktól.

Mindennek azért van jelentősége, mert rávilágít az osztrák diskurzus egyik különös jellegzetességére. Ausztriában ugyanis baloldali politikusok vagy közéleti szereplők egyáltalán nem vesznek részt a dekrétumvitában; úgy tűnik, mintha az osztrák baloldal nem tudna mit kezdeni a témával. Ez a térség több országában, például Magyarországon is megfigyelhető, és talán arra utal, hogy Ausztria számos szempontból sokkal jobban hasonlít az 1989 előtti évtizedeket a vasfüggöny másik oldalán eltöltő, az osztrák lakosság többsége által lényegesen különbözöként, másmilyenként érzékelt szomszédaira, mint az alapvetően hasonlóként felfogott Németországra.

⁴¹ „Ich bin nicht gedemütigt” Javier Solana über die Krise im Nahen Osten und die Beziehungen zwischen EU und den USA. *Profil*, 2002, 12.

⁴² Böröcz József: Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika*, 45–46 (2001. november).

KUTATÁS KÖZBEN

MARIA HOMIŠINOVÁ

A magyarországi szlovák értelmiség etnikai identitása

A vizsgálat célja

A magyarországi szlovákság körében 1998–99 fordulóján lefolytatott vizsgálatunk¹ annak feltárására irányult, mi jellemzi a magyarországi szlovák értelmiség etnikai identitását most, a társadalmi átalakulás feltételei között. A kutatás során az adott témának néhány aspektusát tanulmányoztuk és elemeztük. A szlovák értelmiségnek kutatási objektumként való kiválasztása nem volt öncélú: olyan társadalmi csoportról van ugyanis szó, mely az etnikai identitás fontos összetevőinek (például a nyelv, a kultúra, a történelem) hordozója és közvetítője, és amely a magyarországi szlovák-

¹ A vizsgálat a Szlovák Tudományos Akadémia Kassai Társadalomtudományi Kutatóintézetének és a békéscsabai székhelyű Magyarországi Szlovákok Kutatóintézetének közös kutatásaként valósult meg; az előbbi intézet a kutatást módszertanilag irányította, valamint a statisztikai elemzéseket készítette, az utóbbi pedig a szervezési és pénzügyi háttérrel biztosította. A vizsgálat fő célja a magyarországi szlovák értelmiség jelenlegi etnikai identitásának felmérése volt, mégpedig az etnikai identitás olyan fontos összetevői alapján, mint a nyelv, a kultúra, az etnikai tudat stb. Egyúttal azt is figyelemmel kísértük, hogyan vélekednek adatközlőink a magyarországi szlovák kisebbség státuszáról, jelenlegi helyzetéről, illetve jövőjéről. A vizsgálatot olyan kiválasztott településeken végeztük, ahol a szlovák kisebbséghez tartozó lakosság részaránya a legmagasabb (8 megyében, 11 városban és 50 községben). A vizsgálati mintát 408 szlovák értelmiségi adatközlő alkotta. Kiválasztásuk négy kritérium alapján történt: a szlovák nyelv ismerete, szlovák származás, legalább középszintű végzettség (egyben a szlovák nyelvnek tantárgyként való tanulása), nemzetiségi területen folytatott tevékenység. A szlovák kisebbség jellemzőire való tekintettel az adatközlők kiválasztása során a nemzetiségi hovatartozást és az anyanyelvet tudatosan nem soroltuk az alapvető kritériumok közé. Alapvető vizsgálati módszerünk a szlovák és magyar változatban elkészített strukturált kérdőív volt. Az empirikus adatok statisztikai feldolgozása a Statistica/w programmal történt (a kutatási projektről bővebben ld. Homišinová, Maria: *Slovenská inteligencia v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu. (Výbrané výsledky skúmania stavu etnickej identity)*. Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku: Békešká Čaba, Maďarsko, 2003. 301.

ság etnikai öntudatosodási folyamataiban meghatározó szerepet játszik. A kutatás egyúttal azt a célt is szolgálta, hogy a magyarországi szlovákság jelenlegi helyzetét, fejlődését és jövőbeli kilátásait figyelembe véve, közelebről is rávilágítson azokra a problémákra, melyekkel e közösség a nemzetiségi lét egyes területein szembesül. Érdeklődésünk tehát nem csupán a szlovák kisebbségen belül jelentkező aktuális problémákra irányult, figyelmünk a tágabb környezetre is kiterjedt. A vizsgálat sajátos voltát az adta, hogy hasonló célú, jellegű és méretű kutatás Magyarország területén a szlovák közösségen belül még nem folyt.

A fentebb megfogalmazott célt két irányból közelítettük meg. Elsősorban is az etnikai azonosságtudatot a közvetlen és közvetett etnikai identifikáció szintjén vizsgáltuk, mégpedig abból a célból, hogy meghatározzuk vizsgálatunk alapvető változóit – vagyis *az etnikai identitás típusát és intenzitását*. Arra törekedtünk tehát, hogy bevezessük, és empirikusan teszteljük ezeket az ún. kontextuális változókat, melyek révén az etnikai azonosságtudat kérdésköre mélyebb összefüggéseiben elemezhető. Az említett empirikus indikátorokat három síkon elemeztük: önállóan, kölcsönös összefüggésekben, illetve kapcsolatukban, valamint az etnikai identitástudatot meghatározó és befolyásoló, a vizsgálatba bevont egyéb releváns empirikus indikátorokkal való együtt hatásokban. Ez utóbbiak közé az alábbiakat soroltuk:

- nyelvi orientáció;
- nemzetiségi kultúra;
- az etnikai kisebbségeknek a belső jogrend által garantált jogai, különös tekintettel a magyarországi szlovákság helyzetére és nemzetiségi jogainak érvényesülésére, végül:
 - nemzetiségi kapcsolatok (az interetnikus kapcsolatok jellege regionális szinten, a magyar többség és a szlovák kisebbség között, nemzetközi szinten – Szlovákia és Magyarország között).

Másodsorban kutatásunk célja azoknak a problémáknak a specifikálása volt, melyekkel a magyarországi szlovákság a nemzetiségi élet egyes területein (nyelvhazsánlat, oktatásügy, kultúra), illetve a tágabb társadalmi környezetben (etnikai jogok, interetnikus kapcsolatok) találkozik. Ezért tanulmányoztuk és elemeztük a megkérdezett szlovák értelmiségieknek az adott kérdéssel kapcsolatos véleményeit és álláspontját. Ebben az összefüggésben az elsődleges azoknak a tényezőknek az azonosítása volt, melyek az azonosságtudat erősítése szempontjából döntő fontosságúak, s ezáltal meghatározzák a magyarországi szlovákság életét és további létét.

Jelen tanulmányunkban az elsődleges mutatókkal (az etnikai identitás típusa és foka) kapcsolatos vizsgálati eredményeink ismertetésére összpontosítjuk a figyelmet, elsősorban bemutatjuk e mutatók jellemző jegyeit és a köztük megfigyelhető eltéréseket. Egyúttal azokra az összefüggésekre is rávilágítunk, melyek az általunk vizsgált elsődleges mutatók és más etnikai mutatók (nyelvhasználat, oktatásügy, kultúra), valamint egyes társadalmi mutatók (az etnikai csoportok jogai, interetnikus kapcsolatok) között fennállnak.

A vizsgálatban alkalmazott kontextuális mutatók

a) Az etnikai identitás típusa

Az adatközlőknek (vagyis a teljes vizsgálati mintának) az etnikai identitás típusa szerinti differenciálása önbevalláson alapult: tehát azon, hogy szlovák vagy magyar nemzetiségűnek,² és szlovák vagy magyar anyanyelvűnek vallotta-e magát az adatközlő. E két mutató kombinálásával szlovák, magyar és kettős (szlovák–magyar) nemzetiségi orientációjú adatközlőket azonosítottunk, azaz az identitástípus szerint három adatközlői csoportot képeztünk:

- szlovák identitásúak (SZI) (a magukat szlovák nemzetiségűnek és szlovák anyanyelvűnek valló adatközlők)
- magyar identitásúak (MI) (a magukat magyar nemzetiségűnek és magyar anyanyelvűnek valló adatközlők)
- kettős identitásúak (KI) (a magukat szlovák nemzetiségűnek, de magyar anyanyelvűnek, illetve magyar anyanyelvűnek, de szlovák nemzetiségűnek valló adatközlők).

A vizsgálatba bevont szlovák értelmiségűek körében a fenti kategóriákat alkalmazva mindhárom identitás-típus azonosítható volt.³

1. sz. táblázat. A vizsgálati minta megoszlása az etnikai identitás típusa szerint

<i>Az identitás típusa</i>	<i>Az adatközlők száma</i>	<i>%</i>
szlovák identitás	158	40,3
magyar identitás	131	33,4
kettős identitás	103	26,3
<i>Összesen</i>	392	100

² Az elemzésbe nem vontuk be azokat az adatközlőket, akik szlovák és egyúttal magyar nemzetiségűnek, illetve szlovák és magyar anyanyelvűnek vallották magukat; kis létszámú csoportról volt ugyanis szó, másrészt pedig összehasonlító vizsgálatokat sem lehetett végezni.

³ A mintát 408 adatközlő alkotta, a hiányzó 16 személy más nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, illetve egyszerre mind a két mutatót megjelölte.

A legnagyobb létszámú (bár csak enyhén domináns) csoportot a szlovák identitású adatközlők alkották (40%), az adatközlők mintegy harmada magyar identitásúnak minősíthető, s több mint negyedük kettős identitású. A magyarországi szlovákok körében eddig lefolytatott vizsgálatok⁴ eredményeivel összhangban tehát bizonyítást nyert egyrészt a szlovák népesség e csoportján belüli szlovák, illetve magyar irányú etnikai differenciáltság (a nemzetiségi hovatartozás és az anyanyelv viszonylatában), másrészt pedig a nyelvi és nemzetiségi kétpólusosság, illetve kettős identitás. Egyúttal azonban azt is ki kell emelnünk, hogy az alkalmazott osztályozási szempont szerint a legnagyobb létszámú csoportot (habár csak enyhe dominanciával) a magyarországi szlovák értelmiségnek az a része alkotja, amely az említett jegyek tekintetében a szlovák kisebbséggel azonosult. Véleményünk szerint éppen a szlovák értelmiségnek ez a csoportja játszhat jelentős szerepet a magyarországi szlovák kisebbség etnikai öntudatosodási folyamataiban.

b) Az etnikai identitás foka

Az etnikai identitás intenzitásának mérésére a kérdőívnek öt olyan adatát (változót) használtuk, melyek véleményünk szerint alkalmasak az egyes identitásfokok meghatározására. Konkrétan a szlovák nyelvhasználat (három adat) és a kulturális aktivitás (két adat) feltárását célzó kérdésekről volt szó:

– a szlovák nyelv használata a szlovák nemzetiségű ismerősökkel való kommunikáció során;

- nyelvválasztás a szépirodalom olvasásakor;
- a szlovák nyelvismeret foka (önbevallás alapján);
- a szlovák nyelvű nemzetiségi sajtó követése;
- részvétel az adott régió szlovák kulturális életében.

Érdeklődésünk arra irányult, hogy a választott etnikai identitásjegyek alapján besorolhatóak-e adatközlőink a következő háromfokozatú skálán: alacsony, közepes és magas fokú etnikai identitástudat. A választott változók közötti kapcsolatok elemzésére alkalmazott módszereink igazolták a vizsgált mutatók között fennálló pozitív összefüggést. Ennek alapján lehetővé vált az adatok összevonása, s ezáltal két extrém adatközlői csoport azonosítása.

Az első csoportot magas fokú identitástudattal rendelkező adatközlői csoportként azonosítottuk (MFI). E csoport tagjainál a szlovák nyelv gyakori használata dominált, a kulturális területen is aktívak voltak, tehát az adatközlők „szlovák” jegyekkel rendelkeztek.

⁴ Garami Erika – Szántó János: *Magyarországi szlovákok*. TÁRKI: Budapest, 1991.

A második csoportot az alacsony fokú identitással jellemezhető adatközlők alkották (AFI), ők minden vizsgált mutató tekintetében „magyar” jegyeket mutattak: rájuk a magyar nyelv dominanciája, a kulturális területen pedig inkább a passzív magatartás volt jellemző.

A két szélső csoport között elhelyezkedő harmadik, a közepes fokú identitást mutató adatközlői csoporton (KFI) belül az „átlagosság” volt túlsúlyban, ez az egyes mutatók tekintetében az alábbi módon manifesztálódott: részleges szlováknyelv-ismeret, esetenkénti kulturális tevékenység, mindkét nyelv használata a szépirodalom olvasásakor és a kommunikációs helyzetekben.

Az adatközlőknek a feltételezett háromfokú skála (tehát az etnikai identitás foka) szerinti csoportosítását mutatja a 2. számú táblázat.

2. sz. táblázat. A vizsgálati minta megoszlása az etnikai identitás foka szerint

<i>Az etnikai identitás foka</i>	<i>Az adatközlők száma</i>	<i>%</i>
alacsony fokú identitás	99	26,6
közepes fokú identitás	168	45,0
magas fokú identitás	106	28,4
<i>Összesen</i>	373	100

Az identitás foka szerint 373 adatközlőt (a vizsgálati minta 91,6%-át) azonosítottunk (csak azokat az adatközlőket soroltuk be valamely csoportba, akik minden vizsgált kérdésre válaszoltak), közülük 72% közepes vagy magas fokú etnikai identitást mutatott.

A fenti adatok alapján tehető néhány ténymegállapítás. Elsősorban is megállapítható, hogy a vizsgált mutatók mentén adatközlőink differenciálódtak és csoportokra oszlottak. A kapott adatok alapján a legnagyobb csoportot a közepes identitásfokú adatközlők alkották, ugyanakkor az alkalmazott módszerrel két „extrém” csoport – az alacsony identitásfokú, illetve a magas identitásfokú adatközlőké – is azonosítható volt. E két szélső csoportba sorolt adatközlők száma csaknem egyező volt, bár a magas fokú identitással jellemezhető adatközlők létszáma kissé meghaladta az előző csoportét.

Az etnikai identitás típusa és foka közötti összefüggés

Elemzésünk elsősorban annak feltárására irányult, hogy a kialakított identitástípusok az identitás intenzitására is „transzferálódnak”-e és viszont, identitásfokoként hogyan különülnek el az egyes identitástípusok. Célunk tehát e mutatók közötti kapcsolatok és kölcsönös összefüggések feltárása

volt. Arra a kérdésre kerestük a választ: magától értetődőnek tarthatjuk-e, hogy a szlovák identitásúként besorolt adatközlők általában magas fokú identitást mutatnak? És hogyan jelentkezik ez fordítva? Érvényes-e az a megállapítás, hogy a magyar identitású adatközlők nagyrészt alacsony identitásfokúak is egyben? Hogyan differenciálódnak az adatközlők a kettős identitású adatközlői csoportban az identitástudat foka szerint?

Minden mutató (identitástípus: identitásfok) esetében eredményeink igazolták feltevésünket, hogy a vizsgált változók között szignifikáns összefüggés ($p < 0,0001$) van; az egyes identitástípusok kölcsönös összetevése egyúttal lényeges eltérésekre mutatott rá.⁵

3. sz. táblázat. Az etnikai identitásfok alakulása az identitástípus függvényében

Az etnikai identitás típusa	Az etnikai identitás foka			Összesen	
	alacsony	közepes	magas		
szlovák identitás	n	14	54	77	145
	% (sor)	9,7	37,2	53,1	40,5
	% (oszlop)	15,4	33,1	74,0	
magyar identitás	n	52	55	10	117
	% (sor)	44,4	47,0	8,6	32,7
	% (oszlop)	57,1	33,8	9,6	
kettős identitás	n	25	54	17	96
	% (sor)	26,0	56,3	17,7	26,8
	% (oszlop)	27,5	33,1	16,4	
Összesen	n	91	163	104	358
	%	25,4	45,5	29,1	100

A sorok gyakorisági adataiból kitűnik, hogy a szlovák identitástípusba sorolt adatközlőknek több mint 90%-a a közepes és a magas fokú identitást mutató csoportba tartozik, ezen belül is több mint 50%-ukra a magas identitásfok jellemző (az egész vizsgálati mintának az egynegyede). Ebben az adatközlői csoportban ugyanakkor a gyakorisági eloszlás kissé ellentmondásos képet mutatott, mivel az adatközlők mintegy 10%-a esetében alacsony identitásfokot állapítottunk meg. Ezekben az esetekben tehát az identitástípus és a feltételezett identitásfok között diszharmónia mutatkozott.

⁵ A 3. számú táblázatban 358 adatközlő adatait mutatjuk be (a táblázat nem tartalmazza azoknak az adatközlőknek az adatait, akik valamely mutatóra nem adtak választ).

A magyar identitású adatközlők csoportjában az alacsony és a közepes identitásfokú alcsoportoknál a százalékarány szinte azonos (44%, illetve 47%); az előzetes várakozásokkal ellentétben az adatközlők 9%-a magas fokú szlovák identitást mutat. Ezek az adatok azt igazolják, hogy a magyar identitású adatközlőknek több mint fele (57%) továbbra is ápolja a kapcsolatait a magyarországi szlovák etnikummal, ez (az általunk választott módszer szerint) egyfajta kulturális tevékenységben és a két nyelv használatában manifesztálódik.

A kettős, nem egyértelmű identitású adatközlők az identitásfok szempontjából a közepes zónában helyezkednek el. E típus esetében ugyanis a közepes fokú identitás a domináns (az e típusba sorolt adatközlőknek több mint a fele), a csoportot az átlagos, közepes mértékű kulturális tevékenység és a kétnyelvű kommunikáció jellemzi. E típuson belül is képviselve vannak mind az alacsony, mind pedig a magas fokú identitással jellemezhető adatközlők (enyhe túlsúlyban az előbbieket); ez a tény arra utal, hogy e típuson belül is jelen vannak a két szélső pólushoz sorolható adatközlők.

A két kontextuális változó között fennálló összefüggés még nyilvánvalóbbá válik, ha az identitásfokokon belül elemezzük az egyes identitás típusok megoszlását (tehát az oszlopok gyakorisági adatait vizsgáljuk meg). Az így elemzett adatokból ugyanis markánsan kirajzolódott az egyes mutatók közötti kapcsolat, ami elsősorban az ún. szlovák mutatók (SZI, MFI) és a magyar mutatók (MI, AFI) közötti összhangot igazolja. Eszerint a magas identitásfokú adatközlőknek majdnem a háromnegyede a szlovák identitás típusba tartozik, ugyanakkor az alacsony identitásfokú csoporton belül a legnagyobb létszámú a magyar identitású adatközlők kategóriája. A közepes identitásfokon belül mért relatív értékek eloszlásából a három identitás típus csaknem azonos százalékos aránya következik, ez azt példázza, hogy ez az identitásfok egyik identitás típuson belül sem meghatározó, mindhárom identitás típusra egyformán jellemző.

A két szempontot figyelembe vevő elemzés eredményeinek összesítésekor tehát bizonyítást nyert, hogy az identitás típus fontos szerepet játszik az egyes identitásfokok elkülönítésében, és viszont: az egyes identitásfokokon minden identitás típus megjelent. Egyúttal azonban érzékelhető volt e két mutató hatásában jelentkező összetartás, és pedig mindkét szempontból. Az identitás típus felől közelítve, a szlovák identitás típusra főként a magas fokú identitás, a magyar identitás típusra az alacsony és közepes fokú identitás, a kettős identitásúakra pedig a közepes fokú identitás volt a jellemző. Az identitás intenzitása (foka) felől nézve a magas fokú identitásra a szlovák identitás markáns, a középső fokú identitásra mindhárom identitás típus ki-

egyenlített, az alacsony fokú identitásra a magyar identitástípus jelenléte volt a jellemző.

Az etnikai identitást meghatározó mutatók és a nyelvi indikátorok közötti összefüggés

Tanulmányunknak ebben a fejezetében a választott nyelvi indikátorok és a két kontextuális mutató (identitástípus és identitásfok) összefüggéseivel kapcsolatos eredmények interpretálására helyezzük a hangsúlyt. Az elemzés során elsősorban a családon belüli nyelvhasználatra összpontosítjuk figyelmünket, miközben adatainkat a múltból a jelenig tartó időkeretben vizsgáljuk. Az elemzés során arra kerestük a választ, milyen szerepet játszik adatközlőinknél az identitástípus és az identitásfok az általunk kiválasztott kommunikációs helyzetekben, illetve a nyelv olyan faktorként azonosítható-e, melyben az általunk meghatározott identitástípusok és identitásfokok manifesztálódnak, s ha igen, milyen arányban. A választott kontextuális mutatók könnyebb összevetése céljából az alábbi táblázatban együtt közöljük a két mutatóra vonatkozó adatokat.

A 4. számú táblázatban az alkalmazott kontextuális mutatók (identitástípus és identitásfok) és az adatközlők által a családban használt nyelv közötti összefüggésre utaló eredményeket mutatjuk be; a nyelvhasználatot a gyermekkor és a jelenlegi helyzet szerinti bontásban, az adatokat egyszerűsítve, a kommunikáció lehetséges változatait összevonva közöljük. Az első változatra a szlovák orientáltságú kommunikáció, a második változatra a kétnyelvű kommunikáció, a harmadik változatra pedig a magyar nyelvű kommunikáció a jellemző.

A táblázatban közölt adatokból kitűnik, hogy a gyermekkorban, illetve a jelenben használt nyelv szignifikáns összefüggést mutat az adatközlőnek az identitástípus és identitásfok szerinti besorolásával, ugyanakkor e mutatóknak a gyermekkor nyelvhasználatával való összefüggése nyilvánvalóbb.

A szlovák identitású adatközlők 65%-a gyermekkorában csak szlovákul vagy főleg szlovákul beszélt a családban, a magyar identitásúak háromnegyede esetében a magyar nyelv dominált, a kettős identitású adatközlők csoportjában mindhárom variáns esetében a magyar nyelv használatának túlsúlya jelentkezett. Az identitástípus alapján kialakított három adatközlői csoport adatai e tekintetben jelentős (statisztikailag szignifikáns) eltéréseket mutattak. A család jelenlegi nyelvhasználatát tekintve erőteljes magyar orientációt fi-

4. sz. táblázat. Az identitás típusa és az identitás foka, valamint a családi nyelvhasználat (a gyermekkorban és jelenleg) közötti összefüggés

Az etnikai identitás típusa		gyermekkor			jelen		
		1	2	3	1	2	3
szlovák	n	113	31	24	21	36	100
identitás	%	65,1	19,6	15,3	13,4	22,9	63,7
magyar	n	8	24	98	0	8	123
identitás	%	6,2	18,5	75,3	0	6,1	93,9
kettős	n	24	33	46	2	10	91
identitás	%	23,2	32,0	44,8	1,9	9,7	88,4
	n	135	88	168	23	54	314
Összesen	%	24,5	22,5	43,0	5,9	13,8	80,3
	n	391			391		
<i>Az etnikai identitás foka</i>							
	n	15	21	63	0	3	96
alacsony	%	15,2	21,2	63,6	0	3,0	97,0
	n	46	47	74	0	24	144
közepes	%	27,5	28,1	44,4	0	14,3	85,7
	n	65	19	21	23	25	58
magas	%	61,9	18,1	20,0	21,7	23,6	56,7
	n	126	87	158	23	52	183
Összesen	%	34,0	23,5	42,5	6,2	13,9	49,1
	n	371			373		

Jegyzet:

1 – csak szlovákul vagy inkább szlovákul, mint magyarul beszélt/beszél

2 – szlovákul és magyarul egyformán beszélt/beszél

3 – inkább magyarul, mint szlovákul, illetve csak magyarul beszélt/beszél.

gyelhetünk meg (harmadik variáns), az eltolódás iránya és mértéke szorosan összefügg az identitástípussal (SZI – 63,7%, KI – 88,4%, MI – 93,9%).

Hasonlóképpen nyilvánvaló az identitás foka és az adatközlő családjában beszélt nyelv közötti kapcsolat. Akár az identitástípusok esetében, itt is jelentős eltérések mutatkoztak a gyermekkorra és a jelenre vonatkozó adatok között aszerint, hogy alacsony, közepes vagy magas fokú identitás jellemzi-e az adott adatközlőt. Ugyanakkor az adatközlőknek az identitásfok és a nyelvhasználat szerinti százalékos megoszlása ugyanolyan értékeket vett fel, mint az identitástípus, valamint a gyermekkori, illetve jelenlegi nyelvhasználat kö-

zötti kapcsolat esetében. Az eredmények azt mutatják, hogy a magas fokú szlovák identitással jellemezhető adatközlők közül sokkal többen beszéltek gyermekkorukban csak szlovákul vagy főként szlovákul, mint az alacsony vagy közepes identitásfokú adatközlők. A jelenlegi helyzetet tekintve a szlovák nyelvű kommunikációra való törekvés csak egyötödük esetében maradt meg (a szlovák identitású adatközlők csoportjában ez az arány 13,4%), ez az adat ennél az adatközlői csoportnál a családi környezetben megfigyelhető nagyfokú nyelvi asszimilációra utal.

A választott mutatók és a családban beszélt nyelv között fennálló összefüggések értékelése kapcsán leszögezhetjük, hogy a nyelv olyan faktor, melynek mentén a kutatás során alkalmazott két kontextuális mutató elkülöníthető és kategorizálható.

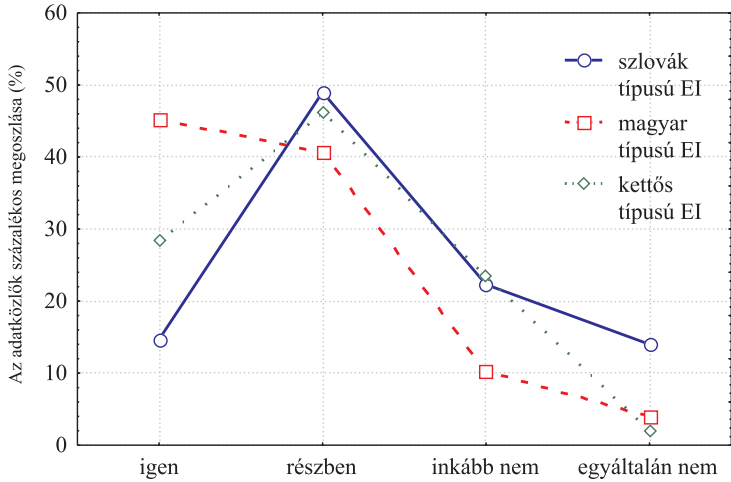
Az etnikai identitásra vonatkozó mutatók és a nemzetiségi oktatásügy indikátorai közötti összefüggés

Feltételeztük, hogy adatközlőink véleménye között különbség mutatkozik majd, mégpedig az iskola nyelve és az identitástípus/identitásfok között korábban már igazolt összefüggés függvényében.⁶ Hipotézisünk szerint az adott kérdés megítélésében a legnagyobb eltérések a szlovák identitású, valamint a magas fokú identitással jellemezhető adatközlőinknél várhatóak. Az eredményeket az 1. és 2. számú grafikonon mutatjuk be.

Az 1. számú grafikonból kitetszik, hogy a szlovák iskolarendszerrel és annak a szlovák etnikum fennmaradásában játszott szerepével kapcsolatos adatközlői vélemények az etnikai identitástípus függvényében különültek el. A legjelentősebb eltérések a szlovák és a magyar identitástípusú adatközlői csoportoknál jelentkeztek, kisebb volt az eltérés a szlovák és a kettős identitá-

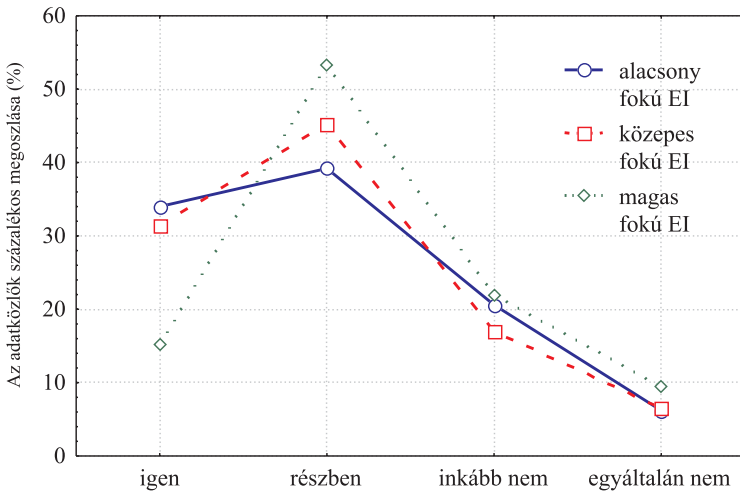
⁶ Ehhez az alábbi tanulmányokból merítettünk: Demeter Zayzon Mária: *Öntudatosodás és önfeladás között*. Komárom–Esztergom Megyei Önkormányzat: Tatabánya, 1993. 134.; Gyivicsán Anna: *A magyarországi nemzetiségek kulturális és tudati jellemzői*. Állami Gorkij Könyvtár–Művelődéskutató Intézet: Budapest, 1985. 9–57.; Divičanová, Anna: *Kontaktové zóny slovenského obyvateľstva v Maďarsku s mestským prostredím na prelome 19.–20. storočia*. *Slovenský národopis*, 1987, 35/2–3. 443–454.; Divičanová, Anna: *Jazyk, kultúra, spoločnosť. Etnokultúrne zmeny na jazykových ostrovoch v Maďarsku*. Békešská Čaba – Budapest, 1999. 335.; Divičanová, Anna – Krupa, O.: *Slováci v Maďarsku*. Press Publica: Budapest, 1999. 128.; Divičanová, Anna: *Sociologické a kultúrne zázemie národnostnej školy v Maďarsku po roku 1948*. <http://www.saske.sk/cas/1-2000/divicanova.html>; Imre Anna: *Anyanyelv, másodnyelv, környezeti nyelv. A 20. század végi magyarországi kisebbségi oktatás nyelvi viszonyai*. MTA Kisebbségkutató Intézet: Budapest, 2000.; Molnár Éva: *Tc tót (német) vagy! – mondta anyám magyarul*. *Regio*, 1993, 1. 134–149.

1. sz. grafikon: Az etnikai identitás típusának hatása a szlovák iskolarendszer megítélésére

Elégedett-e a szlovák iskolarendszer működésével – válaszlehetőségek

2. sz. grafikon: Az etnikai identitás intenzitásának hatása a szlovák iskolarendszer megítélésére

Elégedett-e a szlovák iskolarendszer működésével – válaszlehetőségek

sú adatközlői csoportok véleményében. Az adatközlők véleménye a szlovák iskolarendszer pozitív értékelésében oszlott meg leginkább. Amíg a magyar identitású adatközlőknek csaknem a fele elégedett volt a szlovák iskolarendszer működésével – s ezt egyértelműen pozitív értékeléssel is kinyilvánította –, a kettős és főként a szlovák identitású adatközlők ezt a véleményt jóval kisebb mértékben osztották.

E két alcsoport tagjai nagyrészt (mindkét alcsoportnak majdnem a fele) tehát azon a véleményen vannak, hogy a jelenlegi szlovák nemzetiségi iskolarendszer csak részben garantálja a magyarországi szlovák etnikum fennmaradását. A negatív álláspont e tekintetben a legnagyobb arányban a szlovák identitású adatközlőkre jellemző (a kérdésre egyharmaduk teljesen vagy részben elutasító választ adott); ez azt jelenti, hogy nézetük szerint a jelenlegi szlovák iskolarendszer nem garantálja megfelelő mértékben a szlovák kisebbség fejlődését.

A 2. számú grafikonról leolvasható, hogy az identitásfok szerint kialakított alcsoportokba tartozó adatközlők nézetei közötti különbségek nem annyira kirívóak, mint az az egyes identitástípusok esetében volt, ennek ellenére az adott kérdés megítélésében hasonló trend figyelhető meg. A magas fokú szlovák identitással jellemezhető adatközlők véleménye a két másik csoport véleményétől eltért. Többségük csak részben volt elégedett a szlovák iskolarendszer működésével, s ez volt az a csoport, mely a legkevésbé volt elégedett (15%) a jelenlegi iskolarendszernek a szlovák kisebbség fennmaradásában játszott szerepével.

Ezek az eredmények is azt igazolják, hogy az identitástípus és az identitásfok olyan mutatók, melyek mentén elkülönül az adatközlőknek az oktatásügyvel kapcsolatos véleménye. Egyúttal az a hipotézisünk is bizonyítást nyert, hogy a szlovák iskolarendszer működésével kapcsolatos adatközlői véleményeket nagymértékben befolyásolja a személyes tapasztalat, a szlovák iskola látogatása.

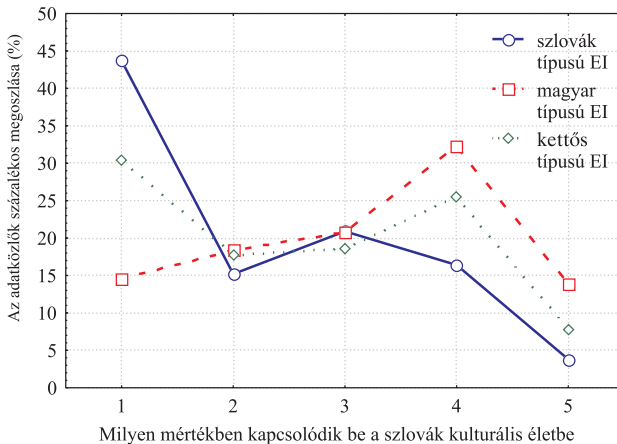
Főként a szlovák identitású és a magas fokú szlovák identitással jellemezhető adatközlők azok, akik a szlovák iskolahálózat működését fenntartással kezelik, és úgy gondolják, hogy a szlovák iskolarendszer csak részlegesen garantálja a magyarországi szlovák etnikum fennmaradását. Többé-kevésbé szkeptikusan ítélik meg azt a szerepet, melyet a jelenlegi szlovák iskolarendszer a magyarországi szlovákság életében a jövőben be fog tölteni.

Az etnikai identitástípus és a nemzetiségi kultúra indikátorai közötti összefüggés

Elemzésünk egyik célja annak feltárására irányult, kimutatható-e összefüggés az adatközlőnek az identitástípus szerinti besorolása és aközött, milyen mértékben kapcsolódik be a magyarországi szlovákság kulturális életébe, illetve, hogy ez a mutató szerepet játszik-e – s ha igen, milyen – a nemzeti-ségi kultúra mint indikátor hatásában. Az identitásfok vizsgálatát jelen elemzésünkben kizártuk.

Az elemzésből kitűnt, a magyarországi szlovák kulturális életbe való bekapcsolódást szignifikánsan befolyásolta az a tény, hogy az adatközlő a szlovák vagy a magyar identitástípusúak kategóriájába tartozik-e. A szlovák és a kettős identitású adatközlői csoportok összevetése viszont nem mutatott lényeges eltéréseket, ebből következik, hogy e két alcsoport tagjai között nincs különbség a kulturális életben való részvétel tekintetében, azonos mértékben kapcsolódnak be a magyarországi szlovákság kulturális életébe. Megjegyezzük azonban, hogy a vizsgált kérdést tekintve a kettős és a magyar identitású adatközlők közötti eltérések kevésbé markánsak, mint ahogyan az a szlovák és magyar identitásúak esetében jelentkezik. Az egyes mutatók közötti gyakorisági eltéréseket a 3. számú grafikonon ábrázolja.

3. sz. grafikon: *Az etnikai identitás típusának hatása az adatközlők kulturális aktivitására*

Jegyzet: Az adatközlői válaszok (saját kulturális tevékenységük értékelése)

1 – gyakran és aktívan; 2 – ritkán, de aktívan; 3 – gyakran, de csak nézőként; 4 – ritkán, nézőként; 5 – sohasem

Az egyes mutatóknál mért értékeket összekötő görbék egyértelműen utalnak a szlovák és a magyar identitású adatközlők között fennálló eltérésekre. A szlovák identitású adatközlők esetében megfigyelhető a kulturális életbe való aktív bekapcsolódás, a magyar identitású adatközlőkre ezzel szemben inkább a passzív magatartás és a kulturális eseményeken való esetenkénti megjelenés a jellemző. A kettős identitásúak értékei e két identitástípus által határolt mezőben helyezkednek el. A válaszlehetőségeket figyelembe véve, az adatközlők százalékos megoszlásából viszont nyilvánvaló, hogy a szlovák identitásúak esetében a részvétel és az aktív közreműködés magasabb értékeket vesz fel (az adatközlőknek mintegy 45%-a), mint a magyar identitásúak esetében a passzív magatartás és az esetenkénti részvétel (az adatközlőknek mintegy harmada). Bizonyítást nyert tehát, hogy a szlovák típusú identitás nagyobb mértékben determinálja a nemzetiségi kulturális tevékenységet, s így hozzájárul a szlovák etnikai tudat erősítéséhez. S bár a magyar típusú identitás e tekintetben kontraproduktív, hatása érzékelhetően gyengébb. Továbbá nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a magyar identitással való azonosulás ellenére ezeknek az adatközlőknek a 15%-a gyakran és aktívan kapcsolódik be a magyarországi szlovákság kulturális életébe. Ez a tény is arra utal, hogy az identitástípus hatása e területen nem egyértelmű.

A vizsgálatból tehát kitűnt, hogy az etnikai identitástípusnak az adatközlők kulturális tevékenységére gyakorolt hatása, irányát és erősségét tekintve, a magyar identitástól a kettős identitáson át a szlovák identitás irányában emelkedő–erősödő tendenciát mutat. Egészében véve a szlovák identitású adatközlők azok, akik leginkább befolyással vannak e területre. Feltételezzük, hogy a szlovák értelmiségnek ez az a része, amely a magyarországi szlovákság kulturális életében kezdeményező szerepet játszik, a szlovákság kulturális értékeit terjeszti.

Az etnikai identitás kontextuális mutatói és a nemzetiségi jogok közötti összefüggés

Ami a nemzetiségi jogokra vonatkozó két indikátor (a magyarországi szlovákság helyzetének javításával, illetve a jelenlegi magyarországi jogrendszer nyújtotta jogi garanciákkal kapcsolatos nézetek) megítélését illeti, az identitástípus szempontjából statisztikailag szignifikáns eltérést észleltünk főképp a szlovák, illetve a magyar identitású adatközlői csoportok között, az identitásfok szempontjából pedig az alacsony és a magas fokú etnikai identitásúak között.

Az identitástípus és az identitásfok tehát az említett adatközlői alcsoportok nézeti szempontjából differenciáló tényezőnek mutatkoztak. A szlovák és a magyar identitású adatközlők véleménye mindkét mutató tekintetében eltért, mégpedig az adott kérdéssel kapcsolatos pozitív vagy negatív álláspontjuk szerint. A köztes kategóriába sorolt – tehát a kettős és a közepes fokú identitású – adatközlők véleménye e két szélső csoportéi között helyezkedett el, illetve válaszaikat leginkább az ambivalencia jellemezte.

A szlovák és a magyar identitású adatközlők mindkét kérdéssel (a szlovák kisebbség helyzetének javítása, a fennmaradás jogi garanciái) kapcsolatban általában egyformán inkább pozitív, mint negatív álláspontot képviseltek, különbség mutatkozott azonban abban, hogyan oszlottak meg a negatív és a pozitív válaszok. Általánosságban elmondható, hogy amennyivel több pozitív válasz volt a magyar identitású adatközlői csoportban, annál magasabb volt a negatív választ adó adatközlők száma a szlovák identitásúak esetében és viszont. Így például a jogi garanciák értékelésekor a pozitív válaszok aránya az SZI csoportban 34%, az MI csoportban 65%, ugyanakkor a negatív válaszok aránya az SZI csoportban 34%, az MI csoportban 11% volt.

Kissé másként oszlottak meg az adatközlői vélemények akkor, amikor az adott kérdést az identitásfok alapján vizsgáltuk meg. A szlovák kisebbség helyzetének javulására irányuló kérdés esetében az alacsony fokú identitással jellemezhető adatközlőink válaszaiban az ambivalens nézetek domináltak (az adatközlőknek több mint a fele), a magas fokú identitással rendelkező csoportban viszont a vélemények inkább megoszlottak, főként, ami a pozitív és a negatív álláspont kombinációját illeti. Ebben az adatközlői csoportban túlnyomórészt polarizált, de nem egyértelmű álláspont volt túlsúlyban: ugyanis a pozitív és a negatív álláspontot képviselő adatközlők aránya szinte azonos volt (40%). Az alacsony és a közepes fokú identitással jellemezhető adatközlői csoportokban (akárcsak a magyar és a kettős identitásúak esetében) azonos tendencia volt kimutatható: az alacsony fokú identitást mutató adatközlői csoportban a pozitív vélemények esetében magasabb, a negatív vélemények esetében alacsonyabb értékeket mértünk, a közepes fokú identitással jellemezhető csoportban a tendencia fordított volt.

A fenti tendenciák megerősítést nyertek a jogi garanciák megítélésében is. Az alacsony fokú identitást mutató adatközlők nagyobb mértékben voltak elégedettek a meglévő kisebbségi jogokkal, mint a két másik csoport. Az alacsony identitású adatközlők kétharmada vélekedett úgy, hogy a nemzetiségi jogok megfelelő garanciát nyújtanak a szlovák etnikum fennmaradásához, s csak 11%-uk volt ellentétes véleményen. A magas fokú etnikai identitással

jellemezhető adatközlők láthatóan kisebb mértékben voltak elégedettek az etnikai jogokkal (az adatközlőknek kevesebb, mint a fele), s esetükben az elégedetlenség is nagyobb fokú volt, ugyanis ezeknek az adatközlőknek csaknem az egyharmada a szlovák kisebbség fennmaradása érdekében erősebb jogi garanciákra tart igényt.

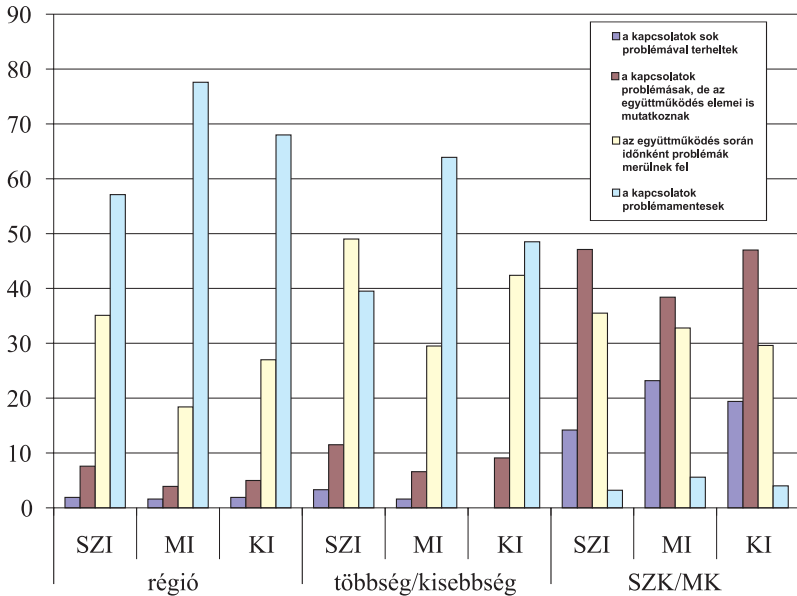
Az etnikai identitásra utaló kontextuális mutatók és a nemzetiségi kapcsolatok indikátorai közötti összefüggések

Az adatközlők etnikai jellemzői és a nemzetiségi kapcsolatokra vonatkozó véleményük között mutatkozó összefüggés alapján bizonyos mértékben előrelátható volt, hogy statisztikailag szignifikáns összefüggés jelentkezik majd a választott kontextuális változók – identitástípus/identitásfok – tekintetében. Hipotézisünk szerint az elemzés célja annak verifikálása volt, milyen szerepet játszik egy adott identitástípushoz való tartozás abban, ahogyan adatközlőink a szlovák–magyar kapcsolatokat értékelik. Jelentős véleménykülönbségek mutatkoztak a szlovák és a magyar identitású adatközlők között, mégpedig a regionális kapcsolatok, illetve a magyar többség és a szlovák kisebbség közötti kapcsolatok megítélésében. A kettős identitású adatközlők véleményei valahol a két szélső csoport (tehát az SZI és az MI adatközlők) véleménye között helyezkedtek el, s a kettős és a szlovák, illetve a kettős és magyar identitású adatközlők véleménye között az elemzés statisztikailag szignifikáns eltérést nem mutatott ki. A százalékos adatokat grafikonon ábrázoltuk (4. számú grafikon), s az eredmények jobb összevethetősége érdekében mindhárom kapcsolati szintre vonatkozóan megadjuk az értékeket.

A grafikonról leolvasható, hogy adatközlőinknek az egyes kapcsolati szintekre vonatkozó véleménye eltérést mutat aszerint, mely identitástípusba soroltuk őket.

A regionális kapcsolatok szintjén mindhárom identitástípus esetében a leggyakoribb választípus az volt, mely a szlovák–magyar kapcsolatokat problémamentesnek minősíti. E tekintetben különbség a százalékos arányokban van, tehát hogy az egyes csoportokon belül az adatközlők hány százaléka osztotta ezt a véleményt. Ez a nézet leginkább a magyar identitású adatközlőkre volt jellemző (több mint háromnegyedük véleménye ez), a kettős identitásúaknál az arány alacsonyabb volt (több mint kétharmaduk gondolja így), a legalacsonyabb arány pedig a szlovák identitásúaknál volt kimutatható (az adatközlőknek több mint a fele). Ez az adatközlői csoport azonban az MI és a KI csoport adatközlőinél nagyobb mértékben vélekedik úgy, hogy a kapcsolato-

4. sz. grafikon: Az interetnikus kapcsolatokra vonatkozó vélemények az identitástípus függvényében

kat ugyan az együttműködés jellemzi, esetenként azonban problémák, félreértések is felbukkannak.

A többség–kisebbség közötti kapcsolat értékelésekor az egyes identitástípusok alapján képzett adatközlői csoportok között a válasz típusa szerint is változás következett be. Az MI és a KI adatközlők ezen a szinten is a problémamentes kapcsolatokra utaló választ preferálták, a szlovák identitású adatközlők viszont nagyobb mértékben osztották azt a véleményt, hogy szórványos problémák is mutatkoznak e területen. Ezeknek az adatközlőknek majdnem az ötven százaléka vélekedik így.

A harmadik kapcsolati szint értékelésekor – amint arra már utaltunk –, mindhárom adatközlői csoport véleménye egyező: a kapcsolatokat az adatközlők nagyrészt problematikusnak, bár az együttműködés jeleit mutatónak minősítették. Ez a véleménye a szlovák és a kettős identitású adatközlők mintegy felének és a magyar identitású adatközlők csaknem 40%-ának.

Elemzésünk tehát igazolta, hogy elsősorban a szlovák identitású adatközlők fogékonyabbak a nemzetiségi kapcsolatok iránt, ők azok, akik e kapcsola-

tok értékelésekor érzékenyebben reagálnak, s elsősorban a két alsó szintre (mikro- és mezoszint) vonatkozó véleményeikben kritikusabbak.

Összegzés

A kutatásban alkalmazott kontextuális mutatók (az etnikai identitás típusa és foka) közötti összefüggések elemzése igazolta, hogy a választott indikátorok (nyelvhasználat, oktatásügy, kultúra, kisebbségi jogok, interetnikus kapcsolatok) statisztikailag szignifikáns összefüggést mutatnak adatközlőinknek az etnikai identitás típusa és foka alapján történt besorolásával. Ezt azt jelenti, hogy adatközlőink a választott etnikai indikátorok értékelésekor, illetve a velük kapcsolatos véleményeik tekintetében szignifikáns eltéréseket mutattak aszerint, mely identitástípusba tartoztak, és milyen fokú etnikai identitástudat jellemző rájuk.

Ugyanakkor általában megállapítható, hogy minden mutató tekintetében a legjelentősebb eltérések egyrészt a szlovák és a magyar identitástípus, másrészt pedig az alacsony és a magas fokú identitás között jelentkeztek. A kettős identitású, illetve a közepes fokú identitással jellemezhető adatközlők az egyes indikátorok értékelésekor általában köztes helyzetet foglaltak el az említett két szélső csoport között, illetve kis mértékben az egyik (szlovák, illetve magas fokú identitás) vagy a másik (magyar, illetve alacsony fokú identitás) csoport irányában mozdultak el.

Ami a két kontextuális mutató (identitástípus/identitásfok) és az adatközlő családi nyelvhasználatára közötti összefüggés vizsgálatát illeti, csaknem azonos összefüggést állapítottunk meg a gyermekkori, illetve a jelenlegi nyelvhasználat tekintetében. A szlovák identitású, magas fokú identitással bíró adatközlők mind gyermekkorukban, mind pedig a jelenben jóval nagyobb mértékben beszélnek csak vagy nagyrészt szlovákul, mint a magyar identitású és az alacsony fokú identitással rendelkező adatközlők. Az előbbi csoportban is gyengül azonban a szlovák nyelv használatára való törekvés, s ez a családon belül megfigyelhető nyelvi asszimilációra utal.

A szlovák iskolarendszer megítélésében a leginkább kritikus véleményeket a szlovák identitású és a magas fokú identitással rendelkező adatközlőink fogalmazták meg; nézetük szerint a szlovák iskolarendszer csak részben garantálja a magyarországi szlovák etnikum fennmaradását. Ezzel ellentétben a magyar identitású adatközlőknek csaknem a fele elégedett volt a szlovák iskolarendszer működésével.

A nemzetiségi kultúrán belül vizsgált két mutatóra vonatkozó eredmények összevetésekor megállapítható, hogy az adatközlőknek a kulturális élet-

ben való részvételére jelentős mértékben hat az általunk definiált identitástípus. Az adatokból kitűnt, hogy a szlovák orientációjú adatközlők a két másik adatközlői csoportnál – kettős és magyar identitású adatközlők – szignifikánsan többször és aktívabban kapcsolódnak be a szlovák kulturális életbe. A két másik csoport esetében az általunk vizsgált kulturális tevékenységbe való bekapcsolódás iránt kisebb érdeklődés mutatkozott, bár e csoportok is bizonyos mértékben figyelemmel kísérik a szlovák kulturális életet (a kettős identitásúak e tekintetben nagyobb érdeklődést mutatnak, mint a magyar identitásúak).

Az etnikai identitás típusa és foka differenciáló tényezőként jelentkezett abban a tekintetben is, hogyan értékelték adatközlőink a nemzetiségi jogokon belül választott indikátorokat. Adataink alapján leszögezhetjük, hogy a szlovák identitású és magas fokú identitással rendelkező adatközlők csoportjában a magyarországi szlovákság helyzetének javulásával kapcsolatban a polarizált, nem egyértelmű álláspont volt túlsúlyban, a többi adatközlői csoportban viszont inkább a negatív álláspont volt a jellemző. A jövőre nézve azonban adatközlőink optimistább válaszokat adtak, ugyanis a magyarországi szlovák kisebbség fennmaradása szempontjából a jelenlegi magyarországi jogrendszert általában pozitívan értékelték. Az adatközlőknek több mint a fele a szlovák kisebbség jövőjét – a kisebbség fennmaradásának jogi garanciát értékelve – kedvezőnek ítéli.

A kisebbséghez tartozó személyek etnikai hovatartozása (akárcsak kétségkívül a többségi lakosságé is) befolyásolja az interetnikus kapcsolatok megítélését, s fontos szerepe van e kapcsolatok minősítésében is. Ezzel szemben viszont az etnikai identitástudat foka a nemzetiségi kapcsolatok megítélése szempontjából nem bizonyult differenciáló tényezőnek. Az identitástudat foka (alacsony, közepes, magas) alapján az adatközlői vélemények nem mutatnak szignifikáns eltérést, más szóval: az identitástudat foka semmilyen szinten és semmilyen irányban sem befolyásolta az adatközlőknek a kérdéses problémával kapcsolatos nézeteit.

Összességében adatainkból az derült ki, hogy bár érzékelhető a (nyelvi- és kulturálisan) domináns többségi magyar társadalom vitathatatlanul erős hatása, s nyilvánvalóak a nemzeti és nyelvi asszimilálódás jelei, a magyarországi szlovák értelmiségben továbbél az összetartozás tudata, a szlovák etnikumhoz fűződő szoros viszony (elsősorban kulturális téren). Erre az etnikai identitástudat újraéledése/újraélesztése, illetve újbóli felfedezése során a nemzetiségi kultúra, a szlovák anyanyelv elsajátítása és megtartása révén lehet építeni. Remélhetjük, hogy a fenti jegyek a Magyar Köztársaságban formálódó multikulturális társadalmat gazdagító elemként fejlődnek tovább.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Bárdi Nándor: *Tény és való.*
A budapesti kormányzatok és
a határon túli magyarság
kapcsolattörténete.

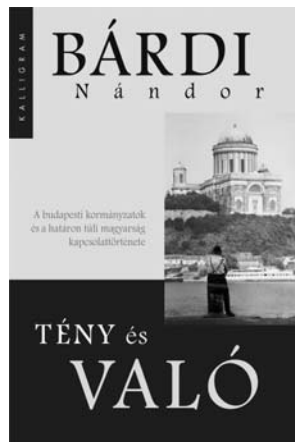
Problémakatalógus.

Kalligram: Pozsony, 2004. 271.

A könyv tíz fejezete tartalmilag három részre bontható. Az első három fejezet fogalmi tisztázást és az 1918–1989 közti magyar kisebbségtörténet vázát adja. Az ezt követő öt fejezet az utóbbi évtized budapesti kormányzati munkáját elemzi, illetve a kilencvenes évek határon túli magyar politikai önszerveződéseinek történeti áttekintését adja. Az utolsó fejezet (Dilemmák) és a függelékben közölt támogatáspolitikai célprogram, a kötet döntően tudományos elemző módszerével szemben, műfaját tekintve policy munka.

A könyv erénye, hogy modellt próbál alkotni a kisebbségi magyar közösségek történeti fejlődéséről. Genezisüket tekintve kényszerközösségből kialakult, vállalt közösségi tudatokról beszél és a külső adottságok szerint változó intenzivitással, az elitek által újraszerveződő közösségekként mutatja be őket, egymással összevetve. A törésvonalak és töréspontok kitapintásán túl a szerző a kisebbségi eliteken belüli generációs csoportokat és az általuk kialakított stratégiákat tartja meghatározónak a magyar kisebbségpolitikák szempontjából.

Az 1989 utáni történéseket az etnopolitikai, illetve nemzetpolitikai megközelítések mellett döntően mint társadalompolitikai kérdést vizsgálja. Mindez a policy rész alaptéziséből adódik, amely szerint a határon túli magyarság jövője annak munkaerőpiaci pozíciójától, humán erőforrásaitól függ. Célprogram-javaslati is ennek a tudásbeviteli programnak az alapelemei.

A könyv a magyarság- és kisebbségpolitikát nem mint elvont nemzetépítő tevékenységet, hanem érdekcsoportok, államépítések és társadalomtörténeti folyamatok állandóan változó viszonyrendszerét tárgyalja. Az előbbi politikák ismertetésénél sokkal konkrétabb nyelven, kerülve az általánosításokat, keresve a történések szerkezetként való megragadásának lehetőségeit.

A könyv kísérlet a magyar kérdés végiggondolására (vö. Kis János: Túl a nemzetállamon. *Beszélő*, 1996. 4–5. sz.). A könyv szakmai válasz a nemzetstratégia iránti „hiány és aggodás” közbeszédre.

Szarka László: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban*. Lucidus: Budapest, 2004. 342.

A kötet – a három nagy tematikus részbe sorolt tanulmányaival – a 20. századi közép-európai kisebbségi közösségépítés problémáinak áttekintése. Az első öt tanulmány történeti perspektívában helyezi el az egyes etnikai/nemzeti csoportok önszerveződését. A következő tematikus blokkban a nyelvi jogok és az asszimiláció szerkezetével kapcsolatos tanulmányok szerepelnek. A kötet utolsó részében, három, a magyar identitáspolitikával foglalkozó tanulmány kapott helyet. Az egyes tematikus fejezetek élén általános, tipologizálásra és fogalomtisztázásra törekvő tanulmányok állnak (*Többség és kisebbség a 20. századi kelet-közép európai nemzetállamokban; A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága; Elemzési szempontok a 20. század végi magyar nemzetfogalomhoz*). Ezeket esettanulmányok követik a trianoni kényszerkisebbségi geneziszról, az 1918–1919-es határkijelölés ideológiai alátámasztásáról, a magyarországi német kisebbség (1948–1956) és a szlovákiai magyarság (1968) önszerveződéséről, a nyelvi jogok regionális helyzetéről, a magyarországi kisebbségek asszimilációjáról, a kedvezménytörvényről és az európai kisebbségi (működő és tervként óhajtott) önkormányzati modellekről.

Bár a tanulmányok többsége különböző folyóiratokban és tematikus tanulmánykötetekben már megjelent, ez a kötet – nem pusztán a monografikus igényű szerkesztés (tördelés) miatt – több, mint a szerző tanulmányainak gyűjteményes kiadása. A kötet három, kutatástörténeti szempontból is kulcsfontosságú tanulmánya most jelent meg először (*Többség és kisebbség...; Identitás, kultúra, közösség – a magyarországi kisebbségek identitáspolitikájáról; A kisebbségi*

önkormányzatiság jelene és jövője Kelet-Közép-Európában). A többi tanulmányon is fogalmi, az összehasonlító elemeket erősítő módosításokra került sor.

A könyv identitáspolitikai látószögből készíti összehasonlító leltárt. Ezen belül négy tartalmi újdonságot kell kiemelni. Egyrészt, a magyarországi kisebbségek és a határon túli magyar csoportok identitáspolitikai problémáit veti össze, egy regionális összehasonlító szerkezetben értelmezi őket. Másrészt, az előbbiekből kiindulva, a Szarka által honosított „szerződéses nemzet” kifejezést megújítva, magyar *nemzetközösségről* beszél, amelybe a különböző magyarul beszélő, illetve magyar származású nemzeti, regionális és diaszpóra csoportok tartozhatnak. A harmadik újdonság a sokféle azonosság-hagyomány, identitás szerkezet, nyelvhasználati szintek átfogó rendszerezésére való törekvés. S mindezt – a negyedikként kiemelendő tartalmi újdonságként – a két aktuális regionális, etnopolitikai kulcsprobléma: a *nemzetállamiság lebontására irányuló szándékok* (autonómia, konzociális modellek) kudarcos voltának és az *asszimilációs folyamatoknak* az elemzésében is felhasználja.

A magyar kisebbségkutatásban ez a munka az első átfogó olyan összegzés, amely a regionális alap kutatásokat és a mai identitáspolitika fogalmi és módszertani kereteit összekapcsolta.

Bodó Barna (szerk.): *Romániai Magyar Évkönyv 2003*.
Szórvány Alapítvány: Temesvár, 2003.

A negyedik Romániai Magyar Évkönyv, a 2003-as, követi az előbbi kötetek struktúráját. Az évkönyv öt fejezetre oszlik: 1. A demokrácia útján (Bakk Miklós: *A román alkotmány módosításának 2002-es feltételei*; D. Lőrincz József: *Legitimitás és érvényesség a rendszerváltás után*; Kántor Zoltán: *Románia és a határain kívül élő románok*; Márton János: *Az egyensúly dinamikája: az RMDSZ 1996–2002 között*); 2. Adatok és folyamatok (Bodó Barna: *Kistérségek – a hiányzó szereplők*; Sorbán Angella – Nagy Kata: *Együtt? Egyén mellett?*; Kató Béla: *Egyház és szórványosodás*); 3. Magyar nyelvű oktatás és művelődés (Somai József: *Az erdélyi magyar gazdasági szakoktatás helyzete*; Péntek János: *A többpólusú magyar felsőoktatás*; Hollanda Dénes: *Az erdélyi magyar műszaki felsőoktatás*; Balázs Imre József: *Irodalmi körök, irodalmi mozgások*; Oberten János: *Erdélyi magyar társulatok színházi fesztiválok*); 4. Tanulmányok (Horváth Réka: *Az RMDSZ és az ifjúság 1990–2002*; Váry O. Péter: *A háromszéki sajtó 1989 után*; Zakota Zoltán: *A magyar–román gazdasági kapcsolatok 1990 után*); 5. Kro-

nológiaiák, dokumentumok (Bodó Mária: *2002 kisebbségpolitikailag fontos eseményei*; Udvardy Frigyes: *Közéleti krónika 2002*; Péter Zsuzsa: *2002-es jogszabályok; RMDSZ-dokumentumok*).

A szerkesztő, a témában már nevet szerzett kutatók mellett, néhány fiatal közreműködőt is felkért, akik az elmúlt években végezték tanulmányaikat. Márton János RMDSZ-elemzése talán az első az utóbbi években született dolgozatok közül, amely szubjektívnek aligha tekinthető. Oszvath Imola szórványdiskurzus-elemzése azt jelzi, amit bár igen sokan éreztek, de ilyen világosan még nem fogalmaztak meg: a szórvány mindenáron történő megmentésének személyes programja egyénre és közösségre nézve egyaránt komoly veszélyeket hordoz, amennyiben nincs mögötte az a tudatosság és szakmaiság, amivel a program megalapozható.

A kötet megkerülhetetlen a romániai magyar politika és közélet iránt érdeklődők számára.

Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. MTA Társadalomkutató Központ: Budapest, 2003. 384.

Napjainkban különböző szakmák, tudományágak kedvelt és népszerű kutatási témája az interetnikus kapcsolatviszony. Sok mindent magába foglal ez a fogalom: a különböző nemzetiségű emberek egymás mellett élésének szabályait, az együttélés lehetőségeinek és problémáinak kutatását, az együttélés tereinek birtoklását, az együtt élő nemzetiségek nyelv- és szimbólumhasználatának rendszerét. Az együtt élő közösségek házasodási szokásainak, gyereknevelési normáinak változását vagy állandóságát, a mindennapi közös életvitelt, mulatozási szokásaikat, térrendezésüket, díszítő színeiket, ünnepeiket, ételeiket, táncaikat stb. Folytathatnánk még az interetnikus viszonyok hatalmas témájának felsorolását, hiszen ennek lehetőségei – úgy tűnik – kimeríthetetlenek. Megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy mindenhol, ahol több nemzetiség él együtt zártabb közösségben, minden kutatható az interetnikus viszonyok rendszerében. Hiszen ezek a közösségek együttélésük során hatást gyakorolnak egymásra, formálják egymás normáit, átveszik egymás szokásait, olyan rendszert alakítva ki ezzel, amely képessé válik a mindennapi élet együttélési problémáinak megoldására.

A „Lokális világok” című tanulmánykötet 15 kárpát-medencei település több etnikumú közösségének együttélését vizsgálja a magyar közösségek szempontjából, illetve ennek konfliktusait, lehetőségeit és jellegzetességeit mutatja be. A kötetet egy háromszemélyes kutatási program előzte meg, melyet az *MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete*, a csíkszeredai *Kommunikációs Munkacsoport*, a kárpátaljai *Limes* és a szlovákiai *Fórum* kutatócsoport szervezett meg és bonyolított le. A program kutató munkáinak összegzése eredményezte a tanulmánykötetet.

Az erdélyi, felvidéki, vajdasági, burgenlandi és kárpátaljai településeken dolgozó kutatók az interetnikus viszonyok témakörén belül az általuk kutatót települések mikroközösségeinek lokális sajátosságait vizsgálták. Ez is oka volt annak, hogy a kötet tanulmányai nem egyetlen jellegzetességre koncentráltak, hanem változatos témákat mutattak be. Szűk, merev rendszerű kutatási témát lehetetlen volt kialakítani, hiszen a különböző etnikumokkal együtt élő, különböző nyelven beszélő, különböző kulturális sajátosságokkal rendelkező közösségek interetnikus kapcsolatrendszerre más és más jellegzetességekkel bírt. Ezt a tényt tette változatosabbá az, hogy a kutatók is különböző tudományterületekről érkeztek: így kulturális antropológus, néprajzkutató, nyelvész és szociológus is részt vett a munkában. A sokszínű szakmai nézőpont és a beható, de nem megkötött témák elemzése nyomán született tanulmányok már nem csak a települések helyi viszonyainak bemutatása által váltak fontossá, hanem a régiók interetnikus kapcsolatainak és tudatos öndefiniációs törekvéseinek összehasonlító elemzése szempontjából is.

A kötet tanulmányai az együttélési viszonyok változatos témáit vonultatják fel. Az interetnikus viszonyok vizsgálatán belül több tanulmány elemezte a települések etnikai térszerkezetének használatát (pl. Zabola, Székelyzsombor, Apáca, Korond), a szimbolikus térfoglalás eszközeit (pl. Székelyzsombor, Apáca, Fehéregyháza, Feketics) vagy ennek nyilvánosan is megjelenő, publikált „termékeit” (pl. Kisbács). Az etnikai együttélési viszonyok vizsgálatának – főleg az erdélyi településeken – sajátos pontja volt a roma–magyar viszony bemutatása, konfliktusainak elemzése és megoldási kísérleteinek felvázolása (pl. Apáca, Korond, Székelyszáldobos, Székelyzsombor). Kedvelt kutatási téma volt a vegyesházasságok elemzése, jellegzetességeinek, közösségi viszonyrendszerének bemutatása (pl. Apáca, Felsőpulya). Az együtt élő etnikumok sztereotípiarendszerének felvázolása és elemzése különös hangsúlyt kapott egyes tanulmányokban (pl. Feketics, Korond). Néhány munka behatóan elemezte a nemzetiségi együttélés történelmi hagyományait (pl. Zabola, Korond, Fehéregyháza, Diószeg, Tornalja). Többnek is sarkalatos pontja volt

az etnikai közösségek nyelv- és névhasználatának, illetve iskolaválasztásának elemzése (pl. Diószeg, Felsőpulya, Bátyú, Csap, Tiszaújlak).

Az interetnikus kapcsolatok vizsgálata során minden kutató figyelmet fordított a magyar közösségek lokális identitásának sajátosságaira. Ezt a kötetben résztanulmányok elemezték. Ezek a munkák sajátos helyi identitástípusokat mutattak be, ezen keresztül vizsgálták a magyar etnikum lokális identitásának „részeit” és „eszközeit”, ehhez kapcsolódva pedig ennek tereit, idejét, ünnepeit és „hétköznapijait”.

A *Lokális identitás* kötet tanulmányai nem vontak le „általános érvényű” következtetéseket. Olyan elemzéseket adtak, melyek arra mutattak rá, hogy globális világunk lokális világokból áll. A kutatási lépték lecsinnyítése lehetővé tette a kutatók számára, hogy valós élethelyzeteken, kézzelfogható szereplőkön és valódi konfliktusokon keresztül, olyan nagy léptékű társadalmi folyamatokat mutathassanak be, melyek egy távoli nézőpontból globálisnak tűnhetnek, de csak lokalitásukban ragadhatóak meg valójában.

Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Akadémiai Kiadó: Budapest, 2003. 231.

A kötet szerkesztői azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy átfogó képet adjanak a kelet-közép-európai nemzeti (etnikai/nyelvi) kisebbségekhez tartozó emberek, embercsoportok nyelvi jogi helyzetének alakulásáról, történeti, jogi és oktatáspolitikai helyzetéről. A kötet két részre oszlik, a bevezető, elméleti részt empirikus kutatásokon alapuló országtanulmányok követik. A kötet első részében (Szépe György gondolatébresztő előszava után) a szerzők általános kérdéseket, az államnyelv és a nyelvpolitikák szerepét tekintik át.

Szarka László arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyes államokban sokszor összekeveredik egymással a „hivatalos nyelv” és az „államnyelv” fogalma, ami megnehezíti a kisebbségi nyelvek hivatalos használatát is. A jogi környezet felvázolásával tíz közép-kelet-európai országban elemzi a szerző a hivatalos nyelvhasználatra vonatkozó törvényeket, és rámutat arra, hogy a legtöbb országban – törvényben vagy az alkotmányban – a többségi nyelvet határozzák meg hivatalos vagy államnyelvként is, de általában (pl. Szlovákia kivételével) ez mégsem jelenti feltétlenül a kizárólagosságra való törekvést. Különösen a Nyelvi Charta és a Kisebbségvédelmi Keretegyezmény elfogadá-

sával, egyre több országban kapnak a kisebbségi nyelvek is bizonyos területeken, vagy korlátozott mértékben, hivatalos státuszt.

A kötetben Vizi Balázs ad kitekintést az Európai Unió és a kisebbségi nyelvek viszonyáról. A szerző hangsúlyozza, hogy az Unió igen ambivalensen viszonyul a kisebbségekhez – egyfelől fontosnak tartja a kulturális és nyelvi sokszínűség megőrzését, másfelől nem tekinti feladatának, hogy a nyelvi kisebbségek megőrzéséhez maga is jelentősen hozzájáruljon. A szerző áttekinti az EU kisebbségi nyelvek használatára vonatkozó politikai dokumentumait, és azokat a lehetőségeket, amelyeket az Unió egyre markánsabb kulturális és nyelvi politikája kínálhat a jövőben a kisebbségi nyelvek számára.

Bartha Csilla a vonatkozó lingvisztikai szakirodalom bemutatása után, a kisebbségi nyelvek veszélyeztetettségének okait és megőrzésének lehetőségeit veszi számba. Különös figyelmet fordít a nyelvcsere szerepének és a magyar nyelv veszélyeztetettségének sajátosságaira. Míg általában a magyar nem tekinthető veszélyeztetettnek (Magyarországon semmiképp), addig lokálisan, elsősorban a szomszédos államokban, egyes régiókban igenis az eltűnés, a markáns visszaszorulás fenyegeti. A tanulmány második felében a szerző az oktatás, a nyelvmegőrzés és az ideológiai hatások összefüggéseit elemzi, amelyek a Kárpát-medencében élő magyar kisebbségek megmaradását is komolyan befolyásolhatják.

Hasonlóképpen, elsősorban a magyar kisebbségek szemszögéből elemzi Nádor Orsolya a kisebbségi nyelvű oktatás (különösen a kétnyelvű oktatás) szerepét a közép-európai államok nyelvpolitikáiban.

A kötet második része nyolc tanulmányban mutatja be a magyar nyelvhasználat helyzetét a környező országokban. Az országtanulmányok többnyire az adott országban élő, a terepet jól ismerő és közvetlen tapasztalatokkal rendelkező szakemberek művei, akik nemcsak a nyelvpolitikákat és az egyes országokban érvényesülő nyelvi jogokat mutatják be, hanem a törvényileg biztosított nyelvi jogok alkalmazásának visszasságaira is felhívják a figyelmet. A kötetet Demeter Zayzon Máriának a magyarországi kisebbségek nyelvi jogairól szóló tanulmánya zárja.

Kántor Zoltán (szerk.):
*Nacionalizmuselméletek –
 szöveggyűjtemény.* Rejtjel:
 Budapest, 2004. 411.

A *Nacionalizmuselméletek* szöveggyűjtemény elsősorban a felsőoktatás számára készült, de a szélesebb szakmai közönség is haszonnal forgathatja.

A válogatás átfogó képet nyújt a nacionalizmus problémakörének legújabb, elsősorban angolszász szakirodalmáról, a nemzetközi tudományosságban jelenleg meghatározó nacionalizmuselméletekről.

Az olvasó megismerheti a nacionalizmus kialakulásának, illetve a nacionalizmus és a modernitás, a nacionalizmus és a nemzet, valamint a nemzet és az állam közötti összefüggések különböző értelmezéseit. A nacionalizmus létrejötté, majd a nacionalizmus államideológiává alakulása egyrészt nemzeti szempontból egyneműsítette a társadalmakat, másrészt pedig kiváltotta, hogy az egyneműsítésnek ellenállók más nemzeti alapon szervezzék meg társadalmukat és önálló államiságra törekedjenek. Nacionalizmuselméletekről az 1960-as évek óta beszélhetünk. A nacionalizmusra, a nemzeti kisebbségekre vonatkozó szakirodalom által használt fogalmak – nemzet, nemzeti kisebbség, etnikai csoport, nemzeti közösség, nép – igen gyakran összemosódnak, felcserélődnek. A terminológiai problémák részben az egyes szerzők felfogásbeli különbségeire vezethetők vissza, részben azonban a pontos meghatározás megalkotásának nehézségeit mutatják.

A 18. században a nemzeti gondolat már jelen volt, a fogalom mai értelmében azonban még nem beszélhetünk nemzetekről. Az akkori társadalmak elsősorban a dinasztikus elv, a vallási hovatartozás, a rendi–jogi státus alapján tagolódtak. A mai társadalmak, államok nemzeti és/vagy etnikai alapon szerveződnek. Mi okozta ezt a változást? Miért állítja Ernest Gellner, hogy a modern ember nacionalista? Miért állítja Anthony D. Smith, hogy a modern világ már elképzelhetetlen és érthetetlen nemzetek és nacionalizmus nélkül? Hogyan alakult ki a nacionalizmus és a nemzet? Ezekre a kérdésekre adnak – más-más – választ a kötetben megjelenő tanulmányok.

A kötetben a következő szerzők tanulmányai szerepelnek: Ernest Gellner, Benedict Anderson, Michael Mann, John Breuilly, Michael Hechter, Liah Greenfeld, Anthony D. Smith, Miroslav Hroch, Schöpflin György, Frederik Barth, Juan J. Linz, Alain Dieckhoff, Daniele Conversi, John Hutchinson, Craig Calhoun, Katherine Verdery, Rogers Brubaker. A tanulmányok jelentős része itt jelenik meg először magyar nyelven. A gyűjtemény előszavában a szerkesztő összegzi a kötetben szereplő tanulmányok fő állításait. A kötetet magyar és angol nyelvű könyvészet egészíti ki.

Schöpflin György: *Az identitás dilemmái: kultúra, állam, globalizáció*. Attraktor: Máriabesnyő-Gödöllő, 2004. 318.

Az identitás dilemmái nagyjából egy időben jelenik meg magyar és angol nyelven. Schöpflin külön alfejezeteket szentel a legfontosabb fogalmaknak: a közösségi normáknak, a hatalomnak, a határoknak, a mítoszoknak, a szimbólumoknak, az emlékezetnek, a homogenitásnak, a nyelv szerepének stb. Az érdeklődő olvasó meghatározásszerűen találkozhat Schöpflin értelmezésével e kategóriákról. *Az identitás dilemmái* a szerző korábbi kötetének (Schöpflin, George: *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*. Hurst & Co.: London, 2000.) folytatásaként tekinthető.

Az identitás dilemmái szerkezetileg három részből áll. A bevezetőt követő fejezet a kultúra kérdését járja körül. Ebben a szerző arra keresi a választ, hogy milyen tényezők teszik központivá a kultúrát, milyen normák határozzák meg, valamint, hogy a szimbólumok, mítoszok miképpen formálják identitásunkat. Külön hangsúlyt fektet a kultúra homogenizáló hatására. A második fejezet központi fogalma az állam. A harmadik – rövidebb – fejezetben Schöpflin a globalizáció kérdésével foglalkozik.

Schöpflin egyik kulcsfogalma a modernitás. A kelet-közép-európai mintakövetés, az átalakulás nem érthető meg a modernitás hatása nélkül. A demokrácia átvetele és az Európai Unióba való integráció bizonyos, a korábbi átalakulásokhoz hasonló strukturális jellemzőkkel rendelkezik. Nem meglepő, hogy a külső erők kénye-kedvének való kiszolgáltatottság érzése ezeket a közösségeket, vagy legalábbis bizonyos tagjaikat arra készteti, hogy kulturális fellegvéraikba vonuljanak vissza, kulturális izolációba meneküljenek; ellenkező esetben veszélyeztetve éreznék kulturális reprodukciójukat. Minden államnak van mind közpolgári, mind etnikai dimenziója, valamint érdekében áll a modern államnak az etnikai egyneműség megvalósítása.

Schöpflin a nemzet, a nacionalizmus modernitását hangsúlyozza, létrejöttüket a 18. század utolsó évtizedeihez köti. A modern megközelítések álláspontjáról támadja azokat a modern megközelítéseket, amelyek nem fektetnek kellő hangsúlyt az etnicitásra, valamint a modern nemzetekre ható, a pre-modern korra visszanyúló mítoszokra és szimbólumrendszerre. Szakít a klasszikus, kanonizált megközelítésekkel, és az univerzalista megközelítések mellé állítja a partikularitást központba helyező értelmezéseket. Mindezt úgy, hogy közben megmarad a mainstream tudomány vonalán, belülről kérdőjelezve meg annak egyes, egyre jobban vitatható hipotéziseit.

A tetszetős kiadás mellett, külön dicséret illeti a fordítókat, külön kiemelve Kovács Zoltánt, aki megtalálta az angol terminológia magyar megfelelőit – a magyar nyelvben még nem honos fogalmak mellett zárójelben szerepeltetve az eredeti angol fogalmat.

SZÁMUNK SZERZŐI

BÁLINT MARCELL, szociológus, történészhallgató,
ELTE, Budapest

CSERESNYÉS FERENC, történész–politológus,
Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs

GYÖRGY BÉLA, történész,
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

MARIA HOMIŠINOVÁ, szociológus,
Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Intézete,
Kassa

KOVÁCS ÉVA, szociológus,
Teleki László Intézet, Közép-Európai Tanulmányok Központja,
Budapest

PAPP Z. ATTILA, szociológus,
Teleki László Intézet, Közép-Európai Tanulmányok Központja,
Budapest

SMIK CSABA FERENC, történész, középiskolai tanár,
Esztergom

COLIN SPARKS, médiakutató,
University of Westminster, School of Media, Arts and Design,
Communication and Media Research Institute, Harrow (Middlesex, Egyesült Királyság)

SZERBHORVÁTH GYÖRGY, szociológus, kritikus, újságíró,
Kishegyes (Vajdaság)

TÖRŐCSIK FERENC, történész, doktorandusz,
Szegedi Tudományegyetem, Szeged

MAGYAR KISEBBSÉG

ÚJ SOROZAT, IX. ÉVFOLYAM – 2004. 1–2. (31–32.) SZÁM

TARTALOM

VITAINDÍTÓ

Kisebbség, Politika, Társadalom
és stratégia

Autonómia-modellek Erdélyben – Jövőkép

FÓRUM

Ágoston András: Autonómia, nemzeti integráció

Bakk Miklós: Az autonómiatervek két szakasza Erdélyben 1989 után

Bauer Tamás: Az autonómia dilemmái

Borbély Imre: A magyar állampolgárság akadálytalan odaítélése minden azt igénylő magyarnak és az erdélyi magyar autonómia

Borbély László: A Nap ... jövőbe vezető hosszú útja

Borbély Zsolt Attila: Az autonómia mint nemzetpolitikai imperatívusz

Demeter M. Attila: Autonómia: mi végre?

A. Gergely András: Kisebbség vagy relatív többség?

Győri Szabó Róbert: Kombinált autonómia és regionalizálás – Gondolatok az erdélyi autonómia-tervezetek és a vitaindító kapcsán

Márton János: Székelyföld területi autonómiája – Koncepciók és esélyek

Szilágyi Zsolt: Identitás, integráció, autonómia

Tamás Pál: Szimbólumok és érdekek az új autonómia-vitában

Tóth Judit: Autonómia: az államhatalom demokratikus lebontása

Varga Attila: Autonómia – mint politikai beszédtema, mint társadalmi igény, mint közjogi állapot

Vizi Balázs: Autonómia és európai integráció – Gondolatok az erdélyi magyar autonómia esélyeiről

DOKUMENTUMOK

Bakk Miklós: Kerettörvény a régiókról (Tervezet); Törvény Székelyföld különleges jogállású régió létrehozásáról; Székelyföld különleges jogállású régió autonómiájának statútuma

Csapó József: Székelyföld autonómia-statútuma (Terra Siculorum – Ținutul Secuiesc) Tervezet

ARCHÍVUM

Bárdi Nándor: Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére (A magyar elképzelések, 1918–1940)

Jakabffy Elemér: Tervezet a „kisebbségi törvény” javaslatához

Paál Árpád: TÖRVÉNY a székely községek közművelődési önkormányzatáról, a Párizsban 1919. december 19-én kötött nemzetközi szerződés 11. cikke alapján

KITEKINTŐ

Georg Brunner – Herbert Küpper: Európai autonómia-megoldások: A kisebbségi önkormányzatok autonómia-modelljeinek tipológiája

MŰHELY

Győri Szabó Róbert: Katalónia, Baszkföld, Galícia autonómiája

STÚDIUM

Márton János: A romániai magyar társadalom sajátos kérdései az RMDSZ 1996–2002 közötti programjaiban és politikájában (II.)

Vallasek Magdolna Márta: Az 1918. évi egyesülést követő jogegyesítési folyamat kérdése Romániában

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 32. SZÁM

„VÖRÖS POROSZORSZÁG”

Bódy Zsombor: Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténet-írásában 1990 után

KRITIKA JOBBRÓL-BALRÓL

Kiss Mária Rita: A tudás fegyvereinek könnyelmű hordozói. Két kultúrkritika a XIX–XX. század fordulójának jobboldali politikai gondolkodásában

G. Fodor Gábor: Kultúrpolitikai program vagy kultúra mint politika? A polgári radikális ellenkultúra értelme

POLITIKA MINT HIVATAL

Pesti Sándor: Politikusok és köztisztviselők viszonya, politikai patronázs a nyugat-európai demokráciákban

ÉRTÉKELÉSEK

Szántó Zoltán: Társadalomtudomány és értékítéletek

Némedi Dénes: Putnam és Weber – tény és érték

SZÁZADVÉG-SZÖVEGELŐ

Kerekasztal-beszélgetés Budapestről (*Balás Gábor, Iványi György, Kajner Péter, Tosics Iván, Vecsei Miklós, Szalai Ákos*)

A zárva várt Nyugat

Kulturális globalizáció
Magyarországon
Szerkesztette
Kovács János Máttyás

Budapest 2002
2000 / Sík Kiadó

- Acsády Judit a feminizmusról
Dalos György a Frankfurti Könyvvásárról
Haraszti Miklós a média demokratizálásáról
Kamarás István az új vallási mozgalmakról
Kovács Éva az amerikaiakról Taszáron
Kovács János Máttyás a közgazdaság- tudomány nyugatosodásáról
Medgyes Péter az angol nyelv térhódításáról
Melegh Attila a kelet—nyugati lejtőről és a státustörvényről
Nyíri Pál a kínai diaszpóráról
Reszkető Petra és Váradi Balázs a tudományos címek új rendszeréről
Sik Endre a "magyar korrupcióról"
Szilágyi Ákos a szovjet "globalizáció" örökségéről
Zentai Violetta a Soros Hálózatról

Megrendelhető:

Sík Kiadó, 1064 Budapest, Podmaniczky u. 65.

Tel./fax: 3316332; e-mail: sik@axelero.hu

(és megvásárolható a jobb könyvesboltokban)

SÍK
KIADÓ

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN

Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely

Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat.
Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi
Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49. Lapexport.

ÁRA: 760 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3040 Ft
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők.).

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 0865-557X

MEGRENDELEM

a REGIO – Kisebbség, Politika, Társadalom –
című negyedévenként megjelenő folyóirat

..... számait példányban

Előfizetési díj: 760 Ft/db
vagy 3040 Ft/egy évre, postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a számokat
hozzácsatolni. Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlí-
tem ki. (A választott mód aláhúzendő).

Név

Pontos cím

.....

Dátum Aláírás

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5726, fax: 391-5759,
e-mail: regio@tla.hu

SZERKESZTŐSÉG

Bárdi Nándor
Erdősi Péter
Fedinec Csilla
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

LAPUNK TÁMOGATÓI

Illyés Alapítvány,
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ

1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c
Tel.: 391-5726 E-mail: regio@tla.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömők Zsuzsa – Kiadja a TLA –
Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok
Központja – Felelős Kiadó: a Teleki László Intézet főigaz-
gatója – Tördelés és a sokszorosítás: PrinterArt Kkt.

ISSN 0865-557X

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 15, 2004, No. 1

COLIN SPARKS Media theory after the fall of European communism. Why the old models from East and West won't do any more	3
GYÖRGY SZERBHORVÁTH Press under pressure. From <i>Új Symposion's</i> history in Yugoslavia	25
ATTILA Z. PAPP Hungarian press in Romania from the end of World War II to 1989	45
CSABA FERENC SMIK To be at home. Study of 120 years of Hungarian life in America: the case of New Brunswick	65
FERENC CSERESNYÉS Asylum claims of Hungarians from Romania and Yugoslavia in Germany (1987–2002)	89
ÉVA KOVÁCS The European memory of expulsions: how to relate to the cleansing of Germans in the light of the Shoah?	111
MARCELL BÁLINT „Waiting-room policy”: the issue of the Beneš Decrees in the Austrian press	119
MARIA HOMIŠINOVÁ The ethnic identity of Slovak intellectuals in Hungary	139
FERENC TÖRŐCSIK Authoritarianism and violence	159
BÉLA GYÖRGY Sacrificing expertise on the altar of appeasing the majority	166
BOOK REVIEWS	173

SZEMLE

TÖRŐCSIK FERENC

Önkény és erőszak

Dragan D. Lakićević: *Arhipelag Balkan. Politička autoritarnost i ksenofobija u novim balkanskim državama.*

[Balkáni szigetvilág. Politikai önkény és xenofóbia az új balkáni államokban.] Institut za evropske studije, Centar za rešavanje sukoba: Beograd, 2002. 223.

Az ismertető munka az 1990-es években kialakuló új balkáni államok „szubsztanciájára” kíván rávilágítani. *Dragan D. Lakićević* ezt a politikai önkényben és xenofóbiában látja. A szerző a politikai filozófia doktoraként 1994-től a belgrádi Európa Tanulmányok Intézetének tudományos munkatársa. Könyvei, tanulmányai és fordításai a filozófia, a politikai gazdaság és a politika területéhez kötődnek.¹ Ebben a könyvében az önkény és a xenofóbia hátterének, okainak feltárásával párhuzamosan a jugoszláv közösség felbomlását is elemzi. Ugyanakkor az említett két jelenség kutatása túlmutat a délszláv területeken, hiszen a többi balkáni állam is hasonló történelmi sorsban osztozott.

A közép-európai olvasó számára talán idegenül és nyersen hat Lakićević felfogása. Szerinte az új államokat egyaránt áthatja az önkény és az idegenektől való félelem. Kijelentését megalakulásuk jellegére, a folyamat közös „dramaturgiájára” alapozza. Mintha ugyanaz a színpadi rendező járt volna el Szlovéniától Macedóniáig mindegyik köztársaságban: a függetlenné válást megelőzte a nemzeti eufória, következett a gyors felkészülés a háborúra és az összetűzések megrendezése, majd pedig az összlakosság alávetése a nemzeti

¹ A szerző eddig megjelent könyvei: *Ogled o ustanovama slobode*. Nolit & IES: Beograd, 1994.; *Filozovski izvori političkog mesijanstva*. Svetovi: Novi Sad, 1994.; *O haosu i bezumlju*. B92: Beograd, 1996.

elképzelések szolgálatának. „Ebben a tekintetben Szlovéniától Macedóniáig csupán a gyűlölet és az őrvjngés intenzitása és nem a minősége tért el.”²

A tartalmas *Bevezető* után a többi 12 fejezet külön-külön szól az 1990-es években létrejvő balkáni köztársaságokról. A Balkán-félsziget általános leírásán túl olvashatunk a régió nacionalizmusáról, a sikertelen állami szintézisokról, a vallás és a nemzet kapcsolatáról. Az *Összefoglalót* követően Lakićević említést tesz a szerbiai demokratikus reformok elindulásáról és *Európa meddőségéről*, mivel – mint írja – az Európai Közösség nem lépett fel aktívan a háború megakadályozására.

A szerző érvelését elsősorban korábbi korok gondolkodóinak műveire alapozza. Véleménye szerint az általa vizsgált események – például a nemzetállamok kialakulása, az önkényes politikai berendezkedések – az európai történelem megkésett folyamataként jelentek meg, ezért kell visszatérni korábbi gondolkodókhoz. De *Maistre*, *Bonald*,³ valamint *Carl Schmitt*⁴ és mások elméletén kívül azonban nem kerülhetett meg néhány kortárs szerzőt sem. A téma interdiszciplináris megközelítése a könyv javára válik. Ugyanis az idevágó politikaelméleti, szociológiai, filozófiai és pszichológiai kutatások eredményeinek közlése árnyaltabbá teszi a művet. A történészek is haszonnal forgathatják a kötetet, tekintettel a királyi és a titói Jugoszláviáról szóló tényszerű és összehasonlító elemzésekre.

Az önkény balkáni államokban való megjelenése a török hódítás idejére vezethető vissza. Meghonosodásában ugyanakkor – állítja a szerző – meghatározó szerep illeti a 19. és a 20. század első felének politikai vezetését,⁵ de mindez vonatkozik a kommunista időszakra is. A reformáció és a felvilágosodás a török fennhatóság alatti területeket nem érte el. Ezért az individuális közszellem kifejlődésének folyamata elmaradt. Időközben Európa egyes területein kezdetét vette az állam és az egyház tekintélye iránti kritikai hozzáállás, majd pedig a polgárság kialakította a hatalom politikai ellenőrzésének modern koncepcióját. Ezzel szemben a balkáni elitek politikai technikájában

² *Arhipelag Balkan*, i. m. 10.

³ Konzervatív francia gondolkodók. Joseph de Maistre (1753–1821), az ultramontanizmusnak nevezett katolikus történetelmélet és politikai filozófia képviselője, a francia forradalom ellenfele. Louis Gabriel Ambroise (Bonald) (1754–1840), francia államférfi és politikai író, a régi monarchia védelmezője.

⁴ Carl Schmitt (1888–1985), jogász, gondolkodását a nacionalizmus, illetve a katolicizmus iránti elkötelezettség, valamint a liberalizmus- és marxizmusellenesség jellemezte. Filozófiai és politikai alapállását meghatározta az, hogy figyelmét az első világháborút elvesztő Németország lehetőségeire fordította.

⁵ Szerbia esetében a királyokról és Nikola Pašić miniszterelnökről van szó.

hosszabb ideje nem észlelhető lényegi változás. Ebből a szempontból Lakićević nem lát nagy különbséget a szerb történelem esetében 1804, 1941 vagy 1991 között: a vezetés egzisztenciális veszélybe (vagy legalábbis annak tűnő állapotba) sodorta a társadalmat, majd pedig egyedüli védelmezőjeként lépett fel. A depolitizált tömeget tehát erőszakkal terelték a politikai életbe.

Nem csak az uralkodási, vezetési stílus, de a tömeg pszichológiája sem ment át minőségi változáson. A hosszúra nyúlt középkori megszállás leállította az önálló fejlődést, a politikai és kulturális minták kiformalódását, a történelmi „sajátosságok” érzése megszakadt. A keleti despotizmus hatására a hatalom a tömegek szemében érinthetetlennek tűnik, természeti erőként működik, lépéseit nem ajánlatos kritikailag megítélni. Míg Nyugaton a korona, a nemesség, az egyház és a szabad városok egymás közötti küzdelme a jog kölcsönös elismerését eredményezte, addig a Balkánon a szultáni önkény, az állam sérthetetlen joggal bírt akaratainak érvényesítésekor. Érdemes megemlíteni *Jovan Cvijić*⁶ jellemzését a Balkán-félsziget ún. központi típusú emberéről, amit a szerző is idéz. Cvijić kiemeli a szolgálai mentalitást és a morális mimikrit, melyek az erőszak elkerülésének és a túlélésnek a feltételeivé váltak. A keresztény lakosság alárendeltsége nagyobb volt, s ezzel együtt elzártasága is. Kialakult bennük a változásokkal szembeni ellenállás, a politizálástól való tartózkodás, az idegenektől való félelem. A fentiek talán magyarázatul szolgálnak az 1990-es évek balkáni háborúinak hevességére. A nem csupán területekért vívott harc, hanem az „idegenre” utaló mindenféle jel megsemmisítését, a pusztító erőszakosságot a könny részben a korábbi közös államra, az együttélésre vezeti vissza. Márpedig az antik drámákban is a családi összetűzések a legfájdalmasabbak és a legerőszakosabbak. Másrészt mindegyik fél a saját egzisztenciájáért és civilizációs fennmaradásáért vívott harcként fogta fel ezeket az összetűzéseket. Ez sem meglepő, hiszen világvallások ütközési területeiről van szó.

A balkáni nemzetek, illetve társadalmak jellemzésekor nem kerülhető meg a vallás, s ezzel együtt az egyházak szerepének tanulmányozása a nemzeti identitás formálásában. Lakićević külön fejezetben értekezik erről a témáról. Mint írja, a nemesség elmenekülése, asszimilációja vagy pusztulása következtében az egyházi intézmények váltak a nemzeti identitás őrzőivé, így a hatalom alkotóelemeiként szerepeltek századokon át. Különösen erős ortodoxitásukat pedig a más nagy egyházakkal való szembesülés eredményezte. Elkerülték őket a modern teológiai koncepciók, ugyanakkor erős kapcsola-

⁶ Jovan Cvijić (1865–1927), szerb geológus és geográfus. A Balkán kutatását a mai napig meghatározó hatású, legnagyobb munkája: *Balkansko poluostrvo i Južnoslovenske zemlje* [A Balkán félsziget és a délszláv országok]. Beograd, 1931.

tuk volt/van a napi politikával. Intoleranciájuk a háborúkkal, a vallásváltással, a migrációval, végső soron tehát a hívők elvesztésével magyarázható. A szerző arra a paradox jelenségre is felhívja a figyelmet, hogy miközben az egyházak a legerősebb antikommunista támaszpontnak tekintették magukat, lépéseiket mégis alárendelték a kommunista múltú politikai vezetésnek. Horvátországban a Horvát Demokrata Közösség a legtöbb ex-kommunista tagot tudhatja sorai között, hasonlóan a szerbiai Szerb Szocialista Párthoz. A boszniai muzulmán közösségek esetében ugyancsak megfigyelhető a politika és a vallás együttes fellépése. A Macedón Köztársaság sem kivétel. „*Nincs messze az igazságtól, hogy a Központi Bizottság egyben az autonóm Macedón Pravoszláv Egyház megalapozója is volt*”⁷ – olvasható a szerző ironikus megjegyzése. (A történelemből ismert Belgrád – Szófia szembenállás eredményéről van szó 1958-ból.) Aktuális összeütközésekről is értesülhetünk. Ezúttal ugyanazon az egyházon belüli konfliktusról van szó, a politikával való szoros kapcsolat viszont megmaradt.⁸ Az egyház és az állam közötti sajátos kapcsolatra magyarázatul szolgálhat a közélettől való hosszú elszigeteltség, az élettérért folytatott küzdelem, a vallási intolerancia és annak érzése, hogy elérkezett a nemzet végzetes, sorsdöntő pillanata. Az aktuális politika így talál odaadó támogatókra a papság körében. A Balkánon tapasztalható vallásváltás a védelem és a magasabb státus elérését egyaránt szolgálhatta. Ugyanakkor újabb megosztottságot is jelentett. Akár a neurotikus megszállottsághoz is elvezethetett, hiszen a „megtértek” az új kulturális minták felé vak engedelmisséggel fordultak, menekültek a tradícióktól. Természetesen a gyűlölet kölcsönös, a „régik hitűek” részéről ugyanúgy hat a vallásváltók irányába.

A balkáni patriarchális közösségek fennmaradása egyik sarokpontja a tömegpszichológiának. A törzsi magatartásforma tipikus megnyilvánulásáról van szó, melynek jellemzője az eltérő értékrend képviselő csoporton kívül, illetve azon belül. Az absztrakt morál elvei nem érvényesülnek, kifelé más megítélés alá esik a hazugság, fosztogatás, gyilkolás. A közösségen belüli vak engedelmisséget kifelé a nemzeti sajátosságokért vívott kemény harc váltja fel. Ahogy a szerző megjegyzi, a multietnikus társadalmak szétesése kedvez

⁷ *Arhipelag Balkan*, i. m. 185.

⁸ A pravoszláv egyházak, mint a nemzeti identitás fontos tényezői, napjainkban is igazodnak államuk vezetésének politikájához. Így nem meglepő a Szerb Pravoszláv Egyház (SPC) és a függetlenségre törekvő Montenegró „egyházának” (CPC) a szembenállása. Ellentétek vannak az SPC és a Macedón Pravoszláv Egyház (MPC) között is. A fő kérdés természetesen a legitimitás.

az ilyen kollektív tudathoz való visszatéréshez. Ezt a két Jugoszlávia szétesése egyaránt tanúsítja.

A *Két sikertelen állami szintézis* című fejezetben mindenekelőtt a királyi és a titói Jugoszlávia ellentmondásairól, valamint párhuzamaikról olvashatunk. A hét évtized óriási változásokat hozott ugyan a felszínen, de a valódi tolerancia és a modernizáció mégsem tudott előretörni. Ennek akadályát a patriarchalizmusnak, a későbbiekben pedig a bolsevik párt szellemének tulajdonítja a szerző. A vezetés részéről megnyilvánuló önkény szintén megmaradt. A vidovdáni alkotmány például abszolút ellenőrzési funkciót biztosított a királynak, tehát csak formálisan létezett alkotmányos monarchia, hogy a kommunista időszakot ne is említsük ebből a szempontból. A valódi individualizáció hiányát jól illusztrálja a pártok nemzeti, illetve vallási jellege (kivételesen a kommunista párt), s ezzel együtt a választói közeg tagozódása, amely nem ideológiai vagy gazdasági célok mentén történt. Az absztrakt általánosság helyett a törzsi megosztás volt a jellemző. Hasonlóan alakult az 1945 utáni korszak, amikor a jogi eljárás és az egyén autonómiájának védelme továbbra sem volt kielégítő. Inkább a kollektívák védelmét helyezték előtérbe, legyen szó nemzetről vagy munkásokról. Az állam működését ebben a korszakban a karizmatikus marsall és kabinetje tette lehetővé, a párt- és az állami intézmények háttérbe szorultak. Éppen ebben látja az ország szétesésének egyik okát Lakićević. Szerinte a szocialista Jugoszlávia jogi értelemben befejezetlen állam volt, ahol a jog és az intézmények egyetlen ember kívánságai szerint változtak, vagyis nem épült ki az absztrakt állam. Így a szélsőséges igények ellenében nem létezett hatékony állami mechanizmus, ugyanakkor olyan közvélemény sem volt, amely hitt volna ebben az államban.

A szerző a szétesés okozójaként külső és belső szereplőket, tényezőket egyaránt megnevez. Az országon belüli reformpróbálkozások ellentétes irányúak voltak (centralizmus, konföderalizmus), de egyik sem célozta meg a társadalom valós demokratizálását. Az 1960-as évektől elinduló decentralizáció új hatalmi központokat és egyre nagyobb elkülönülést hozott magával. Ezzel együtt a köztársaságok központjaiban (Belgrád, Zágráb, Ljubljana, Szarajevó) a közelmúlt történelmét fokozatosan ártértékelték. *Andrew Baruch Wachtel*⁹ elméletéhez hasonlóan Lakićević is az intellektuális elitet tekinti a radikális változások kezdeményezőinek. A politikai hatalom képviselői őket használták fel a hatalom megragadása és megerősítése céljából, a tömeg pedig

⁹ Wachtel, Andrew Baruch: *Making a Nation, Breaking a Nation*. Stanford University Press: Stanford, California, 1998.

mint az egyes ambíciók kielégítésére szolgáló „fogyasztói anyag” szerepelt csupán. A titói időszak viszonylag toleráns légkörét a xenofóbia és a gyűlölet váltotta fel. Mindez nem közvetlen személyes tapasztalatokon alapult, hanem az állami médiumok felhasználásával történt. Ez a fajta változás tehát az irracionális szférában történt, s valószínűleg ez a magyarázat a következmények jellegére. Igazán lesújtó véleményt olvashatunk a nemzetközi közösség, mint a szétesés külső tényezőjének a szerepéről: *„Végül is Jugoszlávia szétesése valóban pompás jelenet volt, melyet az égvilágon senki sem akart megengedni, sem a diplomaták, sem a politikusok, sem a katonai szakértők, sem a fegyverszállítók, sem a maffia, sem a különböző kémszolgálatok. Mindez az élőlényekkel végzett hatalmas szociális kísérlet volt...”*¹⁰

Az új államok kialakulását Schmitt fogalmai alapján ételmezi Lakićević. A német politikai gondolkodó ugyanis a Weimari Köztársaság összeomlását követően egy önkényuralmi rendszert is átélt. Schmitt szerint az állam eredete a barát–ellenség fogalompárhoz köthető, mivel az állam, mint politikai közösség, valamely csoport egzisztenciális válságából alakul ki. Jugoszlávia esetében viszont az „ellenség” ugyanabban a közösségben élt. Eltérés azonban bőven akadt (nyelv, szokások, vallás stb.), s így volt kihez kötni az egzisztenciális „fenyegetettséget”. A propaganda és a belőle fakadó veszélyérzet megalapozta a vezetők mint „védelmezők” támogatását. Az individuumnak ezúttal sem jutott elegendő tér: vagy részt vett a másik nemzet elleni háborúban, vagy saját nemzettársai távolították el, szorították háttérbe mint „árulót”. Az önkényes vezető elfogadása tehát nem csupán patrióta meggyőződésből, hanem félelemből is történhetett. A létrejövő köztársaságokban, bár liberális jelszavakkal indultak (polgári jogok, piacgazdaság, integráció), mégis központi szerepet jutott az államnak, a nemzetnek és a vallásnak. Az állam túlzott befolyása, a megoldatlan etnikai kérdések, valamint a gazdaságban jelentkező visszasságok a mindennapok részeivé váltak. A xenofóbiát vagy a közösség kis létszáma (Szlovénia), vagy pedig az etnikai kevertség (Macedónia, Szerbia, Bosznia-Hercegovina) okozza. Lakićević megfogalmazása szerint ezek az államok kicsiny, zárt alkotások, ahol a hagyományos történelmi önkény a szocialista önkénnyel keveredik.

A nemrégén bekövetkezett szerbiai változásokat taglalja a XII. fejezet. Itt azzal a megállapítással találkozunk, miszerint a társadalmak sorsát egyesek önkénye és különböző véletlenek irányítják. Az eredmények pedig ellentétben állhatnak a szereplők szándékaival, bizonyítja ezt a szövetségi állam szétesése és

¹⁰ *Arhipelag Balkan*, i. m. 217.

Slobodan Milošević bukása. A néhai elnök kormányzási technikájának elemzését követően – napjaink eseményeire kitérve – a szerző keserűen állapítja meg: „Tartok attól, ... hogy az önkény öröksége még hosszú ideig szedi a maga adóját.”¹¹

A múlt és a közelmúlt összekapcsolása nem kisebbíti a könyv jelentőségét. Az elemzés során korábbi és mai gondolkodók elméletére egyaránt támaszkodó, több tudomány eredményeit felvonultató eljárás színesíti a művet. Ez utóbbi módszer azonban nem teszi lehetővé a „szubsztancia” után kutatva a felszíntől való elrugaszkodást. A művet átszövik a szerző kérdései; némelyik megválaszolását az olvasóra bízta. Közülük elgondolkodtató például az, miszerint Szerbia az egypártrendszerben a leghangosabb disszidenseket tudhatta magáénak, később, a demokrácia mégis „egy érinthetetlen vezér öngyilkos politikájának túszává vált”.¹² Újszerűen hat Lakićević (mint szerbiai szerb kutató) szemléletmódja, a köztársaságok bemutatása során pedig a téma iránti kritikai viszonya.

¹¹ *Arhipelag Balkan*, i. m. 215.

¹² *Arhipelag Balkan*, i. m. 204.

GYÖRGY BÉLA

Szakszerűség és kultúrközeledés

Lucian Nastasă – Levente Salat (szerk.): *Maghiarii din România și etica minoritară (1920–1940)*.

[A romániai magyarság és a kisebbségi etika (1920–1940)]
Centrul de resurse pentru diversitate etnoculturală: Cluj,
2003. 311.

A magyar–román viszonyban a kölcsönös megismerésnek magyar oldalról több, román oldalról kevesebb példája ismeretes. Több magyar történész írt a románok történetéről, míg román oldalról kevesebben vállalkoztak a fordítójára.¹ A történészvita témája és tárgya legtöbbször Erdély, a mindkét nép által lakott, és magáénak vallott terület. A régió hovatarozása eldőlt, de történelme vitatott, pontosabban, román és magyar historiája van ugyanazon területnek és folyamatnak.² Az 1989-es fordulat után várható volt a román történettudomány megújulása,³ de továbbra is

- ¹ Az általánosabb munkákról: Hunfalvy Pál: *Az oláhok története*. MTA: Budapest, 1894.; Szócs Géza: *A román nemzet és Románia története*. Agulletti: „Istoria Românilor” című műve nyomán. Cluj–Kolozsvár, 1920.; Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*. I. Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet: Budapest, 1943.; II. Uo. 1944.; Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet: Budapest, 1948. (újra kiadva: Héttorony: Budapest, 1989.); Raffai Ernő: *A vajdaságoktól a birodalomig. Az újkori Románia története*. JATE: Szeged, 1989.; Szász Zoltán: *A románok története*. Bereményi: Budapest, é. n. [1993]; Balogh László: *Románia története a XX. században*. Aula: Budapest, 2001.; Iorga, Nicolae: *Istoria românilor din Transilvania și Ungaria*. București, 1915.; Chereșteșiu, Victor: *Români și unguri*. București, 1947.
- ² Vö.: Pascu, Ștefan – Ștefănescu, Ștefan (szerk.): *Jocul periculos al falsificării istoriei. Culegere de studii și articole*. [A történelem hamisításának veszélyes játéka. Cikkék és tanulmányok gyűjteménye.] Editura Științifică și Enciclopedică: București, 1986. A román történetírás pamfletszerű kiadványa még az *Erdély története* című, háromkötetes összefoglalás (Akadémiai Kiadó: Budapest, 1986) előtt jelent meg.
- ³ Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs: *A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1998)*. *Replika*, 41–42 (2000. november) 165–194.

érezhető a beidegződött, kizáró jellegű mentalitáshoz való görcsös ragaszkodás.⁴

A kisebbségek története iránt az utóbbi időben szórványos érdeklődés tapasztalható Romániában.⁵ A kolozsvári *Centrul de resurse pentru diversitate etnoculturală* az elmúlt évek során a romániai cigányokról, zsidókról, magyarokról néhány forráskötetet tett közzé, a moldvai székvárosból Kolozsvárra áttelepült Lucian Nastasă főszerkesztésében. A kötetek a válogatás, forráskiadás elemi szabályait is mellőzik, rosszul szerkesztettek, a hiányosságokat az *Előszó* és az *Utószó* szövegét író „nagy nevekkel” próbálták elfedni.⁶ Azon túl, hogy néhány levéltári forrás közzétételre került, a kiadványok nem sok tudományos hozzáadéket jelentettek. Ezért valószínű, hogy a magyar szakmai közfigyelem a sorozatot a „legalább ez megvan románul” elv miatt nem méltatta figyelemre sem.

Források kiadása megérleli és feltételezi a forráskritikát, amit „jobb” helyen általában szabályzatban is rögzítenek, és következetesen betartanak.⁷ Különbséget tesznek fontos és nem fontos írások között, a szöveget kritikai jegyzetek, megjegyzések és magyarázatok kísérik. Erdélyben 1990 után is publikáltak ezen elvek alapján.⁸ Az említett román köteteknél mindez teljesen hiányzik: a válogatás szempontjai esetlegesekek, egyoldalúak, a közlési mód-

⁴ *Istoria României. Transilvania* I. Ed. „George Barițiu”: Cluj Napoca, 1997.; II. (1867–1947) Ed. „George Barițiu”: Cluj Napoca, 1999.

⁵ A bukaresti Országos Levéltár kiadásában három forráskötet is megjelent: Scurtu, Ioan – Boar, Liviu (szerk.): *Minorități naționale din România 1918–1925*. Arhivele Statului din România: București, 1995.; Scurtu, Ioan – Dordea, Ioan (szerk.): *Minorități naționale din România 1925–1931*. Arhivele Naționale ale României: București, 1996.; Scurtu, Ioan (szerk.): *Minorități naționale din România 1931–1938*. Arhivele Naționale ale României: București, 1999.; Pană, Virgil: *Minoritățile etnice din Transilvania între 1918 și 1940. Drepturi și privilegii*. Tipomur: Tîrgu Mureș, 1995.; Ciobanu, Vasile: *Contribuții la cunoașterea istoriei sașilor transilvăneni 1918–1944*. Hora: Sibiu, 2001.

⁶ Nastasă, Lucian (szerk.): *Maghiarii din România (1945–1955)*. Centrul de resurse pentru diversitate etnoculturală: Cluj, 2002. [Előszó: Egyed Ákos; Utószó: Horváth Andor]; Nastasă, Lucian (szerk.): *Maghiarii din România (1956–1968)*. Centrul de resurse pentru diversitate etnoculturală: Cluj, 2003. [Előszó: Szász Zoltán; Utószó: Lönhart Tamás]

⁷ Erről ld.: A történeti források kiadásának kérdései. *Fons*, 2000, 1.; Történeti források a XX. századról. *Fons*, 2001, 2.

⁸ Cseke Péter (szerk.): *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940)*. Kriterion: Bukarest, 1986. [Megjelent 1990-ben]; Vincze Gábor: *Magyar vagyon román kézen. Dokumentumok a romániai magyar vállalatok második világháború utáni helyzetéről és a magyar–román vagyoni jogi vitáról*. Pro-Print: Csíkszereda, 2000.; valamint a „Források a romániai magyarság történetéhez” című sorozat két kötete: György Béla (szerk.): *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez 1. A vezető testületek jegyzőkönyvei*. Pro-Print – Erdélyi Múzeum Egyesület: Csíkszereda–Kolozsvár, 2003.; Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor (szerk.): *Autonómisták és centralisták. Észak Erdély a két román bevonulás között (1944. szeptember–1945. március)*. Erdélyi Múzeum Egyesület: Kolozsvár, 2004.

szerben sem tudományos követelményt, még csak egységes normát sem lehet felfedezni. A szerkesztő úgy publikált, ahogy éppen jónak látta. Így a forrásközlés a minimális tudományos kívánalmaknak sem felelt meg, a kötetek esetleg az érdeklődő nagyközönség számára lehetnek érdekesek, ismeretterjesztő jellegüknél fogva.

A sorozat legújabb, nyolcadik kötete, amely bírálattunk tárgya, *A romániai magyarság és a kisebbségi etika (1920–1940)* címmel jelent meg. Szerkesztői Lucian Nastasă történész és Salat Levente politológus, utóbbi egyben a központ igazgatója is. Kötetük meghirdetett céljai annyira fontosak, hogy nem mehetünk el szó nélkül megvalósításuk tökéletlenségei mellett; hiszen a tét egy mindenki által fontosnak tartott program: a magyar kisebbségek önképének és problémáinak bemutatása a többségi társadalom felé.

A kiadvány tartalma: két előtanulmány, technikai előszó, 16 magyar szerző 24 írása, kronológia, képanyag, hely- és személynévmutató. *A kiadásról* szóló fejezettől vártunk tájékoztatást a kiadvány megjelentetésének módjáról és körülményeiről. Ez ugyan magasztos elveket hirdet meg,⁹ de a kötet gyenge lett hozzájuk képest.

A válogatás nem volt könnyű feladat: két alkalommal is hivatkoznak erre a tényre (13, 43. o.). A kötet dokumentumainak jó része a két világháború közötti romániai magyar eszmetörténet alapírásaiból ad válogatást. *A Magyar Kisebbség* testvér lapjaként megjelenő *Glusul Minorităților*-ből hat írást vettek át, a többi 18-at öt különböző személy fordította, eltérő színvonalon. Az egész hozadéka csak ennyiben mérhető: az esetleges érdeklődő román olvasó találhat valamit a kisebbségi sorskérdésekről az alábbiaktól: Balogh Árpád (1), Bernády György (1), Horváth József (1), Imre Lajos (1), Kabos Ármin (1), Kós Károly (1), Krenner Miklós (3), László Dezső (3), Makkai Sándor (2), Molter Károly (1), Paál Árpád (1), Súlyok István (1), Tamási Áron (2), Tavasz Sándor (3), Venczel József (2), „Veridicus” (1).

Az összefüggő, teljesebb kép kialakításában a szerkesztők nem segítenek. Bár *A kiadásról* szóló oldalakon elmondják, hogy sok történész – a magyar nyelv és kultúra ismerete nélkül – terjedelmes kötetekben, olykor ellenséges hangnemben eltorzított „történeteket” írt, ők maguk is, ha nem is ellenséges hangnemben, de tulajdonképpen ezt teszik. Több, fontos, a témába vágó írást (Ferenczi Zsigmond: Magyar kisebbségi néperkölc. *Magyar Kisebbség*, 1933, 13. 368–370.; Tavasz Sándor: Etikai szempontok a románság és magyarság vi-

⁹ „să stimulăm întregirea din mers aceea ce trebuia cunoscut de multă vreme” – „ösztönözzük mindazt menet közben, amit már régen ismerni kellett volna” (43.)

szonyának megítéléséhez. *Erdélyi Helikon*, 1934. 661–668.; Ligeti Ernő: Az erkölcs elsőbbsége. In: *Súly alatt a pálma*. Fraternitas: Kolozsvár, 1940. 211–214.) nem válogattak be, ami mindenképp a téma hiányos ismeretére vall.

A két előtanulmány közül az első nélkülözhető, a második rosszul megírt. Salat 18 oldalas írása, *Etica minoritară maghiară interbelică din perspectiva provocărilor contemporane ale diversității* („A két világháború közötti magyar kisebbségi etika a multikulturalitás mai kihívásainak szemszögéből”) három részre tagolható. Az első részben (7–12. o.) a kisebbségi helyzetről elmélkedik, meg a mai magyar-román viszonyról, a másodikban (14–19. o.) néhány „jellemző” képet ad a kisebbségi etikáról. Ez nagyjából a 16 szerző etikáról szóló passzusainak következtelen kivonatolása: az idézeteknél nem ad lelőhelyet, egyeseknél csak címet, így az olvasó csak sejtheti, hogy azok a közreadott írásokból valók, valahonnan.¹⁰ A rövidséget csupán terjedelmi okokkal magyarázza, de ezzel valójában a tartalmi hiányt takarja. A harmadik, hátralevő részben, bár a kérdésre összpontosít, nem tájékozik az itt kiadott 24 írásnál szélesebb körben, és az átfogó rajz elmarad.

Lucian Nastasă írásának (*Maghiarii din România și etica minoritară. Repere istorice, 1920–1940. – A romániai magyarság és a kisebbségi etika. Történelmi támpontok*) főcíme egyben a kötet címadója. Alcíme szerint történelmi támpontokat ad a korszakról, tetszetős megfogalmazásai, sajnálkozása Erdély valódi történetének hiányáról¹¹ azonban nem takarják el az itteni tartalmi hiányosságokat.

Néhány kitéételére külön is reflektálni kell.

1. Ő sem ismeri kellőképp a magyar nyelvet és kultúrát, így az eredménye is olyan, mint azon elődeié, akikre követ dob *A kiadásról* szóló fejezetben (43. o.).

2. A párizsi kisebbségi szerződéssel, akárcsak az egész korszakkal, a román történettudománynak, majd azon román történészeknek, akik magyarul is fognak tudni, egyszer majd szembe kell nézniük. Írni kell (nem „*fără a intra în detalii*” – anélkül, hogy részletekbe mennénk) azon román központosító, elnyomó nemzetiségi politikáról is, amely kiváltotta a magyar sérelmi reakciókat. A küzdelmekhez akkor az emberek erkölcsi elszántsága adott erőt, és ennek birtokában próbáltak helytállni a védelmi vonalon. Ahogy a magyar egyházfők memoranduma fogalmaz a román állam kisajátításai és elnyomási

¹⁰ Lásd az idézetek sokaságát hivatkozás nélkül (14–19.). A Mikótól idézett „*örlö szü*” kifejezésről – bár idézőjelben szerepel – nem tudja, hogy Reményik verséből való (14.)

¹¹ Ld. észrevételeink 1–5. pontját, vagy: „*nu avem încă o veritabilă istorie a Transilvaniei*” – „még nincsen egy valódi Erdély történetünk”. (Megjegyzésünk: magyarul van.)

módszerei ellen: „a jogrendbe vetett hitet ingatja meg, s a román állam erkölcsi tekintélyét ássa alá.”¹²

3. A magyar revíziós tervekkel kapcsolatosan tudni kellene, hogy a korabeli közvéleményben uralkodó „Mindent vissza!” jelszava mellett a komoly tervek nem az integritásra, hanem a határmenti területekre vonatkoztak, a népszavazás elvéig menően.¹³ Ugyanakkor több tucatnyi erdélyi (magyar, német, román) autonómiaterv és decentralizációs törvénytervezet is készült, ami szintén a jövőkép része volt.¹⁴ Az 1920-ban Magyarországon meghurcolt és utána bécsi emigráns Fényes Samu (1863–1937) meghasonlott, bosszúálló műveire hivatkozni, és azzal érvelni a 21. század elején – mintegy fontos munkaként emlegetni – lépték- és aránytévésztés.

4. Nastasă szerint szerkesztői módszerei „a hivatásos szakmai kötelezettség minimális támpontjait” ígérik. Ez, sajnos, nem így van. A kiválasztott írókról (mindegyikről!!) kellett volna rövid életrajzi összefoglalót adni, az előforduló nevekről meg akár ott, akár jegyzetben lehetett volna tájékoztatni. Ehelyett visszás esetekkel találkozunk. Például „Veridicus” írói neve nincsen feloldva (ő Ajtay József), Horváth József életrajzi adatai helyett fél oldalon Sándor Józsefről írnak (63. o.), Reményikről nevének ötödik előfordulása alkalmával tudunk meg három adatot (264. o.), Kabos Árminről, Bánffy Miklósról semmit! Viszont több nemzetközi személyiségről, mint Barth, Dilthey, Kant, Machiavelli, Nietzsche, Nitti, Wilson, akik bármelyik lexikonban benne vannak, féloldalakat írnak. Talán ideillőbb lett volna, ha a kanti eszméket, Böhm Károly iskoláján keresztül, a kisebbségi erkölcsstanra vezetik le.

5. Az „Erdélyi Fiatalokról” tévesen az írják, hogy lapjukat a MADOSZ adta ki (34. o.). A helyesnévmutatóban a magyar neveket fel lehetett volna tüntetni (talán elég, ha csak *Brâncovenesti* – Marosvécs esetére utalunk: arra, hogy az mit jelentett az erdélyi magyar kultúrában...).

Külön kérdés, hogy a lektor és egyben szakreferens, Horváth Andor mennyi hibát hagyott a kötetben.

¹² Memorandum a román kormányhoz. Nagy Károly püspök előterjesztésében beadta dr. Ravasz László, 1920. aug. 21-én a Közoktatási Minisztérium iktató hivatalába. Erdélyi Ref. Egyh. ker. Igt. Levéltára, 4064/1920. 4.

¹³ Lásd: Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Osiris: Budapest, 2001.

¹⁴ Ezek összefoglalásaként lásd: Bárdi Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). In: Bárdi Nándor (szerk.): *Források és stratégiák*. Pro-Print: Csíkszereda, 1999. 23–113.

Bár ez a könyv a román történettudományosságnak messze nem fokmérője,¹⁵ mégis úgy tűnik, hogy a megújulás esélyei hosszú távra elnapolódtak. Ebben az érintett magyar közreműködők (a szerkesztő és a lektor) is felelősek. Könnyedén megállapíthatnánk, hogy a többségi oldalon ebben a közegben továbbra sincsenek megfelelő partnerek – a harmincas évek kifejezésével élve – a kultúrközeledéshez. A magunk portáján pedig azt látjuk, hogy a kisebbségi magyar kulturális életben két markáns pozíciót lehet elkülöníteni. Az egyik a többségi társadalomtól való teljes elzárkózás, és a budapesti irányultság híve, a másik egyszerre kíván az adott ország társadalmába és intézményességébe integrálódni azzal, hogy saját, önálló nemzeti és regionális azonoságtudatát is megerősíti. Salat Leventét ez utóbbi jövőkép-stratégia alakítói közé szokás sorolni. Ám a sorozat, és különösen ez a kötet, arról tanúskodik, hogy e stratégia alakítása hiányt szenved, kellő szakmai átgondoltság hiányában.

¹⁵ A szerkesztők számára mintaértékű forráskiadványok lehetettek volna legalább a bukaresti Országos Levéltár 5. jegyzetben idézett kötetei.

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom 15. évfolyam, 2004. 1. szám

MINERVA

COLIN SPARKS

- Médiaelmélet az európai kommunizmus bukása után.
Miért nem működőképesek többé a régi keleti és nyugati modellek? 3

A HATÁRON TÚLI MAGYAR NYILVÁNOSSÁG

SZERBHORVÁTH GYÖRGY

- Sajtóprés. Az *Új Symposion* történetéből 25

PAPP Z. ATTILA

- Romániai magyar sajtóvilág a második világháború végétől 1989-ig 45

NYUGATI MAGYAR DIASZPÓRA

SMIK CSABA FERENC

- Valahol otthon lenni. Tanulmány az amerikai magyar emigránsok százhusz évről – New Brunswick példáján keresztül 65

CSERESNYÉS FERENC

- A romániai és jugoszláviai magyarok menedékkérelmei Németországban (1987–2002) 89

AZ ELŰZETÉSEK DISKURZUSAI

KOVÁCS ÉVA

- Az elűzetések európai emlékezete; avagy hogyan emlékezzünk a németek kitelepítésére a soá fényében? 111

BÁLINT MARCELL

„Vároterem-politika”. A Beneš-dekrétumok kérdése az osztrák nyomtatott sajtóban	119
--	-----

KUTATÁS KÖZBEN

MARIA HOMIŠINOVÁ

A magyarországi szlovák értelmiség etnikai identitása	139
---	-----

SZEMLE

TÖRŐCSIK FERENC

Önkény és erőszak	159
-------------------	-----

GYÖRGY BÉLA

Szakszerűség és kultúrközeledés	166
---------------------------------	-----

KÖNYVISMERTETÉSEK

<i>Bárdi Nándor</i> : Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete	173
<i>Szarka László</i> : Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban	174
<i>Bodó Barna (szerk.)</i> : Romániai Magyar Évkönyv 2003.	175
<i>Bakó Boglárka (szerk.)</i> : Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében	176
<i>Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.)</i> : Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában	178
<i>Kántor Zoltán (szerk.)</i> : Nacionalizmuselméletek – szöveggyűjtemény	180
<i>Schöpflin György</i> : Az identitás dilemmái: kultúra, állam, globalizáció	181